

บทที่ ๔

วิเคราะห์หอนุสสนิปาฏิหาริย์เพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

การวิเคราะห์หอนุสสนิปาฏิหาริย์เพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา เพื่อคนทั้งหลายจะได้นำเอาไปขบคิด นำไปทำต่อ สานต่อ ทำวิจัยต่อ หลายเรื่องที่เคยพูดกันในเรื่องวิเคราะห์ ได้มีงานวิจัยออกมาหลังจากนั้นอีกมาก และหวังเป็นอย่างยิ่งว่าการการศึกษาเรื่องอนุสสนิปาฏิหาริย์นี้จะเหตเป็นผลให้แตกหน่อออกดอกออกผลเป็นแรงบันดาลใจให้เกิงานวิจัยด้านการวิเคราะห์หอนุสสนิปาฏิหาริย์ด้านทาน ศีลและภาวนาโดยประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับโลกปัจจุบัน ด้วยเหตุผลที่มีอยู่ในใจดังกล่าวนี้เอง จึงได้วิเคราะห์หลักกรรมและแนวคิดที่มีเนื้อหาคล้ายคลึงกับงานวิจัยชุดนี้ของท่านผู้รู้ทั้งหลายแล้วตกผลึกเป็นความคิดของตนเอง โดยดูงานวิจัยทั่วโลกและกำหนดสิ่งที่เรียกกันว่านวัตกรรมทางพระพุทธศาสนาขึ้นมา เพื่อให้ท่านทั้งหลายที่สนใจในการศึกษางานวิจัยจะได้คิดได้สานต่อ ด้วยความคิดแบบนี้จึงทำการวิเคราะห์หอนุสสนิปาฏิหาริย์เพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาต่อไป

๔.๑ วิเคราะห์หอนุสสนิปาฏิหาริย์

คำสอนของพระพุทธเจ้ามีอยู่มากมาย แต่ที่นำมาแสดงย่อเมเกิดประโยชน์ผู้ฟังทั้งนั้น แต่หากได้พิจารณาจากพระไตรปิฎก โดยมองจากพัฒนาการในพุทธประวัติแล้ว คำสอนในพระสูตรกลุ่มแรกๆ คือ อัมมจักรกัปปวัตตนสูตร อนัตตลักขณสูตร และอนุปปกัถา เหตุการณ์ในสามเรื่องนี้ ทำให้เกิดพระรัตนตรัยขึ้นในโลก ซึ่งเนื้อหาของเรื่องทั้งสามครอบคลุมถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมด เห็นได้ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า อริยสัจ ๔ ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้มาแล้วเป็นความจริง ส่วนมรรคมีองค์แปด อันประเสริฐย่อมเป็นไปเพื่อความรู้อยิ่ง เพื่อความสงบ เพื่อความตรัสรู้ เพื่อพระนิพพาน คำสอนที่ทำให้ผู้ฟังเห็นความจริง เข้าถึงความจริงเช่นนี้เอง ได้ชื่อว่า อนุสสนิปาฏิหาริย์ ดังจะวิเคราะห์ต่อไปนี้

๔.๑.๑ วิเคราะห์หอนุสสนิปาฏิหาริย์ทำให้ฆราวาสเกิดศรัทธา

พระยสเถระ เป็นหนึ่งในพระมหาเถระลำดับแรกของพระพุทธเจ้า เกิดศรัทธาอัศจรรย์ใจได้รับการบรรพชาโดยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทา โดยเป็นพระสงฆ์องค์ที่ ๖ ของโลก โดยได้รับการบวชจากพระบรมศาสดา ต่อจากกลุ่มพระปัญจวัคคีย์ ๕ องค์ มารดาของพระเถระก็คือ นางสุชาดา เศรษฐีธิดาผู้มีศรัทธาอัศจรรย์ใจถวายข้าวมธุปายาสแด่พระบรมศาสดา เมื่อครั้งทรงตัดสินพระทัยเลิกระบ้าเพ็ญทุกริกิริยา ในตอนเช้าวันวิสาขบูชาจะมี ถือนเป็นพระกระยาหารมื้อก่อนที่จะทรงบรรลुพระโพธิญาณเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ต่อมานางได้ฟังธรรมจากพระบรมศาสดาเกิดสติปัญญา ดำรงอยู่ในพระโสดาปัตติผลในวันนั้น ภายหลังต่อมา พระศาสดาเมื่อทรงสถาปนาเหล่าอุบาสิกาวัวในตำแหน่งต่างๆ ตามลำดับ จึงทรงสถาปนาอุบาสิกาวัวในตำแหน่ง เอตทัคคะเป็นเลิศกว่าพวกอุบาสิกาวัวถึงพระอโศกขัตติยธรรม และพระยสเถระรูปนี้ ก็ได้เคยบำเพ็ญกุศลมาแล้ว ในพระพุทธเจ้าพระองค์ ก่อนๆ ได้สั่งสมบุญอันเป็นอุปนิสัยแห่งพระนิพพานไว้เป็นอันมากในภพนั้นๆ

วันหนึ่งยสกุลบุดรดำรงตนอยู่ในเพศฆราวาสมีความเพียบพร้อมด้วยกามคุณทั้ง ๕^๑ แวดล้อมด้วยกามคุณอาภรณ์ ยสกุลบุดรก็ม่อหยลัไปก่อน ฝ่ายนางบำเรอที่กำลังซบกล่อมด้วยเสียงเพลงและดนตรีอยู่นั้น เมื่อเห็นผู้เป็นนายหลับไปแล้วก็หยุดการบรรเลงซบกล่อมลัมตัวลงนอนบ้าง ครั้นเวลาจวนสว่าง ยสกุลบุดร ก็ตื่นขึ้นมาก่อนจึงได้พบเห็นบริวารของตนนอนหลับไหล บางนางก็มี พินอยู่รักแร้ บางนางก็มีตะโพกอยู่ที่ข้างลำคอ บางนางก็มีเปิงมางอยู่ที่รักแร้ บางนางก็สยายผม บางพวกก็มีน้ำลายไหล บางพวกก็บ่นเพื่อละเมอ บางพวกก็นอนแบมือคล้ายซากศพในป่าช้า ครั้นได้มองเห็นแล้ว โทษจึงได้ปรากฏชัดแก่ยสกุลบุดรนั้น เกิดสติ จิตเบื่อหน่ายแล้วมีความดำรงมั่น ลำดับนั้นแล ยสกุลบุดร จึงได้เปล่งอุทานว่า ผู้เจริญทั้งหลาย ที่นี้วุ่นวายหนอ ผู้เจริญทั้งหลาย ที่นี้ขัดข้องหนอ^๒

ได้พบพระผู้มีพระภาคเจ้า

ยสกุลบุดรจึงสวมรองเท้าทองคำเดินไปยังประตูนิเวศน์ เดินออกจากบ้านไปยังประตูพระนคร จนได้เข้าไปยังป่าอิสิปตนมฤคทายวันในเวลานั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จลุกขึ้นในเวลาเช้ามีต ทรงจกรมอยู่ ได้ทอดพระเนตรเห็นยสกุลบุดรแต่ไกลเทียว จึงเสด็จลงจากที่จกรม ประทับนั่งบนบัลลังก์ดูดาอาสน์ ทรงได้ยินเสียง ยสกุลบุดร ที่ได้เปล่งอุทานในที่ไกลจากที่พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ดั่งนี้ว่า ผู้เจริญทั้งหลาย ที่นี้วุ่นวายหนอ ผู้เจริญทั้งหลาย ที่นี้ขัดข้องหนอ

บรรลุประสอตาบัน

เมื่อได้ยินดังนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสกะยสกุลบุดรนั้นว่า ยส ที่นี้แลไม่วุ่นวาย ที่นี้ไม่ขัดข้อง ยส เธอจงมานั่งเถิด เราจักแสดงธรรม ให้เธอฟัง ยสกุลบุดรเมื่อได้ยินดังนั้น ก็เกิดความยินดีอัศจรรย์ใจ ด้วยได้ยินว่า ที่นี้ไม่วุ่นวาย ที่นี้ไม่ขัดข้อง จึงถอรองเท้าทองคำออกแล้ว เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ถวายบังคมแล้ว ถวาย กิ่งสน ที่สมควรข้างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงพระธรรมเทศนาโดยได้ตรัสแสดงอนุพุทธานุภาพิกขา^๓ คือ ทานกถา ศีลกถา สัคคกถา โทษของกามทั้งหลาย ความต่ำช้าคือสังกิเลส แล้วทรงประกาศอานิสงส์ในเนกัมมะ แก่ยสกุลบุดร ครั้นเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงทราบว่ขณะนั้นยสกุลบุดรนั้นมี จิตอันสมควร มีจิตอ่อนโยน มีจิตปราศจากนิวรณ์ มีจิตระเรีง มีจิตแจ่มใสแล้ว จึงได้ทรงแสดงอนุสาสนีปาฏิหาริย์ที่พระพุทเจ้าทั้งหลายทรงยกขึ้นแสดงเอง อันได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค^๔ ยสกุลบุดรก็บรรลุประสอตาบัน บังเกิดจิตอันปราศจากธุลี จิตอันปราศจากมลทิน คือธรรมจักขุขึ้น ณ ที่นั่งนั้นนั่นเอง รู้ว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีเหตุเป็นแดนเกิด สิ่งนั้นทั้งหมดล้วนมีความดับเป็นธรรมตาอย่างน่าอัศจรรย์ใจดูจงหายภาชนะที่คว่ำ

แสดงธรรมโปรดเศรษฐีผู้บิดาเป็นอุบาสกรูปแรกของโลก

รุ่งเช้า นางสุชาดา มารดาของยสกุลบุดรนั้นไปยังปราสาท มองไม่เห็น ยสกุลบุดร จึงเข้าไปหาท่านเศรษฐีคุณุหบดี พอเข้าไปหาแล้วจึงกล่าวกะท่าน เศรษฐีคุณุหบดีนั้นว่า ท่านคุณุหบดี ยส บุตรของ ท่านไม่อยู่ที่ปราสาท ท่านเศรษฐีคุณุหบดี จึงส่งพวกทูตมาเร็วไปติดตามทั่วทั้ง ๔ ทิศแล้ว ตัวท่านเองก็เข้าไปตามหาบุตรยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ก็ได้พบแต่รองเท้าทองคำที่ยสกุลบุดรถอดไว้ จึงได้ติดตามเข้าไป

^๑ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๙/๒๕๕; อ.ง.ฉก.๒๒/๓๓๔/๔๖๑.

^๒ อ.ง.สตต.ก.อ. (ไทย) ๒๓/๕๖/๑๐๓.

^๓ วินย. (ไทย) ๔/๒๗/๓๒; ที.สี.๙/๒๓๗/๑๘๙.

^๔ วินย. (ไทย) ๔/๑๔/๑๘; ส.ม.๑๙/๑๖๖๕/๕๒๘; อ.ภ.วิ.๓๕/๑๔๕/๑๒๗.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทอดพระเนตรเห็นเศรษฐีคฤหบดี ผู้มาแต่ที่ไกลทีเดียว จึงทรงมีพระดำริว่า เราพึง แสดงฤทธิ์ให้เศรษฐีคฤหบดีผู้นี้มองไม่เห็นยสกุลบุตรที่นั่งอยู่ที่นี่ แล้วจึงได้แสดงฤทธิ์อย่างหนึ่งที่ทรงดำริไว้เมื่อเศรษฐีคฤหบดีเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงมองไม่เห็นบุตรตน ครั้นแล้วได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้เห็นยสกุลบุตรบ้างไหม พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ท่านคฤหบดี เชิญนั่งก่อน ท่านนั่งแล้วในที่นี้ ก็จะได้เห็นยสกุลบุตรผู้นั่งอยู่ แล้วในที่นี้ เศรษฐีคฤหบดีจึงคิดว่า นัยว่าเรานั่งแล้วในที่นี้เท่า นั้น จักได้เห็นยสกุลบุตรผู้นั่งอยู่แล้ว ในที่นี้เป็นแน่ ดังนั้นแล้ว จึงร่าเริงดีใจ ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้า นั่ง ณ ที่สมควรข้างหนึ่งแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงแสดงอนุปปิกถาแก่เศรษฐีคฤหบดีผู้นั่งอยู่แล้ว ณ ที่สมควรนั้นแลทำให้เกิดศรัทธาอัศจรรย์ใจเหมือนช้างทางแก่คนหลงทาง เมื่อจบพระธรรมเทศนาท่านเศรษฐีคฤหบดีก็ได้เป็นผู้มีศรัทธาในคำสั่งสอนของพระศาสดา ได้กราบทูลกะพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้าแต่พระองค์ ผู้เจริญ พระดำรัสทำนายดียิ่งนัก ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระดำรัสทำนายดียิ่งนัก ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เปรียบเหมือนบุคคลหลงหายของทีคว่า เปิดของที่ปิด บอกทางแก่คนหลงทาง หรือจุดไฟให้สว่างไสวในที่มืด ด้วยคิดว่า รูปทั้งหลายย่อมปรากฏแก่คนนัยน์ตาดี ดังนั้นฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ ฉะนั้นเช่นกัน^๕ ทรงแสดงประกาศอนุสาสนีปาฏิหาริย์โดยอเนกปริยายแล้วแล ข้าแต่พระ องค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ขอถึงพระผู้มีพระภาคเจ้า พระธรรมเจ้า และพระภิกษุ สงฆ์ว่าเป็นสรณะ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสก ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป ข้าพระองค์ขอถึงสรณะจนตลอดชีวิตท่านเศรษฐีนั้นได้เป็นอุบาสก^๖ ผู้กล่าวถึงสรณะ ๓^๗ คนแรกในโลก

ยสกุลบุตรบรรลุพระอรหันต์

พระเทพวิสุทธิกวี (เกษม สญฺญโต) มองว่า เมื่อพระศาสดาทรงแสดงอนุสาสนีปาฏิหาริย์แก่บิดาของยสกุลบุตรอยู่นั้น ยสกุลบุตรก็ได้พิจารณาถึงภูมิธรรมตามที่ตนเห็นแล้ว ตามที่ตนทราบแล้ว จิตก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ยึดมั่น บรรลุเป็นพระอรหันต์ มีสติสมบูรณ์ ครั้นเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบว่ายสกุลบุตรบรรลุพระอรหันต์แล้วจึงทรงพระดำริว่า บัดนี้ ยสกุลบุตรจิตหลุดพ้น แล้วจากอาสวะทั้งหลายเพราะไม่ยึดมั่น ยสกุลบุตรไม่สมควรเวียนมาเพื่อความเป็นคนเลว เพื่อบริโภคคามคุณ เหมือนคนครองเรือนในกาลก่อนอีก ถ้ากระไรเราพึงระงับฤทธิ์ที่กำลังตานันเสีย^๘

มารดาและภรรยาเก่าของพระยสได้ธรรมจักขุ

รุ่งเช้าวันต่อมา พระผู้มีพระภาคผู้มีท่านพระยสเป็นปัจฉาสมณะ (พระติดตาม) เสด็จพระพุทธานินไปสู่निเวศน์ของเศรษฐีคฤหบดี ครั้นถึงแล้วประทับนั่งเหนือพุทธอาสน์ที่เขาปูลาดถวาย ลำดับนั้น มารดาและภรรยาเก่าของท่านพระยสพากันเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายบังคมแล้วนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสอนุปปิกถาแก่นางทั้งสอง คือ ทรงประกาศทานกถา สีลกถา สัคคกถา โทษ ความต่ำทรามและความเศร้าหมองของกามทั้งหลาย และอานิสงส์ในการออกจาก

^๕ อก.สตุตถก. (ไทย) ๒๓/๒๗, ๒๘/๒๖, ๒๗.

^๖ อก.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๗๘/๒๓๐.

^๗ ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๑/๑.

^๘ สัมภาษณ์ พระเทพวิสุทธิกวี (เกษม สญฺญโต), รองอธิการบดีฝ่ายวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๑๐ มีนาคม ๒๕๕๘.

กาม ตรัสเมื่อพระผู้มีพระภาคทรงทราบว่า นางทั้งสองมีจิตสงบ มีจิตอ่อน มีจิตปลอดจากนิวรณ์ มีจิตเบิกบาน มีจิตผ่องใสแล้ว จึงทรงแสดงอนุสาสนีปาฏิหาริย์ที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงยกขึ้นแสดงด้วยพระองค์เอง คือทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เมื่อจบพระธรรมเทศนา ดวงตาเห็นธรรม ปราศจากอัสติ ปราศจากมลทินว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลมีความดับเป็นธรรมดา ก็ได้เกิดแก่นางทั้งสองอย่างน่าอัศจรรย์ใจเหมือนมีคนส่องประทีปให้ในเวลากลางคืน นางทั้งสองก็ได้บรรลุโสดาบัน ณ ที่นั่นนั่นเอง”^๙

ครั้นแล้ว มารดาและภรรยาเก่าของท่านพระยสก็ได้ทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภาชิตของพระองค์แจ่มแจ้งนัก ภาชิตของพระองค์ไพเราะนัก พระพุทธเจ้าข้า พระองค์ทรงประกาศธรรมโดยอเนกปริยาย เปรียบเหมือนบุคคลหงายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่คนหลงทาง หรือส่องประทีปในที่มืดด้วยตั้งใจว่า คนมีจักขุจักเห็นรูป ดังนี้ หม่อมฉันทั้งสองนี้ขอถึงพระผู้มีพระภาค พระธรรม และพระภิกษุสงฆ์ว่าเป็นสรณะ ขอพระองค์จงทรงจำหม่อมฉันทั้งสองว่า เป็นอุบาสิกามุขมอชิตถึงสรณะ^{๑๐} จำเดิมแต่นี้เป็นต้นไป

ก็มารดาและภรรยาเก่าของท่านพระยส ได้เป็นอุบาสิกา กล่าวอ้างพระรัตนตรัยเป็นชุดแรกในโลกครั้งนั้น มารดาบิดาและภรรยาเก่าของท่านพระยสได้อังคาสพระผู้มีพระภาคและท่านพระยส ด้วยขานนียโกชนียาหารอันประณีตด้วยมือของตนๆ จนทรงให้ห้ามภักต ทรงนำพระหัตถ์ออกจากบาตรแล้ว จึงนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ขณะนั้น พระผู้มีพระภาคทรงชี้แจงให้มารดาบิดา และภรรยาเก่าของท่านพระยส เห็นแจ้ง สมาทาน อายหาญ ร่าเริง ด้วยธรรมิกถาแล้วเสด็จจุลกจากอาสนะกลับไป

สหายนคฤหัสถ์ ๔ คนของพระยสออกบรรพชา

สหายนคฤหัสถ์ ๔ คนของท่านพระยส คือ วิมล ๑ สุพาหุ ๑ ปุณณชิ ๑ คัมปติ ๑ ซึ่งเป็นบุตรของสกุลเศรษฐีสืบๆ มา ในพระนครพาราณสี ได้ทราบข่าวว่า ยสกุลบุตรปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาเยะ ออกจากเรือน บวชเป็นบรรพชิตแล้ว ครั้นทราบดังนั้นแล้วได้ดำริว่า ธรรมวินัยและบรรพชาที่ยสกุลบุตรที่กระทำการไปนั้น คงไม่ต่ำทรามแน่นอน ดังนี้ จึงพากันเข้าไปหาท่านพระยส ท่านจึงพาสหายนคฤหัสถ์ทั้ง ๔ นั้น เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคกราบทูลว่า ขอพระผู้มีพระภาคโปรดประทานโอวาทสั่งสอนสหายนของข้าพระองค์เหล่านี้

รศ. ดร. สมิตธิพล มองว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอนุปัพพิทกาแก่พวกเขา คือ ทรงประกาศทานกถา สีลกถา สัคคกถา โทษ ความต่ำทรามและความเศร้าหมองของกามทั้งหลาย และอานิสงส์ในการออกจากกาม เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงทราบว่า พวกเขามีจิตสงบ มีจิตอ่อน มีจิตปลอดจากนิวรณ์ มีจิตเบิกบาน มีจิตผ่องใสแล้ว จึงทรงประกาศพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงยกขึ้นแสดงด้วยพระองค์เอง คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ดวงตาเห็นธรรมปราศจากอัสติ ปราศจากมลทิน ว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลมีความดับเป็นธรรมดา ได้เกิดแก่พวกเขา พวกเขาก็จับบรรลุโสดาบัน ณ ที่นั่นนั่นเอง จากนั้นท่านทั้ง ๔ จึงได้ทูลขอบรรพชา อุปสมบทต่อพระผู้มีพระภาค.พระผู้มีพระภาคจึงทรงโปรดประทานเอหิภิกขุอุปสัมปทาแก่ท่านทั้ง ๔ โดยทรงตรัสว่า พวกเธอจงเป็นภิกษุมาเถิด ดังนี้ แล้วได้ตรัสต่อไปว่า ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว พวกเธอจงประพฤติ

^๙ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์ พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๖.

^{๑๐} อัง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๒๗, ๒๘/๒๖, ๒๗.

พรหมจรรย์ เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเกิดพระวาจานั้นแล ได้เป็นอุปสมบทของท่านทั้ง ๔ เหล่านั้น ต่อมา พระผู้มีพระภาคทรงประทานโอวาทสั่งสอนภิกษุเหล่านั้นด้วยธรรมิกถา เมื่อจบพระธรรมเทศนา จิตของภิกษุเหล่านั้น พ้นแล้วจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น.บรรลุเป็นพระอรหันต์ สมัยนั้น จึงมีพระอรหันต์เกิดขึ้นในโลก ๑๑ องค์^{๑๑}

สหาคฤหัสถ์ ๕๐ คน ของพระยสออกบรรพชา

สหาคฤหัสถ์ของท่านพระยส เป็นชาวชนบทจำนวน ๕๐ คน เป็นบุตรของสกุลเก่าสืบๆ กันมา ได้ทราบข่าวว่า ยสกุสบุตร ปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสายะ ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตแล้ว ครั้นทราบดังนั้นแล้วได้ดำริว่า ธรรมวินัยและบรรพชาที่ยสกุสบุตรที่กระทำลงไปนั้น คงไม่ตำหนามแน่นอน ดังนี้ จึงพากันเข้าไปหาท่านพระยส ท่านจึงพาสหาคฤหัสถ์ทั้ง ๕๐ นั้น เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคกราบทูลว่า ขอพระผู้มีพระภาคโปรดประทานโอวาทสั่งสอนสหาคฤหัสถ์ของข้าพระองค์เหล่านี้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอนุปพิภพิกถาแก่พวกเขา คือ ทรงประกาศทานกถา สีลกถา สัคคกถา โทษ ความต่ำทรามและความเศร้าหมองของกามทั้งหลาย และอนินสงสีในการออกจากกาม^{๑๒}

พระพรหมบัณฑิต,ศ.ดร. มองว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงทราบว่า พวกเขามีจิตสงบ มีจิตอ่อน มีจิตปลอดจากนิวรณ์ มีจิตเบิกบาน มีจิตผ่องใสแล้ว จึงทรงประกาศอนุศาสนีปาฏิหาริย์ที่พระพุทเจ้าทั้งหลายทรงยกขึ้นแสดงด้วยพระองค์เอง คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ดวงตาเห็นธรรม ปราศจากธุลี ปราศจากมลทิน ว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลมีความดับเป็นธรรมดา ได้เกิดแก่พวกเขา พวกเขาก็บรรลุโสดาบันเกิดความอัศจรรย์ใจ ณ ที่นั่นนั่นเอง จากนั้นท่านทั้ง ๕๐ จึงได้ทูลขอบรรพชา อุปสมบทต่อพระผู้มีพระภาค.พระผู้มีพระภาคจึงทรงโปรดประทานเอหิภิกขุอุปสัมปทาแก่ท่านทั้ง ๕๐ โดยทรงตรัสว่า พวกเธอจงเป็นภิกษุมารเกิด ดังนี้ แล้วได้ตรัสต่อไปว่า ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว พวกเธอจงประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเกิด การอุปสมบทเช่นนี้ก็นับว่าเป็นพระดำรัสที่น่าอัศจรรย์ใจ พระวาจานั้นแล ได้เป็นอุปสมบทของท่านทั้ง ๕๐ เหล่านั้นต่อมา พระผู้มีพระภาคทรงประทานโอวาทสั่งสอนภิกษุเหล่านั้นด้วยธรรมิกถา เมื่อจบพระธรรมเทศนา จิตของภิกษุเหล่านั้น พ้นแล้วจากอาสวะทั้งหลาย เพราะไม่ถือมั่น.บรรลุเป็นพระอรหันต์ สมัยนั้น จึงมีพระอรหันต์เกิดขึ้นในโลก ๑๑ องค์^{๑๓}

สรุปวิเคราะห์ว่า การแสดงความจริงของสภาพธรรมให้คนเกิดศรัทธานั้นเป็นเรื่องยาก เนื่องจากผู้ฟังนั้นมีจิตแตกต่างกันเช่น ยสกุสบุตรเป็นลูกคนรวยเคยมีความพรั่งพร้อมด้วยความสุข ไม่เคยลำบาก แต่ยสกุสบุตรก็เกิดความสลดใจกับสิ่งที่ตัวเองพบเป็นประจำ นี่เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ ยสกุสบุตรเบื่อหน่ายต่อสรีรสังขาร บวกกับได้พบพระพุทเจ้าผู้เข้าใจอริยาคัยของเวไนยสัตว์ได้ดี จึงเสนออนุศาสนีปาฏิหาริย์คืออนุปพิภพิกถาให้ยสกุสบุตร บิฑามารดา ภรรยาเก่า พร้อมทั้งเพื่อนๆ ของท่านให้ฟังชื่อว่าเหมาะสมอย่างยิ่งกับหัวเรื่องแบบนี้ สำหรับฆราวาสลูกคนรวยทั้งหลายน่าจะ

^{๑๑} สัมภาษณ์ รศ. ดร. สมิตธิพล อาจารย์ประจำบัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๘.

^{๑๒} วินย. (ไทย) ๔/๒๗/๓๒; ที.สี.๙/๒๓๓/๑๘๙.

^{๑๓} สัมภาษณ์ พระพรหมบัณฑิต,ศ.ดร. อธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ราชบัณฑิต, ๖ มีนาคม ๒๕๕๘.

ความรู้สึกยินดีกับอนุสาสนีปาหารีย์เช่นนี้ และจบลงได้เทคนิคการแสดงอย่างมีเหตุมีผลจึงทำใจของผู้ฟังให้สันติค้นหาแตกต่างกันไป

๔.๑.๒ วิเคราะห์อนุสาสนีปาหารีย์สำหรับอุบาสก

ในบทนี้ผู้วิจัยจะวิเคราะห์อนุสาสนีปาหารีย์สำหรับอุบาสกซึ่งเป็นกำลังสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า เพราะว่า พวกพราหมณ์สมัยพุทธกาลอยู่ในท่ามกลางศาสนาต่างๆ หลายๆ ลัทธิ ด้วยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงอนุสาสนีปาหารีย์แก่พวกพราหมณ์ด้วยวิธีการนำอัครจริยให้เขายอมรับได้ นับว่าพระองค์มีความสามารถเฉพาะพระองค์ที่ตอบปัญหาพราหมณ์กลุ่มนี้ได้ได้อย่างถูกต้องเหมาะสมกับจริตและฐานะความเป็นอยู่ของพวกเขา ดังนี้

กสิการทวาชพราหมณ์ ได้เห็นพระผู้มีพระภาคประทับยืนบนินทบาทอยู่ ครั้นแล้วได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระสมณะ ข้าพเจ้าไถและหว่าน ครั้นไถและหว่านแล้ว ย่อมบริโภคน้ำ ข้าแต่พระสมณะ แม้พระองค์ก็ไถและ หว่าน ครั้นไถและหว่านแล้ว จงบริโภคน้ำเถิด ฯพระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า พราหมณ์ แม้เรากไถและหว่าน ครั้น ไถและหว่านแล้วก็บริโภคน้ำ ฯกสิการทวาชพราหมณ์กราบทูลว่า ก็ข้าพเจ้าไม่เห็นแอก ไถ ฆาต ประดัก หรือโคทั้งหลายของท่านพระโคตมเลย เมื่อเช่นนี้ท่านพระโคตมยังกล่าวอย่างนี้ว่า พราหมณ์ แม้เรากไถและหว่าน ครั้นไถและหว่านแล้วก็บริโภคน้ำ

ครั้งนั้นแล กสิการทวาชพราหมณ์ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาค ด้วยคาถาว่า พระองค์ปฏิญาณว่าเป็นชาวนา แต่ข้าพเจ้าไม่เห็นการไถของพระองค์ พระองค์ผู้เป็นชาวนา ข้าพเจ้าถามแล้วของจงตรัสบอก โฉน ข้าพเจ้าจะรู้การทำนาของพระองค์นั้นได้

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ศรัทธาเป็นพืช ความเพียรเป็นฝน ปัญญาของเราเป็นแอก และไถ หิริเป็นงอนไถ ใจเป็นเชือก สติของเราเป็นฆาต และประดัก เรามีกายคัมภีร์แล้ว มีวาจาคุมครองแล้ว เป็นผู้สำรวมแล้วในการบริโภคน้ำ เราทำการตายหญ้า (คือวาจา สัมปรับ) ด้วยคำสัตย์ ไสรังจะของเราเป็นเครื่องให้แล้ว เสร็จงาน ความเพียรของเราเป็นเครื่องนำธุระไปให้สมหวัง นำไปถึงความเกษมจากโยคะ ไปไม่ถอยหลัง ยังที่ซึ่งบุคคลไปแล้วไม่เศร้าโศก เราทำนาอย่างนี้ นาที่เราทำนั้นย่อมมีผลเป็นอมตะ บุคคล ทำนาอย่างนี้แล้ว ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราไม่พึงบริโภคนกษณะ ซึ่งได้เพราะความขบกล่อม พราหมณ์ นี่เป็นธรรมของบุคคล ผู้เห็นอรรถและธรรมอยู่ ท่านผู้รู้ทั้งหลาย ย่อมรังเกียจนกษณะ ที่ได้เพราะการขบกล่อม พราหมณ์ เมื่อธรรมมีอยู่ ความ เป็นไป (อาชีวะ) นี้ก็ยังมีอยู่ แต่ท่านจงบำรุง ซึ่งพระ ชีนาสพทั้งสี่ ผู้แสวงหาคุณใหญ่ มีความคะนองระงับแล้ว ด้วยข้าว น้ำ อื่น ด้วยว่าการบำรุงนั้นเป็นนาบุญของผู้มีบุญ

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสเช่นนั้นแล้ว กสิการทวาชพราหมณ์ได้ กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระโคตม ภาษิตของพระองค์แจ่มแจ้งนัก ข้าแต่พระโคตม ภาษิตของพระองค์แจ่มแจ้งนัก พระองค์ทรงประกาศธรรมโดยอเนกปริยาย ดูจงหายภาษณะที่คว่ำ ปิดของที่เปิดไว้ บอกทางแก่คนหลงทาง ส่อง ประทีปในที่มืด ด้วยหวังว่า คนมีจักขุจกมองเห็นได้ ข้าแต่พระโคตม ข้าพระองค์ นี้ขอถึงพระผู้มีพระภาคกับพระธรรมและพระภิกษุสงฆ์ว่าเป็นสรณะ ขอพระผู้มีพระภาคทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสก ผู้ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะจนตลอดชีวิต ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป^{๑๔}

^{๑๔} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๗/๒๘๓-๒๘๕.

สรุปวิเคราะห์เรื่องนี้ได้ว่า พระพุทธเจ้าเป็นสัพพัญญู รู้ทุกสิ่งตามความเป็นจริงแต่สิ่งที่นำมาแสดงนั้นมีน้อย แต่มีคำมหาศาลเป็นระโยชน์แก่ผู้ฟัง ประเด็นนี้ชี้ว่า พระพุทธเจ้ามีความเข้าใจชีวิตของชาวนาได้ดี จึงสนทนากับชาวนาผู้รู้เรื่อง และ กสิกรทวาชพราหมณ์ก็เข้าใจภาษาที่พระพุทธเจ้าตรัส การฉลาดในการปรับจิตให้เข้ากันได้ระหว่างผู้แสดงกับผู้ฟังจนเกิดผลขึ้น ผู้ฟังได้สติปัญญาบรรลุผลขึ้น ไตขึ้นหนึ่งนี้เองจัดว่า ความอัศจรรย์ใจเกิดขึ้นแก่ผู้ฟัง แต่พระพุทธเจ้าได้รับผลตรงที่เผยแผ่พระพุทธศาสนาให้มั่นคง โดยสร้างคนให้มีศรัทธาในศาสนาของพระองค์ทำให้มีตัวช่วยส่งเสริมพระพุทธศาสนาให้เจริญ

เรื่องอุทัยพราหมณ์ ครั้นนั้นเวลาเช้า พระผู้มีพระภาคทรงนั่งแล้ว ทรงถือบาตรและจีวร เสด็จเข้าไปยังที่อยู่ของอุทัยพราหมณ์ ลำดับนั้น อุทัยพราหมณ์เอาข้าวใส่บาตรถวายพระผู้มีพระภาคจนเต็ม แม้ครั้งที่ ๒ ในเวลาเช้า พระผู้มีพระภาคทรงนั่งแล้ว ทรงถือ บาตรและจีวรเสด็จเข้าไปยังที่อยู่ของอุทัยพราหมณ์

ลำดับนั้น อุทัยพราหมณ์เอาข้าวใส่บาตรถวายพระผู้มีพระภาคจนเต็ม แม้ครั้งที่ ๓ เวลาเช้า พระผู้มีพระภาคทรงนั่งแล้ว ทรงถือ บาตรและจีวรเสด็จเข้าไปยังที่อยู่ของอุทัยพราหมณ์ แม้ในครั้งที่ ๓ อุทัยพราหมณ์ เอาข้าวใส่บาตรถวายพระผู้มีพระภาคจนเต็มแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า พระสมณโคดมนี้ติดในรส (ติดใจในอาหาร) จึงเสด็จมาบ่อยๆ

พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า กสิกรย่อมหวานพิชบ่อยๆ ฝนย่อมตกบ่อยๆ ชาวนาย่อมไถนาบ่อยๆ แวนแคว้นย่อมบริบูรณ์ด้วยธัญชาติบ่อยๆ ยาจกย่อมขอบ่อยๆ ทานบดีก็ให้บ่อยๆ ทานบดีให้บ่อยๆ แล้ว ก็เข้าถึงสวรรค์ บ่อยๆ ผู้ต้องการน้ำนมย่อมรีดนมบ่อยๆ ลูกโคย่อมเข้าหาแม่โคบ่อยๆ บุคคล ย่อมลำบากและดิ้นรนบ่อยๆ คนเขลาย่อมเข้าถึงครรภ์บ่อยๆ สัตว์ย่อมเกิดและ ตายบ่อยๆ บุคคลทั้งหลายย่อมนำซากศพไปป่าช้าบ่อยๆ ส่วนผู้มีปัญญาถึงจะเกิดบ่อยๆ ก็เพื่อได้มรรคแล้วไม่เกิดอีก ^{๑๕}

สรุปวิเคราะห์เรื่องนี้ว่า การใช้อนุสาสนีปาฏิหาริย์นั้นเป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่ง เนื่องจากผู้ฟังแต่ละคนนั้นมีอัธยาศัยแตกต่างกัน มีภูมิธรรมแตกต่างกัน ในเรื่องนี้ก็เช่นกัน อุทัยพราหมณ์มีความคิดเป็นกุศลเกิดศรัทธาต่อพระผู้มีพระภาคเจ้า แต่เพราะจิตของผู้ให้ยังเป็นปุณณามิอนุสัยกิเลสหนาอยู่ เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าไปรับบาตรบ่อยๆ อนุสัยกิเลสในใจก็พุดขึ้นเกิดความคัดค้านการบิณฑบาตรทันที แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าก็มีความฉลาดรู้ทันความคิดของอุทัยพราหมณ์ว่า จึงตรัสถึงการทำอะไรบ่อยๆ ต้องมีเป้าหมาย และเป้าหมายนั้นต้องมีประโยชน์จริงแก่ผู้กระทำ และผู้กระทำกรรมดีบ่อยๆ ก็ไม่มีความถือตัวเองว่ากระทำ แต่ที่ทำได้บ่อยๆ ก็เพียงหนุนความดีให้เกิดความสมบูรณ์สูงสุดคือเข้าถึงพระนิพพานนั่นเอง

เทวहितพราหมณ์ได้เห็นท่านพระอุปัชฌายะยืนนิ่งอยู่ ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ได้กล่าวกะท่านพระอุปัชฌายะด้วยคาถาว่า “ท่านเป็นสมณะศิระโสณ ครองผ้าสังฆาฏิยืนนิ่งอยู่ท่าน ปรรณอะไร แสงหาอะไร มาเพื่อขออะไรหรือ” ^{๑๖} ท่านพระอุปัชฌายะตอบว่า พระสุคตมุนีเป็นอรหันต์ในโลก ประชวรด้วยโรคลม ถ้ามีน้ำร้อน ขอมท่านจงถวายแก่พระสุคตมุนีเถิดพราหมณ์ ฉันปรรณอะไรจะไป

^{๑๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๔๘/๒๘๕-๒๘๖.

^{๑๖} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๔๙/๒๘๗-๒๘๘.

ถวายพระผู้มีพระภาค ในบรรดาผู้ที่ควรแก่ การบูชา สักการะ นอบน้อมทั้งหลาย อันบุคคลได้บูชา สักการะ นอบน้อมแล้วนั้น

ต่อมา เทวहितพราหมณ์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคยังที่ประทับแล้ว ปราศรัยกับพระผู้มีพระภาค ครั้นผ่านการปราศรัยพอให้ระลึกถึงกันไปแล้ว นั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง

เทวहितพราหมณ์นั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่งแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคด้วยคาถาว่า พึงให้ไทยธรรมที่ไหน ทานอันบุคคลให้ที่ไหนมีผลมาก ทักขิณาสำเร็จในที่ไหน แก่บุคคลผู้บูชาอย่างไร พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ผู้รู้ชั้นที่ที่เคยอาศัยมาก่อน แลเห็นสวรรค์และอบาย บรรลุ พระอรหัต อันเป็นที่สิ้นชาติ อยู่จบแล้วเพราะรู้ยิ่ง เป็นมุนี พึงให้ไทยธรรมในผู้นี้ ทานที่ให้แล้วในผู้นี้มีผลมาก ทักขิณาย่อมสำเร็จแก่บุคคลผู้บูชาอย่างนี้แหละ^{๑๗}

สรุปวิเคราะห์เรื่องนี้ว่า เทวहितพราหมณ์น่าจะมีความเข้าใจว่า มนุษย์ที่มีชาติเป็นพราหมณ์ ด้วยกันยินดีที่จะช่วยเหลือซึ่งกันและกัน พระผู้มีพระภาคเจ้าและพระสาวกมีพระกรุณาอันยิ่งใหญ่ เพียงแต่เทวहितพราหมณ์ไม่เข้าใจเรื่องทาน ในมุมนี้นักวิจัยมองว่า เราถวายทานแล้วจะมีผลอะไรบ้าง ถ้าไม่มีผลจะไม่ถวาย แต่เมื่อพราหมณ์ทราบ ว่า ถวายผู้รู้ชั้นที่เคยอาศัยมาก่อน แลเห็นสวรรค์และอบาย บรรลุ พระอรหัตอันเป็นที่สิ้นชาติ อยู่จบแล้วเพราะรู้ยิ่ง เป็นมุนีเหล่านี้มีอานิสงส์มากได้ผลมาก พราหมณ์จึงเกิดศรัทธาอัศจรรย์ใจถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิต

พระผู้มีพระภาคได้ ตรัสกะพราหมณ์มหาศาลนั้น ผู้นั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่งแล้วว่า พราหมณ์ ทำไมท่านจึงเป็นคนปอน นุ่งห่มก็ปอน พราหมณ์มหาศาลกราบทูลว่า ข้าแต่ท่านพระโคตม พวกบุตรของข้า พระองค์ ๔ คนในบ้านนี้คบคิดกับภรรยาแล้วขับข้าพระองค์ออกจากเรือน

พราหมณ์ ถ้าอย่างนั้น ท่านจงเรียนศาลานี้แล้ว เมื่อหมู่ มหาชนประชุมกันที่สภา และเมื่อ พวกบุตรมาประชุมพร้อมแล้ว จงกล่าวว่า เราชื่นชม และปรารภความเจริญแก่บุตรเหล่าใด บุตร เหล่านี้คบคิดกันกับภรรยารูมว่าเรา ดังสนัชมุขแห่งสุกร เขา ว่าพวกมันเป็นอัสตบุรุษลามก ร้องเรียก เราว่าพ่อๆ พวก มันประดุจยักษ์แปลงเป็นบุตรมา ละทิ้งเราผู้ล่วงเข้าปัจฉิม วัยไว้ ฯ พวกมันกำจัดคน แก่ไม่มีสมบัติออกจากที่ (อาศัย) กิน ดั่งม้า แก่ที่เจ้าของปล่อยทิ้งฉะนั้น ฯ บิดาของบุตรพาลเป็นผู้เฒ่า ต้องขอในเรือนผู้อื่นไฉนว่าไม่เท่า ของเรายังจะดีกว่า พวกบุตรที่ไม่เชื่อฟังจะดีอะไร เพราะ ไม่เท่ายัง ป้องกันโคหรือสุนัขดูได้ ในที่มีดอยยังไซ้เข้าไปข้าง หน้าได้ ในที่ลึกยังใช้หยั่งดูได้ พลาดแล้วยังอยู่ได้ด้วย อานภาพไม้เท้า

ครั้งนั้นแล พราหมณ์มหาศาลนั้นเรียนศาลานี้ในสำนักพระผู้มีพระภาคแล้ว เมื่อหมู่ มหาชน ประชุมกันในสภา และเมื่อพวกบุตรมาประชุมแล้ว จึงได้กล่าวว่า เราชื่นชมและปรารภความเจริญ แก่บุตรเหล่าใด บุตรเหล่า นั้น คบคิดกันกับภรรยารูมว่าเรา ดังสนัชมุขแห่งสุกร เขาว่า พวกมันเป็น อัสตบุรุษลามก ร้องเรียกเราว่าพ่อๆ พวกมัน ประดุจยักษ์แปลงเป็นบุตรมา ละทิ้งเราผู้ล่วงเข้าปัจฉิม วัยไว้ ฯ พวกมันกำจัดคนแก่ไม่มีสมบัติออกจากที่ (อาศัย) กินดั่ง ม้าแก่ที่เจ้าของปล่อยทิ้งฉะนั้น ฯ บิดาของบุตรพาลเป็นผู้เฒ่าต้องขอในเรือนผู้อื่น ไฉนว่าไม่เท่า ของเรายังจะดีกว่า พวกบุตรที่ไม่เชื่อ ฟังจะดีอะไร เพราะไม่เท่า ยังป้องกันโคหรือสุนัขดูได้ ในที่มีดอยยังไซ้เข้าไปข้างหน้าได้ ใน ที่ลึกยังใช้หยั่ง ดูได้ พลาดแล้วยังอยู่ได้ด้วยอานภาพ ไม้เท้า

^{๑๗} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๙/๒๘๗-๒๘๘.

ลำดับนั้น พวกบุตรนำพราหมณ์มหาศาลนั้นไปยังเรือน ให้อาบน้ำแล้วให้นุ่งห่มผ้าคู่หนึ่งๆ ทุกๆ คน พราหมณ์มหาศาลนั้น ถือผ้าคู่หนึ่งไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคยังที่ประทับ สนทนาปราศรัยกับ พระผู้มีพระภาค แล้วนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง แล้วได้กราบ ทูลพระผู้มีพระภาคว่า ท่านพระโคตม ข้าพเจ้าชื่อว่าเป็นพราหมณ์ ย่อมแสวง หาทรัพย์สำหรับอาจารย์มาให้อาจารย์ ขอท่านพระโคตมผู้เป็น อาจารย์ของข้าพเจ้า จงรับส่วนของอาจารย์เถิด พระผู้มีพระภาคทรงรับด้วยความอนุเคราะห์^{๑๘}

สรุปวิเคราะห์เรื่องนี้ว่า ปัญหาครอบครัวนั้นว่าเป็นปัญหาแก้ยาก ถ้าหากไม่มีความจริงใจซึ่ง กันและกัน ไม่เข้าใจหลักธรรมที่จะนำมาใช้กับครอบครัวแล้ว จะเกิดปัญหาไม่มีที่สิ้นสุดเรื่อง พราหมณ์มหาศาลก็เช่นกัน ลูกชายกับลูกสะใภ้ยังเป็นปุถุชนขาดกัลยาณมิตรสั่งสอนย่อมมีความสับสน กับความเชื่อโดยมีความเข้าใจว่า หน้าที่เลี้ยงพ่อนั้นเป็นเรื่องไร้สาระจึงโยนภาระการเลี้ยงดูพ่อกับลูกคน อื่นๆ สุดท้ายไม่มีใครเลี้ยงพ่อ แต่ความคิดของผู้เป็นพ่อกลับมีเมตตาต่อลูกทุกคนไม่เปลี่ยนแปลง แม้ ตัวตายเพื่อลูกพ่อทำได้ การใช้อุณาสสนิปาฏิหาริย์สำหรับครอบครัวของพราหมณ์มหาศาลจึงมีลักษณะ สร้างความอื้อเพื่อให้อภัยซึ่งกันและกัน โดยเฉพาะผู้นำต้องให้ก่อน จะทำให้เรื่องร้ายๆ กลับกลายเป็น เรื่องดี ในที่สุดผลก็เกิดขึ้นไปในด้านบวก ลูกๆ ของพราหมณ์มหาศาลกลายเป็นลูกกตัญญูทุกคนแม้ พราหมณ์มหาศาลก็ได้ฟังอุณาสสนิปาฏิหาริย์ บรรลุธรรมเกิดความอัศจรรย์ใจแสดงตนเป็นอุบาสก ตลอดชีวิต

มานัตถิทธพราหมณ์นั่งบนอาสนะของตนแล้วได้กราบ ว่า ไม่ควรทำมานะในใคร ควรมีความ เคารพในใคร พึงยำเกรง ใคร บุชาใครด้วยดีแล้ว จึงเป็นการดี พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ไม่ควรทำมานะ ในมารดา บิดา พี่ชาย และในอาจารย์เป็น ที่ ๔ พึงมีความเคารพในบุคคลเหล่านั้น พึงยำเกรงบุคคล เหล่านั้น บุชาบุคคลเหล่านั้นด้วยดีแล้วจึงเป็นการดี บุคคล พึงทำลายมานะเสีย ไม่ควรมีความกระด้าง ในพระอรหันต์ผู้เย็นสนิท ผู้ทำกิจเสร็จแล้ว หอาอาสวะมิได้ ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า เพราะอนุสัยนั้น มานัตถิทธ พราหมณ์ได้ กราบทูลว่า ข้าแต่ท่านพระโคตม ภาชิตของพระองค์แจ่มแจ้งนัก ข้าแต่ท่านพระโคตม ภาชิตของพระองค์แจ่มแจ้งนัก พระองค์ทรงประกาศธรรม โดยอเนกปริยายดุจหงายภาชนะที่คว่ำ เปิดของที่ปิดไว้ บอกทางแก่คนหลงทาง ส่องประทีปในที่มืด ด้วยหวังว่า คนมีจักขุจักมองเห็นรูปได้ ข้าแต่ท่านพระโคตม ข้าพระองค์ขอถึงพระผู้มีพระภาค กับพระธรรมและพระภิกษุสงฆ์เป็นสรณะ ขอ พระองค์จงทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต ตั้งแต่วันนี้เป็นต้น ไป^{๑๙}

สรุปวิเคราะห์เรื่องนี้ว่า รูปแบบการตรัสที่จัดเป็นอุณาสสนิปาฏิหาริย์ของพระพุทธเจ้าสำหรับ มานัตถิทธพราหมณ์นั้น มีประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับเรื่องความถือตัว ผู้วิจัยเห็นว่า น่าจะเป็นปัญหา ของคนถามคือ คนถามมีปกติถือตัวอย่างรุนแรง ประเภทที่ไม่ยอมก้มหัวให้ใครๆ แต่เมื่อมีโอกาสพบ พระพุทธเจ้าจึงถือโอกาสทูลถามเรื่องมานะกิเลส แต่พระพุทธเจ้าทรงเข้าใจมานะกิเลสนี้ชัดเจน จึง แสดงว่า ไม่ควรทำมานะในมารดา บิดา พี่ชาย และในอาจารย์เป็น ที่ ๔ ตรัสเสริมว่า ต้องบูชาจึงเกิด ผลดีกับผู้กระทำ ข้อนี้ผู้วิจัยมีความเข้าใจว่า การจะบรรลุมรรคผลนิพพานในศาสนาพุทธเบื้องต้นต้อง

^{๑๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๐๐/๒๔๘-๒๔๙.

^{๑๙} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๐๑/๒๔๑-๒๔๒.

กำจัดมานกิเลสตัวนี้ให้ได้จึงจะมีสิทธิ์เข้าถึงความจริง แต่พราหมณ์เป็นคนมีบารมีเรื่องการฟังมานกิเลสเข้าใจจึงได้รับสพระธรรมเต็มๆ

พระผู้มีพระภาคเสด็จจรงกรมอยู่ในที่แจ้ง ปัจจนิกสาดพราหมณ์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับแล้ว เสด็จตามพระผู้มีพระภาคซึ่งกำลังเสด็จจรงกรมอยู่ ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ขอท่านพระสมณะ จงตรัสธรรม พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คำอันเป็นสุภาสิต อันบุคคลผู้ยินดีจะเป็นข้าศึก มีจิตเศร้าหมองมากไปด้วยความแ่งดี จะเห็นแจ้งด้วยดีไม่ได้ ส่วนว่าบุคคลใด กำจัดความแ่งดีและความไม่เลื่อมใส แห่งใจ ถอนความอาฆาตได้แล้ว ผู้นั้นแลพึงรู้คำอันเป็นสุภาสิต

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสเช่นนั้นแล้ว ปัจจนิกสาดพราหมณ์กราบ ทูลพระผู้มีพระภาคว่า ท่านพระโคตม ภาสิตของพระองค์แจ่มแจ้งนัก ท่านพระโคตม ภาสิตของพระองค์แจ่มแจ้งนัก พระองค์ทรงประกาศธรรมโดยอเนกปริยาย ดุจหงายภาชนะที่คว่ำ เปิดของที่ปิดไว้ บอกทางแก่คนหลงทาง ส่องประทีปในที่มืด ด้วยหวังว่าคนมีจักขุจะมองเห็นรูปได้ ข้าแต่ท่านพระโคตม ข้าพระองค์นี้ขอ ถึงพระผู้มีพระภาค กับพระธรรมและพระสงฆ์เป็นสรณะ ขอพระองค์จงทรงจำข้า พระองค์ว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป^{๒๐}

สรุปวิเคราะห์เรื่องนี้ว่า อนุศาสน์ปาฏิหาริย์ในเรื่องนี้ตรัสถึงระหว่างคนพาลกับพระมุณีจะมีลักษณะแตกต่างกันอย่างไร พระผู้มีพระภาคเข้าใจจิตของปัจจนิกสาดพราหมณ์ซึ่งเป็นคนชอบแ่งดี น่าจะเกี่ยวเนื่องกับนิสัยของปัจจนิกสาดพราหมณ์ ข้อนี้ผู้วิจัยเห็นว่า มานกิเลสเป็นตัวทำจิตให้เศร้าหมอง เมื่อจิตเศร้าหมองจะปฏิบัติไปอย่างไร ก็ไม่สามารถมองเห็นทางสว่างได้ จึงกล่าวสั้นๆ ว่า กำจัดความแ่งดีและความไม่เลื่อมใส แห่งใจ ถอนความอาฆาตได้แล้ว ผู้นั้นแลพึงรู้คำอันเป็นสุภาสิต คำสอนที่ให้ลดตัวถ่อมตนยกย่องคนที่ควรยกย่องนี้เองทำให้พราหมณ์เกิดความอัศจรรย์ใจ

นวกกรรมิกการทวาชพราหมณ์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถึงที่ประทับแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคด้วยคาถาว่า ข้าแต่ท่านภิกษุ ท่านทำงานอะไรหรือ จึงอยู่ในป่าสาลพฤกษ์ พระ โคตมอยู่ในป่าผู้เดียว ได้รับความยินดีอะไร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เราไม่มีกรรมกิจในป่าดอก เพราะเราถอนรากเง่าป่า อันเป็นข้าศึกเสียแล้ว เราไม่มีป่าคือกิเลส ปราศจากลูกศรคือกิเลส ละความกระสันเสียแล้ว จึงยินดีอยู่ผู้เดียวในป่า^{๒๑}

สรุปวิเคราะห์เรื่องนี้ว่า อนุศาสน์ปาฏิหาริย์ในเรื่องนี้ตรัสถึงความสงบเงียบสงัดสำหรับผู้มีปกติอยู่เดียว จริงอยู่นวกกรรมิกการทวาชพราหมณ์มีความสุขเกิดจากการใช้คนให้ทำงาน หรือกล่าวง่ายๆ ก็คือ มีความสุขในการทำงานแบบปุถุชนอันมีความสุขเป็นบันปลาย แต่เมื่อเห็นพระผู้มีพระภาคเจ้านั่งอยู่คนเดียว นวกกรรมิกการทวาชพราหมณ์ คิดว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า จะมีความสุขเช่นตนหรือไม่จึงถามแบบซื่อๆ แต่พระสัพพัญญู รู้จิตของนวกกรรมิกการทวาชพราหมณ์จึงตอบตรงๆ ลึกลงไปในใจทำลายมานกิเลสของนวกกรรมิกการทวาชพราหมณ์ทำให้เกิดศรัทธาและสติปัญญาว่า แท้จริงการอยู่ที่ไหนก็ตาม ถ้าไม่มีกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งมารบกวนใจก็ชื่อมีความสุขที่สุด นวกกรรมิกการทวาชพราหมณ์จึงเกิดความอัศจรรย์ใจในคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า

ก็สมัยนั้น พวกมาณพหลายคน ซึ่งเป็นอันเตวสิกของพราหมณ์การทวาช โคตรคนหนึ่ง เทียวหาพินพากันเข้าไปยังไพรสณฑ์นั้น แล้วได้เห็นพระผู้มีพระภาค ประทับนั่งคู้บัลลังก์ ตั้งพระกายตรง

^{๒๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๐๒/๒๙๓.

^{๒๑} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๐๓/๒๙๔.

ดำรงพระสติไว้เฉพาะหน้า อยู่ในโพธิญาณ นั้น จึงเข้าไปหาพราหมณ์การทวาชโคตรถึงที่อยู่ แล้วบอกพราหมณ์การทวาชโคตร ว่า ขอท่านพึงทราบ พระสมณโคตมประทับนั่งคู้บัลลังก์ ตั้งพระกายตรงดำรง พระสติไว้เฉพาะหน้า อยู่ในโพธิญาณ

ลำดับนั้น พราหมณ์การทวาชโคตรพร้อมด้วยมาณพเหล่านั้น เข้าไปยังโพธิญาณนั้นแล้ว ได้เห็นพระผู้มีพระภาคประทับนั่งคู้บัลลังก์ ตั้งพระกาย ตรง ดำรงพระสติไว้เฉพาะหน้า ครั้นเห็นแล้ว จึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ ที่นั้น แล้วได้ทูลพระผู้มีพระภาคด้วยคาถาว่า ภิกษุ ท่านเข้าไปสู่ป่าที่ว่างเปล่าปราศจากคนในป่าหนาติบ นำหว่าดเสียวนัก มีกายไม่หวั่นเป็นประโยชน์ งาม เฟ่งพินิจ อย่างดีหนอ ท่านเป็นมุนีอาศัยป่า อยู่ในป่าผู้เดียว ซึ่งไม่มี การขับร้อง และการบรรเลง การที่ท่านมีจิตยินดีอยู่ในป่า แต่ผู้เดียวนี้ ปรากฏเป็นข้อน่าอัศจรรย์แก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้า ปราศจากไตรทิพย์อันสูงสุด จึงมุ่งหมายความเป็นสหายกับท่านมหาพรหมผู้เป็นอธิบดีของโลก เหตุไร ท่านจึงชอบใจ ป่าที่ปราศจากคน ท่านทำความเพียรในที่นี้เพื่อบังเกิดเป็นพรหมหรือ

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ความมุ่งหวังหรือความเพเลิดเปลี่ยนอย่างใด ๆ ในอารมณ์หลาย ชนิด ซึ่งมีประจำอยู่ทุกเมื่อ นานาประการ หรือตัณหาอันเป็นเหตุให้กระชับแน่น ซึ่งมีอวิชชาเป็นมูลราก ก่อให้เกิดทั้งหมด เราทำให้สิ้นสุดพร้อมทั้งรากแล้ว เราจึงไม่มีความมุ่งหวัง ไม่มีตัณหาประจำ ไม่มีตัณหาเข้ามาใกล้ มีปกติ เห็นหมดจดในธรรมทั้งปวง บรรลุสัมโพธิญาณอันสูงสุด ประเสริฐ เราควรเป็นพรหม แก่ลัวกล้าเพ่งอยู่^{๒๒}

สรุปวิเคราะห์เรื่องนี้ว่า มนุษย์ผู้มีกิเลสมีจิตรอความหวัง ยังมีความอาศัยในอารมณ์ทั้งปวง ย่อมหนีไม่พ้นจากทุกข์ไปได้ แทนที่จะอยู่กับพรหมกลับมีฐานะตกต่ำกว่าที่เป็นอยู่ เพราะจิตยังมีกิเลส มีความชอบและไม่ชอบจึงไม่จากทุกทั้งปวง ปรีชาหยั่งรู้ภูมิคือ รู้ธยาศัย ความโน้มเอียง ความเชื่อถือ แนวความสนใจ เป็นต้นของอันเตวาสิกและพราหมณ์การทวาช ที่เป็นไปต่างๆ กัน จึงใช้อनुสาสนีปาฏิหาริย์อย่างเหมาะสมกับธยาศัย ความโน้มเอียง ความเชื่อถือ แนวความสนใจของผู้ฟัง ด้วยตรัสสาธิตสั้นๆ แต่ประหารกิเลสได้ด้วยพระดำรัสว่า เราไม่มีความมุ่งหวัง ไม่มีตัณหาประจำ ไม่มีตัณหาเข้ามาใกล้ มีปกติ เห็นหมดจดในธรรมทั้งปวง บรรลุสัมโพธิญาณอันสูงสุด ประเสริฐ เราควรเป็นพรหม แก่ลัวกล้าเพ่งอยู่

มาตุโปสกพราหมณ์กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ท่านพระโคตมผู้เจริญ ข้าพเจ้าแสวงหาการศึกษาโดยชอบ แล้วเลี้ยงมารดาและบิดา ข้าพเจ้าทำเช่นนี้ ชื่อว่าทำกิจที่ควรทำหรือไม่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ชอบยิ่ง พราหมณ์ ท่านทำดังนี้ ชื่อว่าได้ทำ กิจที่ควรทำแล้ว ด้วยว่า ผู้ใดแสวงหาการศึกษาโดยชอบแล้ว เลี้ยงมารดาและบิดา ผู้นั้นย่อมได้บุญเป็นอันมาก

พระผู้มีพระภาคผู้พระสุคตศาสดา ครั้นตรัสไวยากรณ์ภาษิตนี้ จบลงแล้ว จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่า บุคคลใดเลี้ยงมารดาและบิดาโดยชอบ เพราะการบำรุงมารดา และบิดานั้นแลบัณฑิตย่อมสรรเสริญบุคคลนั้นในโลกนี้ ที่เดียว บุคคลนั้นละไปจากโลกนี้แล้วย่อมบันเทิงในสวรรค์^{๒๓}

สรุปวิเคราะห์เรื่องนี้ว่า มาตุโปสกพราหมณ์น่าจะมองหาบุคคลผู้เป็นพยานในการเลี้ยงบิดามารดาจะเป็นการกระทำที่ถูกต้อง หรือมีผลเป็นที่ยอมรับของสังคมได้หรือไม่ แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรับรองการกระทำเช่นนี้ว่า ดีหรือเป็นมงคลสำหรับผู้กระทำ พระพุทธเจ้าตรัสสาธิตเรื่องนี้

^{๒๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๐๔/๒๕๕-๒๕๖.

^{๒๓} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๐๕/๒๕๗.

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาหลายแห่งด้วยกันเช่นเรื่องมงคล ๓๘ ประการ อันเป็นภาชิตที่เทวดายอมรับ และพระองค์ก็ทรงรับยืนยันการทำหน้าที่นี้ของมาตุโปสกพราหมณ์ว่า ทำแล้วบัณฑิตสรรเสริญเทวดารัก เป็นคำสอนถูกใจ ถูกนิสัยของมาตุโปสกพราหมณ์สามารถนำมาเป็นอุบาสกในพระพุทธศาสนาได้อย่างอัศจรรย์

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลหาชื่อว่าเป็นภิกษุเพียงด้วยการขอคนอื่นไม่ บุคคล สมาทานธรรมเป็นพิษ หาชื่อว่าเป็นภิกษุได้ไม่ ผู้ใดในโลก นี้ละบุญและบาปเสียแล้ว ประพฤติพรหมจรรย์ด้วยการพิจารณา ผู้นั้นแลชื่อว่าเป็นภิกษุ^{๒๔}

สรุปวิเคราะห์เรื่องนี้ว่า ภิกขกพราหมณ์มีความคิดในเรื่องขอว่า จะได้อะไรบ้างที่เป็นรูปธรรม และนามธรรม และสมัยนั้นก็มีนักบวชหลายลัทธิเที่ยวขอ อาชีพขอนั้นน่าจะเป็นอาชีพที่สังคมพราหมณ์ไม่ยอมรับเท่าไร ด้วยเหตุนี้จึงถามความสงสัยกะพระผู้มีพระภาคเจ้าเกี่ยวกับการขอ พระผู้มีพระภาคเจ้ามีพระปริชาห์รู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่คติทั้งปวง คือ สุกติ ทุกติ หรือพ้นจากคติ หรือปริชาห์รู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่อรรถประโยชน์ทั้งปวง กล่าวคือ ทิฏฐธัมมิกัตถะ สัมปรายิกัตถะ หรือปรมาตถะ คือรู้ว่าเมื่อปรารถนาจะเข้าถึงคติหรือประโยชน์ใด จะต้องทำอะไรบ้าง มีรายละเอียดวิธีปฏิบัติ จึงใช้อนุสาสนีปาฏิหาริย์อย่างเหมาะสมกับข้อปฏิบัติของภิกขกพราหมณ์ที่จะนำไปสู่อรรถประโยชน์ทั้งปวง เลยตรัสคำสอนอัศจรรย์ใจสั้นๆ ว่าผู้ละบุญและบาปเสียแล้ว ประพฤติพรหมจรรย์ด้วยการพิจารณา ผู้นั้นแลชื่อว่าเป็นภิกษุ

พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า ท่านเห็นอำนาจประโยชน์อะไรจึงได้ชื่อว่ามีลัทธิถือ ความบริสุทธิ์ด้วยน้ำ ปรารถนาความบริสุทธิ์ด้วยน้ำ ถือการลงอาบน้ำ ชำระร่างกาย ทั้งเวลาเย็นเวลาเช้าเป็นนิตยสังครวพราหมณ์กราบทูลว่า ท่านพระโคตม บาปกรรมใดที่ข้าพระองค์ทำในเวลากลางวัน ข้าพระองค์ลอยบาปกรรมนั้นเสียด้วยการอาบน้ำในเวลาเย็น บาปกรรมใดที่ข้าพระองค์ทำ ในเวลากลางคืน ข้าพระองค์ลอยบาปกรรมนั้นเสียด้วยการอาบน้ำในเวลาเช้า ท่าน พระโคตม ข้าพระองค์เห็นอำนาจประโยชน์นี้แหละ จึงได้ชื่อว่า มีลัทธิถือความ บริสุทธิ์ด้วยน้ำ ปรารถนาความบริสุทธิ์ด้วยน้ำ ถือการลงอาบน้ำชำระร่างกาย ทั้ง เวลาเย็นเวลาเช้าเป็นนิตย

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พราหมณ์ หวังน้ำคือธรรมมีศีลเป็นท่าไม้ขุ่น สัตบุรุษ สรรเสริญต่อสัตบุรุษ เป็นที่ที่บุคคลผู้ถึงเวทอาบแล้ว บุคคล ผู้มีตัวไม่เปียกเท่านั้นจึงจะข้ามถึงฝั่งได้^{๒๕}

สรุปวิเคราะห์เรื่องนี้ว่า ความเชื่อที่ไร้ปัญญานั้นย่อมนำมาซึ่งความทุกข์โศกได้ ด้วยเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสกะพราหมณ์ตรงๆ ว่าคติอย่างไรจึงชำระกายในน้ำนี้ ก็ได้คำตอบตรงๆ เช่นกันว่า ทำให้ใจบริสุทธิ์ การถามเช่นนี้ได้เฉพาะพราหมณ์บางคนที่มีบุญธิการเท่านั้น ไม่ทั่วไป พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงแสดงอนุสาสนีปาฏิหาริย์ว่า ถ้าจะทำเช่นนั้นก็น่าจะไปทำใจให้สงบจากกิเลสด้วยการรักษาศีลและเจริญภาวนาน่าจะดีกว่า ศาสตราจารย์พิเศษ ดร. สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ มองว่า

^{๒๔} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๐๖/๒๔๘.

^{๒๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๐๗/๒๔๙-๓๐๐.

เพราะห้วงน้ำคือธรรมมีศีลเป็นท่าไม่ขุ่น สัตบุรุษ สรรเสริญต่อสัตบุรุษ เป็นที่ที่บุคคลผู้ถึงเวทอาบแล้ว บุคคล ผู้มีตัวไม่เปียกเท่านั้นจึงจะข้ามถึงฝั่งได้^{๒๖}

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกะพราหมณ์และคฤหบดีชาว โขมทุสสนิกม ด้วยพระคาถาว่า ในที่ใด ไม่มีคนสงบ ที่นั้นไม่ชื่อว่าสภา คนเหล่าใดไม่ กล่าวธรรม คนเหล่านั้นไม่ชื่อว่าคนสงบ คนสงบละราคะ โทสะ และโมหะแล้วกล่าวธรรมอยู่

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว พราหมณ์และคฤหบดี ชาวโขมทุสสนิกม ได้กราบทูล พระผู้มีพระภาคว่า ท่านพระโคตม ภาษิตของ พระองค์แจ่มแจ้งนัก ท่านพระโคตม ภาษิตของ พระองค์แจ่มแจ้งนัก ท่านพระ โคตมทรงประกาศธรรมโดยอเนกปริยาย เหมือนหงายของที่คว่ำ เปิด ของที่ปิด บอกทางให้แก่คนหลงทาง หรือส่องประทีปในที่มืด ด้วยหวังว่าคนมีจักขุจักเห็นรูป ฉะนั้น พวกข้าพระองค์เหล่านี้ขอถึงท่านพระโคตมผู้เจริญกับพระธรรมและพระภิกษุ สงฆ์เป็นสรณะ ขอท่าน พระโคตมทรงจำพวกข้าพระองค์ว่า เป็นอุบาสกถึงสรณะ ตลอดชีวิต ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป ดังนี้^{๒๗}

สรุปความว่า จะเห็นได้ว่า แม้หลักอนุสาสนีปาฏิหาริย์ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงแก่ พราหมณ์เหล่านั้นจะมีนัยที่แตกต่างกันทั้งแบบพื้นฐานของชีวิตทุกๆ ไปทั้งแบบขั้นสูงสุด คือชี้ให้เห็น เป้าหมายสูงสุดของการฟังอนุสาสนีปาฏิหาริย์คือทำให้ผู้ฟังบรรลุมรรคผลนิพพาน เช่นประเด็นสุดท้าย ที่ว่า ในที่ใดไม่มีคนสงบ ที่นั้นไม่ชื่อว่าสภา ลึกซึ้งกินใจมากทำให้นึกถึงการปฏิบัติของชาวโลกที่เข้าใจ ว่าสภามีอยู่จริง แต่พอมาวิเคราะห์ประเด็นเรื่องอนุสาสนีปาฏิหาริย์นี้ก็เข้าใจว่า สถานที่ปราศจากคน กล่าวธรรม สถานที่นั้นไม่ชื่อว่าสถานที่สงบ เมื่อนำหลักธรรมข้อนี้ไปใช้สร้างคุณงามความดี ชำระใจให้ หมัดจดจากกิเลส สถานที่เช่นนั้นกลับเจริญขึ้นด้วยธรรม เมื่อประชุมกัน สถานที่เช่นนั้นกลับชื่อว่าสภา ส่วนผลการฟังอนุสาสนีปาฏิหาริย์ต่ำสุดย่อมส่งผลให้ผู้ฟังได้รับความสุขในชั้นโลกียธรรมที่เป็นนี้ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าสามารถแสดงธรรมให้พราหมณ์เหล่านั้นเกิดศรัทธา บริจาคทาน มี สติปัญญาได้อย่างน่าอัศจรรย์ใจดุจหงายภาชนะที่คว่ำฉะนั้น

๔.๑.๓ วิเคราะห์อนุสาสนีปาฏิหาริย์สำหรับนักบวช

ธรรมะของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นธรรมสงบประณีต ละเอียดลึกซึ้ง จะคิดเดาตนเองไม่ได้ จะรู้ได้เฉพาะผู้ที่ลงมือปฏิบัติเท่านั้น เพราะเป็นของเฉพาะตน ซึ่งพระพุทธองค์ทรงเป็นเพียงผู้ชี้แนะ หนทาง ดังที่ตรัสไว้ว่า “อกุขาตาโร ตถาคตา พระตถาคตเป็นเพียงผู้ชี้บอกหนทางให้ ส่วนเธอต้องลง มือปฏิบัติเอง”^{๒๘} ถ้าหากผู้ศึกษาตั้งใจปฏิบัติกันจริงๆ และปฏิบัติอย่างถูกวิธี ย่อมเข้าถึงธรรมได้อย่าง แน่นนอน เนื่องจากธรรมทั้งหลาย เป็นสิ่งที่มิได้อยู่ในตัวของมนุษย์ทุกคนในโลก ไม่ใช่เป็นสิ่งที่ต้อง สร้างหรือสมมติขึ้นมา แต่สามารถเข้าถึงได้ด้วยวิธีทำใจให้เกิดปัญญา เนื่องจากพระองค์ทรงมีวิธีสอน โดยคำนึงถึงเนื้อหาที่สอนจากเนื้อหาที่ง่ายไปสู่เนื้อหาที่ยาก สอนด้วยวิธีการปฏิบัติ สอนให้มีเหตุมีผล สอนให้รู้และเข้าใจถึงองค์ประกอบของชีวิต สอนให้ประพฤติปฏิบัติตนอยู่ทางสายกลาง สอนโดย

^{๒๖} สัมภาษณ์ ศาสตราจารย์พิเศษ ดร. สมเด็จพระพุทธชินวงศ์, ศาสตราจารย์พิเศษ สาขาวิชาภาษา บาลี ประจำมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๑๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๘.

^{๒๗} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๐๘/๓๐๑.

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน อภ. สด. ตก. (ไทย) ๒๓/๔/๓.

ประสบการณ์หรือพระเถรผู้ใหญ่ผู้มีความรู้ในเรื่องที่สมควร รับฟัง ห้ามมิให้ผู้ปฏิบัติอยู่ร่วมกัน ให้เกียรติซึ่งกันและกัน เมื่อไปเผยแผ่สถานที่ต่าง ๆ ก็ให้แสดงธรรมด้วยความเคารพยั้งสถานที่ที่ไปแสดง รู้จักสักการะบูชาไม่ให้กระทำการที่ไม่เหมาะสมในสถานที่ที่ภิกษุเจ้าถิ่นเคารพ บูชา ให้ภิกษุสหายทุกรูป รู้จักทำสิ่งที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ เป็นที่เคารพบูชาของชาวบ้าน แม้พระภิกษุทุกรูปก็ต้องให้ปฏิบัติเช่นเดียวกัน การวางหลักธรรมตรงจุดคือความอัครจริยใจ เหมือนการส่องประทีปในที่มืด การปฏิบัติตามแล้วเกิดผลขึ้นนี้ชื่อว่า อนุสาสนีปาฏิหาริย์ทั้งสิ้น

วิเคราะห์หลักธรรมที่กล่าวมาพอสรุปแนวทางสำคัญได้ ๔ แนวทาง คือ ๑. แนวทางที่ใช้หลักความพร้อมเพรียงกันทั้งการเตรียมความพร้อมก่อนการปฏิบัติหรือก่อนการเผยแผ่ ช่วงการปฏิบัติและหลังการปฏิบัติกรรมฐานเสร็จเพราะหลักความพร้อมเพรียงกันนำมาซึ่งความสุข ๒. แนวทางให้ยึดกฎกติกาของคณะสงฆ์ตามนิกายนั้นๆ ยึดหลักการตามข้อสัญญาของผู้นำ ๓. แนวทางให้มีความสมัครวระ อ่อนน้อมถ่อมตนเคารพต่อพระสงฆ์ สามเณร ผู้ใหญ่ ผู้มีอายุ ผู้มีบุญคุณ มีหัวหน้า มีลูกน้อง และให้เกียรติซึ่งกันและกัน ๔. แนวทางให้เคารพต่อสถานที่อันเป็นที่เคารพสักการะของพระภิกษุเจ้าถิ่น เคารพบูชานิสัยสถานที่ต่างๆ เช่น ศาสนสถาน อนุสาวรีย์ผู้ทำประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา เคารพผู้เป็นครูอาจารย์ การเอาใจใส่ตอบแทนให้การอุปถัมภ์วัด และพระสงฆ์ทั้งหลายเมื่อทำได้มีแต่ความเจริญแก่ตนเองและส่วนรวมอย่างน่าอัศจรรย์

กัปินสูตร ^{๓๐} สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีเขตพระนครสาวัตถี ครั้นนั้นแล ท่านพระมหากัปินะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ พระผู้มีพระภาค ได้ทอดพระเนตรเห็น ท่านพระมหากัปินะผู้มาแต่ไกลแล้วจึงเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสถามว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเห็นภิกษุที่กำลังมานั้นหรือไม่เป็นผู้ชาวโปรง จมูกโด่ง ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า เห็น พระเจ้าข้า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นแลมีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก แต่เธอไม่ได้สมาบัติที่เธอไม่เคยเข้านัก เธอกระทำให้แจ้งซึ่งที่สุดแห่งพรหมจรรย์อันยอดเยี่ยม ซึ่งกุลบุตรทั้งหลายออกบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบต้องการนั้น ด้วยปัญญาอันยิ่งด้วยตนเองในปัจจุบัน เข้าถึงอยู่ พระผู้มีพระภาคผู้สุคตศาสดา ครั้นได้ตรัสไวยากรณ์ภาษิตนี้แล้ว จึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปนี้ว่า

ในชุมนุมชนที่ยังรังเกียจกันด้วยโคตร กษัตริย์เป็นผู้ประเสริฐในเทวดาและมนุษย์ ผู้ที่สมบูรณ์ด้วยวิชาและจรรยา เป็นผู้ประเสริฐพระอาทิตย์ย่อมแผดแสงในกลางวัน พระจันทร์ส่องสว่างในกลางคืนกษัตริย์ผู้ผูกสอดเครื่องรบยอมมีสง่าพราหมณ์ผู้เพ่งฉวน ย่อมรุ่งเรืองส่วนพระพุทธานุเจ้าย่อมรุ่งโรจน์ด้วยเดชานุภาพตลอดวันและคืนทั้งหมด ^{๓๑}

สรุปวิเคราะห์เรื่องกัปินสูตรว่า บางเรื่องที่เราเข้าใจว่า ดีเยี่ยม หรือประเสริฐสุดนั้นอาจเป็นเพียงรูปร่างภายนอกก็ได้ แต่เมื่อได้ฟังอนุสาสนีปาฏิหาริย์เรื่องพระมหากัปินะจึงเข้าใจว่า แท้จริงมนุษย์ผู้เข้าถึงอริยมรรค อริยผล นับว่าประเสริฐที่สุด เนื่องจากการฝึกจิตที่ไม่เคยรู้เรื่องอริยสัจ ให้กลายเป็นจิตที่รู้เรื่องอริยสัจนั้นต่างหากประเสริฐที่สุด ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทำการเปรียบเทียบความรุ่งเรืองด้วยอนุสาสนีปาฏิหาริย์ว่า กษัตริย์เป็นผู้ประเสริฐในเทวดาและมนุษย์ส่วนพระพุทธานุเจ้า

^{๓๐} ส.น. (ไทย) ๑๖/๒๔๕/๓๓๘.

^{๓๑} ดูรายละเอียด ส.น. (ไทย) ๑๖/๒๔๕/๓๓๘., ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๗/๙๙, ที.ปา. ๑๑/๑๔๐/๘๔.

ยอมรุ่งโรจน์ด้วยเดชานุภาพตลอดวันและคืนทั้งหมด ภิกษุตั้งอยู่ในฐานผู้เห็นภัยในวัฏสงสารสมควรอย่างยิ่งที่จะเข้าใจให้หมดจดจุดพระมหากัปินะ เนื่องจากพระมหากัปินะนั้น ครึ่งก่อนเมื่อตอนเป็นกษัตริย์ยอมรับเป็นใหญ่ในหมู่มนุษย์และเทวดาเมื่อได้ฟังธรรมบรรลุผลกลับเปล่งอุทานว่า สุขหนอฯ ฉะนั้นการฟังธรรมของพระมหากัปินะจึงเกิดความอัศจรรย์ใจในขณะมรรคจิตเกิดนั่นเองซึ่งประเสริฐสุดกว่าพระมหากษัตริย์

นวสูตร^{๓๒} สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีเขตพระนครสาวัตถี สมัยนั้นแล ภิกษุใหม่รูปหนึ่ง เดินกลับจากบิณฑบาตในเวลาปัจฉาภัตเข้าไปสู่วิหารแล้ว เป็นผู้มีความขวนขวายน้อยนั่งอยู่ ไม่ช่วยเหลือภิกษุทั้งหลายในเวลาทำจีวรครั้งนั้นแล ภิกษุมาร่วมกันเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ครั้นเข้าไปเฝ้าแล้ว ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ฯ

ครั้นภิกษุเหล่านั้นนั่งเรียบร้อยแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาค ดังนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภิกษุใหม่รูปหนึ่งในพระธรรมวินัยนี้เดินกลับจากบิณฑบาตในเวลาปัจฉาภัตเข้าไปสู่วิหารแล้ว เป็นผู้มีความขวนขวายน้อยนั่งอยู่ ย่อมไม่ช่วยเหลือภิกษุทั้งหลายในเวลากระทำจีวรครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกภิกษุรูปหนึ่งมาตรัสว่า ดูกรภิกษุ เธอจงไปบอกภิกษุนั้นตามคำของเราว่าพระศาสดาให้หา ภิกษุนั้นทูลรับสนองพระพุทธรูปแล้วเข้าไปหาภิกษุนั้น ครั้นเข้าไปหาแล้วได้กล่าวกะเธอว่า พระศาสดาตรัสเรียกท่าน เธอรับคำของภิกษุนั้นแล้ว เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ครั้นภิกษุนั้นนั่งเรียบร้อยแล้ว พระผู้มีพระภาคได้ตรัสกะเธอว่า จริงหรือภิกษุ ได้ยินว่าเธอเดินกลับจากบิณฑบาตในเวลาปัจฉาภัต เข้าไปสู่วิหารแล้วเป็นผู้มีความขวนขวายน้อย นั่งอยู่ ไม่ช่วยเหลือภิกษุทั้งหลายในเวลากระทำจีวร ฯ

ภิกษุนั้นกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ก็กระทำการกิจส่วนตัวเหมือนกัน ฯลำดับนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงทราบความปริวิตกแห่งจิตของภิกษุนั้นด้วยพระทัย จึงตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธออย่ายกโทษภิกษุนี้อยู่ ภิกษุนี้เป็นผู้มีปรกติ ได้มาน ๔ อันเป็นสุขวิหารธรรมในปัจจุบันอันอาศัยอริจิต ตามความปรารถนาไม่ยาก ไม่ลำบาก กระทำให้แจ้งซึ่งที่สุดแห่งพรหมจรรย์อันยอดเยี่ยม^{๓๓} ซึ่งกุลบุตรทั้งหลายออกบวชเป็นบรรพชิตโดยชอบต้องการนั้น ด้วยปัญญาอันยิ่งด้วยตนเองในปัจจุบันเข้าถึงอยู่ พระผู้มีพระภาคผู้สุดศาสนา ครั้นได้ตรัสไวยากรณ์ภาษิตนี้แล้วจึงได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปนี้ว่า

บุคคลปรารถนาความเพียรอันย่อหย่อน ปรารถนาความเพียรด้วย
กำลังน้อย ไม่พึงบรรลุพระนิพพานอันเป็นเครื่องปลดปล่อย
กิเลสทั้งปวงได้ แต่ภิกษุหนุ่มรูปนี้ เป็นอุดมบุรุษ ชำนาญ
ทั้งพาหนะได้แล้ว ย่อมทรงไว้ซึ่งอรรถภาพมีในที่สุด ดังนี้^{๓๔}

^{๓๒} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๒๘/๓๒๙-๓๓๑.

^{๓๓} พรหมจรรย์อันยอดเยี่ยม หมายถึงอรรถที่สุดหรืออริยอันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ อจ.ทุก.อ.ม.

ม.อ. ๒/๘๒/๘๐.

^{๓๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๓๘/๓๓๐-๓๓๑.

สรุปวิเคราะห์เรื่องนวสูตรว่า ฤกษ์ใหม่รูปหนึ่งมีความเห็นว่า ประโยชน์ตนสำคัญที่สุด คำว่า ประโยชน์นั้นได้แก่ การเจริญจิตตภาวนาให้มรรคจิตเกิด การสร้างประโยชน์เหล่านี้มีความสำคัญกว่า การสนทนาไร้สาระ การคลุกคลีด้วยหมู่คณะ กว่า การเซ็ดเท้า เพราะกิจมีการเซ็ดเท้าเป็นต้นเป็นกิจ เล็กน้อย เรื่องนี้มีผลต่อสังคมโดยรวม เพราะ คนส่วนมากที่ยังไม่หลุดพ้นจากอวิชชาเล่ห์เหลี่ยมผู้ มุ่งประโยชน์ตน แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นประโยชน์ตนสำคัญกว่าเรื่องอื่นจึงกล่าวสนับให้ภิกษุ ตั้งใจทำประโยชน์ตนว่า แต่ภิกษุหนุ่มรูปนี้ เป็นอุตมบุรุษ ชำนาญมา

๔.๑.๔ วิเคราะห์อนุสาสนีปาฏิหาริย์สำหรับเทวดา

เทวดาแบ่งเป็น ๓ ชั้น ได้แก่เทวดาชั้นฉกามาพจร ผู้ที่ยังเกี่ยวข้องกับกาม อยู่บนสวรรค์ชั้น ฉกามาพจร หรือสวรรค์ที่ยังเกี่ยวข้องกับกามซึ่งมี ๖ ชั้น คือ จาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมมิตสวดีเทวดาชั้นรูปาวจรภูมิ หรือ รูปพรหม ๑๖ ชั้น เป็นเทวดาที่ยังมีกาย ทิพย์อยู่เทวดาชั้นอรุปาพจรภูมิ หรือ อรูปพรหม เป็นเทวดาซึ่งไม่มีกายทิพย์ การเกิดเป็นเทวดาไม่ต้อง ผ่านกรรมมารดา แต่จะเกิดกายเป็นเทวดาเลย เรียกว่าโอปปาติกะ แต่ในงานวิจัยนี้จะแสดงเฉพาะ เทวดาชั้นฉกามาพจรเท่านั้น จริงอยู่ มนุษย์จะเกิดเป็นเทวดาได้เมื่อจิตก่อนตายระลึกถึงความดี เล็กน้อยที่เคยทำไว้ในโลกมนุษย์ หรือการสร้างความดี มีทาน ศีลและภาวนา อันประกอบด้วย หิริ และโอตตปปะ การบริจาคทาน การฟังธรรม หรือการสร้างสิ่งที่เป็นสาธารณประโยชน์ นั้นเองเราได้ ทราบข้อปฏิบัติให้เกิดเป็นเทวเป็นต้นนั้นได้ ก็อาศัยคำสอนของพระพุทธเจ้า คำสอนเช่นนี้จัดเป็น อนุสาสนีปาฏิหาริย์เปิดเผยทางเข้าถึงความเป็นสหายแห่งเทวดา

๔.๑.๔.๑ วิเคราะห์อนุสาสนีปาฏิหาริย์เป็นเหตุให้เกิดเป็นเทวดา

เทวธรรม (หิริ-โอตตปปะ) หมายถึง ธรรมคุ้มครองโลก^{๓๕} เป็นธรรมที่ช่วยให้โลกมีความ เป็นระเบียบเรียบร้อย ไม่เดือดร้อนและสับสนวุ่นวาย คือ หิริ หมายถึง ความอายบาป ละอายใจต่อ การทำความชั่ว โอตตปปะ หมายถึง ความกลัวบาป เกรงกลัวต่อความชั่ว ความละอายใจต่อการทำ ความชั่ว ความเกรงกลัวต่อบาปหรือความชั่วเป็นธรรมฝ่ายขาว เป็นธรรมตรงข้ามกับฝ่ายดำ คือไม่ เกรงกลัวบาป ไม่มีความละอายใจ บุคคลผู้มีธรรมฝ่ายขาวทั้ง ๒ ประการ ย่อมมีความสง่างามในการ ดำเนินชีวิต เทวธรรม คือ ธรรมคุ้มครองโลก เป็นธรรมที่ปกป้องไม่ให้ทำความชั่ว มีการเรียกว่า ธรรม คุ้มครองโลกบ้าง ธรรมเป็นโลกบาลบ้างซึ่งมีความอัศจรรย์ในแง่ทำให้ผู้ปฏิบัติตามเข้าถึงความเป็น สหายในหมู่เทวดาแน่นอน

การสร้างเหตุให้เป็นเทวดาก็คือ จะทำอะไรต้องมีความละอายใจ มีความเกรงกลัวต่อบาป^{๓๖} การใช้หลักเทวธรรมในการดำเนินชีวิต หรือประกอบอาชีพย่อมนำความสุขมาให้ตน การสร้าง เหตุให้เป็นเทวดาผู้สร้างต้องมีความละอายใจที่จะเอารัดเอาเปรียบมนุษย์ด้วยกัน หรือ ผู้ใต้บังคับบัญชามีความเกรงกลัวต่อบาปหรือโทษ หัวหน้ทางสังคมมีแนวทางในการชวนชวยโดย อาศัยหลัก เทวธรรมเป็นผู้ปฏิบัติเป็นแบบอย่างแก่สังคม และวางกติกาพร้อมกับให้สมาชิกในสังคม กระทำแต่สิ่งที่ดีงามให้รู้จักมีความละอายใจที่จะเอารัดเอาเปรียบคนอื่น การทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็ไม่เอารัด เอาเปรียบกัน คิดหาแต่สิ่งที่จะให้เกิดกุศลเหมาะสมกับกาลเวลา ไม่เอาเปรียบใครๆ ทางสังคม วิธีการ

^{๓๕} อง.พูก. (ไทย) ๒๐/๒๕๕/๖๕๕; พ.อิต. ๒๕/๒๒๐/๒๕๗.

^{๓๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๗๘/๒๙๐; ๒๐.พูก.๒๐/๔๒๔/๑๑๙.

ที่นำหลักเทวธรรมมาใช้คือ ทำจิตให้เกิดสำนึกต่อตัวเองอยู่ตลอดเวลาให้มีความละเอียดใจที่จะพูด จะคิด หรือจะทำ การให้ฝึกฝนตนเองสวดมนต์ไหว้พระเป็นอีกวิธีหนึ่งที่จะทำให้จิตใจเป็นกุศลเกิดสติปัญญา เมื่อทุกคนปฏิบัติตามหลักของเทวธรรมก็จะมี ความละเอียดใจ มีความเกรงกลัวต่อการกระทำที่เป็นโทษ หรือเป็นความชั่ว มีการฝึกจิตให้ชาวสวดได้รู้จักการปฏิบัติให้ถูกกาลเทศะมีความปรารถนาดีต่อทุกคน เมื่อจิตใจมีความปรารถนาดีต่อคนอื่นแล้ว ก็เท่ากับว่าเบื้องต้นก็มีความละเอียดใจเกรงกลัวต่อบาปกรรม คนเราควรมีความละเอียดใจที่จะทำความชั่วอันจะนำความเดือดร้อนมาสู่ตนเองและคนอื่น มีความเกรงกลัวว่าสิ่งที่กระทำลงไปนั้น เป็นการกระทำที่นำไปสู่ความเสื่อม คนเหล่านั้นได้ชื่อว่ามิตธรรมที่จะรักษาสังคมให้อยู่อย่างเป็นสุข

สรุปได้ว่า เทวธรรมดังวิเคราะห์มานั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเปิดเผยแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายให้รู้ธรรมอันเป็นเหตุให้เกิดเวทนามิใคร่เสมอเหมือนได้อย่างอัศจรรย์ และผู้ปฏิบัติตามอนุสาสนีปาฏิหาริย์นี้ย่อมเข้าความเป็นเวทนามิแน่นอน แม้ยังเป็นมนุษย์ แต่ใจยังเป็นเวทนามิ แม้ตายไปแล้วย่อมเกิดเป็นเวทนามิอัศจรรย์ยิ่ง แนวทางใช้หลักเทวธรรมให้เกิดเป็นเวทนามิ ๒ แนวทาง คือ ๑. การให้มนุษย์ทุกคนรู้จักละเอียด ไม่ให้กระทำความผิดกฎกติกาการให้อยู่ร่วมกันแบบพี่น้อง รู้จักเสียสละให้กระทำแต่สิ่งที่ดีเป็นประโยชน์แก่สังคม ป้องกันมิให้นำความเสียหายมาสู่หมู่คณะในขณะที่ทำให้มีความละเอียดในการพูด การคิด และการกระทำให้แสดงออกมาแต่สิ่งดี มีประโยชน์ต่อผู้ฟัง ๒. การให้มนุษย์มีการควบคุมอารมณ์อดทนต่อความลำบาก มีความเสียสละ มีความสามัคคีพร้อมเพรียงกัน เอาใจใส่ดูแลช่วยเหลือกัน เป็นวิธีการที่จะทำให้ผู้มีหิริโอตตปปะเกิดเป็นเวทนามิได้อย่างอัศจรรย์

๔.๑.๔.๒ วิเคราะห์อนุสาสนีปาฏิหาริย์ทำให้เวทนามิอัศจรรย์ใจ

งานวิจัยบทนี้เกี่ยวข้องกับอนุสาสนีปาฏิหาริย์บอกข้อปฏิบัติเกี่ยวกับเรื่องละความโลภ ละความเห็นผิด ละความหลง ซึ่งเป็นหลักอนุสาสนีปาฏิหาริย์อธิบายความสงสัยของพวกเวทนามิเนื่องจากเวทนามิมีความรู้เรื่องสภาพธรรมที่ละเอียดได้เร็ว เพียงแต่ ขาดผู้แนะนำชี้ทางเท่านั้น เมื่อเวทนามิกลุ่มนี้ได้รับฟังแนวทางปฏิบัติจากพระพุทธเจ้าก็หายสงสัย คำสอนเช่นนี้ ก็น่าจะชื่อว่า คำสอนสอนทำให้เกิดศรัทธา เกิดปัญญาได้อย่างน่าอัศจรรย์ใจเช่นกันดังปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาว่า

เรื่องเกิดขึ้นที่กรุงสาวัตถีเวทนามิยืนอยู่ ณ ที่สมควรแล้ว ได้กล่าวคาถาในสำนักของพระผู้มีพระภาคว่า บุคคลควรตัดธรรมเท่าไร ควรละธรรมเท่าไร ควรบำเพ็ญธรรมเท่าไรให้ยิ่งขึ้นไป ภิกษุกล่าวลงธรรมเป็นเครื่องข้องเท่าไร พระองค์จึงตรัสว่า ข้ามโอชะได้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า บุคคลควรตัดธรรม ๕ ประการ^{๓๗} ควรละธรรม ๕ ประการ^{๓๘} ควรเจริญธรรม ๕ ประการ^{๓๙} ให้ยิ่งขึ้นไปภิกษุกล่าวลงธรรมเป็นเครื่องข้อง ๕ ประการ^{๔๐} ได้แล้ว เราจึงกล่าวว่า ข้ามโอชะได้^{๔๑}

^{๓๗} ธรรม ๕ ประการ ในที่นี้หมายถึงโอรัมภาคียสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องต้น) ๕ ประการ ได้แก่ (๑) สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน (๒) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย (๓) สีลัพพตปรามาส ความถือมั่นศีลพรต (๔) กามฉันทะ ความพอใจในกามคุณ (๕) ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งในใจ หรือพยาบาท ความคิดร้าย (ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๐/๑๐๖, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๐/๕๙๒.

^{๓๘} ธรรม ๕ ประการ ในที่นี้หมายถึงอุทัมภภาคียสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องสูง) ๕ ประการ ได้แก่ (๑) รูปราคะ ความติดใจในรูปธรรม (๒) อรูปราคะ ความติดใจในอรูปธรรม (๓) มานะ ความถือตัว (๔) อุทธัจจะความฟุ้งซ่าน (๕) อวิชชา ความไม่รู้จริง ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๕/๒๓.

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ผู้มีอายุ เราเองเมื่อไม่พัก^{๔๒} ไม่เพียร^{๔๓} จึงข้ามโอชะได้” เทวดาทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญทุกข ก็พระองค์เมื่อไม่พักไม่เพียรทรงข้ามโอชะได้อย่างไร” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ผู้มีอายุ เมื่อใดเรานั้นยังพักอยู่ เมื่อนั้นเราก็กังจมนอยู่ เมื่อใดเรายังเพียรอยู่ เมื่อนั้นเราก็กังลอยอยู่แน่นอน เราไม่พักไม่เพียรอย่างนี้แล จึงข้ามโอชะได้” เทวดานั้นได้กล่าวคาถานี้ ว่านานจริงหนอ ข้าพเจ้าจึงได้พบพราหมณ์ผู้ดับกิเลสได้สิ้นแล้ว ผู้ไม่พักไม่เพียรอยู่ก็ข้ามตัณหาอันเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวในโลก^{๔๔} ได้ เทวดานั้นได้กล่าวคาถานี้แล้ว พระศาสดาทรงพอพระทัยแล้ว ครั้นนั้น เทวดาคิดว่า “พระศาสดาของเราทรงพอพระทัยแล้ว” จึงถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคกระทำประทักษิณ^{๔๕} แล้วหายตัวไป^{๔๖} ณ ที่นั้นเอง

สรุปความว่า จริยอยู่การทำหน้าที่เพื่อข้ามโอชะก็ชื่อว่า ยังมีกิเลสอยู่ แม้ไม่ทำหน้าที่ข้ามโอชะก็ได้ชื่อว่า เป็นคนเกียจคร้าน ในข้อนี้เป็นการตรัสคาถาที่มีความอัศจรรย์ใจ ใครเล่าจะมองเห็นเป้าหมายในคาถาอันลึกซึ้งน่าอัศจรรย์อย่างนี้ แต่เป็นเรื่องเฉพาะเทวดาองค์นี้เท่านั้น ที่มีจิต อธิษฐานพอใจ เข้าใจพระดำรัสเช่นนี้ เมื่อผู้วิจัยพิจารณาคำสนทนาระหว่างเทวดากับพระผู้มีพระภาคเจ้ามองว่า เทวดาน่าจะลองภูมิพระผู้มีพระภาคเจ้า หรือปรารภนาจะรู้ก็เป็นได้ สังเกตได้เวลาเทวดากล่าวว่า นานจริงหนอ ข้าพเจ้าจึงได้พบพราหมณ์ผู้ดับกิเลสได้สิ้นแล้ว ผู้ไม่พักไม่เพียรอยู่ก็ข้ามตัณหาอันเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวในโลก แสดงว่า เทวดาได้คำตอบที่มนุษย์สามัญตอบไม่ได้จึงเกิดความอัศจรรย์กับการแก้ปัญหาข้อนี้

๔.๒ วิเคราะห์หอนุสสนิปาฏิหาริย์ตามทัศนคติผู้รู้ในโลกปัจจุบัน

ในบทนี้ ผู้วิจัยวิเคราะห์หอนุสสนิปาฏิหาริย์ตามทัศนคติผู้รู้ในสังคมไทยโดยยกหลักการจัดการศึกษาตามหลักของพระพุทธศาสนา ที่เรียกว่าแนวพุทธ ก็คือแนวของคนผู้มีปัญญารู้ความจริง รู้ธรรมชาติตามจริง ศึกษาความจริงเข้าถึงความจริง นั่นคือ วิถีทางแห่งการศึกษาชาวพุทธ ผู้วิจัยมองเห็นความสำคัญด้านการศึกษาธรรมชาติ ทั้งทางพุทธศาสนาและทางวิทยาศาสตร์ดังกล่าว เพื่อให้

^{๓๙} ธรรม ๕ ประการ ในที่นี้หมายถึงอินทรีย์ (ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตน) ๕ ประการ คือ (๑) สัทธินทรีย์ธรรมที่เป็นใหญ่คือศรัทธา (๒) วิริยินทรีย์ ธรรมที่เป็นใหญ่คือวิริยะ (๓) สตินทรีย์ ธรรมที่เป็นใหญ่คือสติ (๔) สมานินทรีย์ ธรรมที่เป็นใหญ่คือสมาธิ (๕) ปัญญินทรีย์ ธรรมที่เป็นใหญ่คือปัญญา ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๕/๒๔.

^{๔๐} ธรรมเป็นเครื่องข้อง ๕ ประการ คือ (๑) ราคะ ความกำหนัด (๒) โทสะ ความโกรธ (๓) โมหะ ความหลง (๔) มานะ ความถือตัว (๕) ทิฏฐิ ความเห็น ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๕/๒๔.

^{๔๑} ดูเทียบ ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๕/๓๐๘

^{๔๒} ไม่พัก หมายถึงไม่แสวงหาความสุขในทางกามารมณ์ ซึ่งจัดอยู่ในกามสุขัลลิกานุโยค ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๘.

^{๔๓} ไม่เพียรหมายถึงไม่แสวงหาความสุขด้วยการทรมานตนให้ลำบาก ซึ่งจัดอยู่ในอัตตกิลมณานุโยค ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๘.

^{๔๔} โลก ในที่นี้หมายถึงสัตว์โลก ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๙.

^{๔๕} กระทำประทักษิณ หมายถึงการเดินเวียนขวา คือเดินประนมมือเวียนขวาตามเข็มนาฬิกา ๓ รอบ วิ.อ. (บาลี) ๑/๑๕/๑๗๖-๑๗๗.

^{๔๖} หายตัวไป หมายถึงละกายที่ปรุงแต่งแล้วดำรงอยู่ในกายที่ยึดครองตามปกติของตน ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๙.

อนุสาสนีปาฏิหาริย์ตกผลึก มาเป็นงานชิ้นเอก จึงทำการวิเคราะห์ วิจัย เพราะ พระพุทธเจ้าก็ตรัสไว้ว่า ตถาคตเจ้าจะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตามความจริงก็มีอยู่อย่างนั้นของมันพระพุทธเจ้าทรง ค้นพบความจริงนั้นแล้วนำมาเปิดเผยแสดง การจัดการศึกษาที่เรียกว่าแนวพุทธนี้ก็คือการจัดตรงตามความเป็นจริงของธรรมชาติเท่านั้นเอง คือทางพระพุทธศาสนาเราถือว่าพระพุทธเจ้าไม่ได้มาทรงบัญญัติอะไรขึ้นเอง ไม่ได้มาสั่งการอะไร แต่พระองค์ทรงค้นพบความจริงของธรรมชาติแล้วก็มาสอนตามนั้น เพราะฉะนั้นเรื่องของพระพุทธศาสนาจึงเป็นเรื่องธรรมดาของธรรมชาติ

๔.๒.๑ วิเคราะห์อนุสาสนีปาฏิหาริย์เพื่อการศึกษาในโลกปัจจุบัน

พระพุทธศาสนามีทัศนะว่า คนเราเกิดมามีชีวิตอยู่ได้ในโลกนี้จะดีหรือเลวนั้น ไม่ใช่เป็นเพราะ โชคชะตา ไม่ใช่เพราะชาติตระกูลหรือทรัพย์สินมรดกตกทอดให้เป็นไปอย่างที่เราเห็นกัน แต่เป็นเพราะกรรมคือ การกระทำของเราเอง กล่าวคือ เราทำดีดำเนินชีวิตมีธรรมะเป็นหลักปฏิบัติก็ถือว่าเป็นคนดีมีคนยกย่องนับถือ แต่ถ้าทำไม่ดีมีธรรมะในการดำเนินชีวิต ก็จะได้ชื่อว่าเป็นคนชั่ว ไม่เป็นที่พึงปรารถนาของใคร ๆ เพราะฉะนั้นทุกคนที่เกิดมาแล้วจะต้องดำเนินชีวิตของตนโดยสร้างแต่ความดี มีหลักธรรมสำหรับดำเนินชีวิตให้ถูกต้องจึงจะเป็นสิริมงคลแก่ตน ผู้เพื่อความก้าวหน้าในการศึกษาในบทนี้ผู้วิจัยจึงขอบูรณาการเรื่องการนำหลักอนุสาสนีปาฏิหาริย์ทางพระพุทธศาสนา มาประยุกต์ใช้ในโรงเรียนวิถิพุทธ โดยนำแนวคิดของนักวิชาการด้านพระพุทธศาสนา ได้ให้ทัศนคติที่น่าสนใจหลายท่านมาบูรณาการให้เกิดผลด้านปฏิบัติดังนี้

๑. ข้อปรารถนาที่เด่น คือการที่มองเห็นว่าคนไทยที่เป็นชาวพุทธ เช่น เด็กนักเรียนที่ชื่อว่าชาวพุทธ เป็นชาวพุทธมีชื่ออย่างนั้น แต่ไม่รู้เรื่องพระพุทธศาสนาและประเพณีปฏิบัติตนไม่สมกับความเป็นชาวพุทธ ทำอย่างไรจะให้เด็กนักเรียนเหล่านี้ได้เรียนรู้เรื่องพระพุทธศาสนา และประเพณีตนเป็นชาวพุทธที่ดีหรือสมกับความเป็นชาวพุทธได้ อันนี้เป็นแง่หนึ่ง

๒. มองกว้างออกไป โรงเรียนแนวพุทธ เป็นเรื่องของการจัดการศึกษาแนวพุทธ ซึ่งหมายถึงตัวแนวคิดหรือหลักการในการจัดการศึกษาที่สัมพันธ์กับการมองชีวิต มนุษย์และธรรมชาติทั้งหมด เป็นการพูดถึงตัวหลักการ เหมือนกับเราพูดถึงการจัดการศึกษาตามแนวคิดของจอห์น ดิวอี้ (John Dewey) หรือเปสตาลอซซี (Pestalozzi) หรือรูสโซ (Rousseau) หรืออะไรก็ว่าไปคือรู้ความจริงของธรรมชาติ แล้วพัฒนาคนบนฐานของธรรมชาติ

ในแง่ที่ ๒ นี้ เราดูว่า การจัดการศึกษาแนวไหนจึงจะถูกต้องตามความเป็นจริง คือ เอาความจริงเป็นที่ตั้ง การเขียนอะไรต่ออะไร นี่หมายถึงตัวเอง เราก็มองว่าแนวคิดของพุทธศาสนามองตรงตามความเป็นจริงที่สุด คือเริ่มจากมองเห็นชีวิตของมนุษย์ว่าเป็นอย่างไร แล้วจากการรู้เข้าใจความจริงก็มาจัดการศึกษาให้สอดคล้องกับความจริงนั้น ไม่ใช่เป็นเรื่องของบัญญัติหรือคำสั่งเรื่องนี้ๆ ที่ว่าเป็นการจัดการศึกษาตามหลักของพระพุทธศาสนาที่เราเรียกว่าแนวพุทธ ก็คือแนวของคนที่มีปัญญารู้ความจริงเท่านั้นเอง

ศาสตราจารย์พิเศษ อติศักดิ์ ทองบุญ มองว่า พระพุทธศาสนามีสายเดียวคือสายพระพุทธเจ้า และไม่เคยมีปรากฏบัญญัติหรือแม้แต่กล่าวไว้ตรงไหน ว่ามีสายปัญญา สายศรัทธาหรือ

สายวิริยะ แต่อย่างใด เพราะการบำเพ็ญเพียรเพื่อการพ้นทุกข์นั้น ต้องประกอบด้วยคุณธรรมทุกตัว ต้องมีคุณธรรมทุกอย่างพร้อมจึงจะพ้นทุกข์ได้^{๔๗}

พระพุทธเจ้าก็ตรัสแล้วว่าพระพุทธเจ้าจะ อุบัติขึ้นหรือไม่ ความจริงก็มีอยู่ตามธรรมดาของมันพระพุทธเจ้าทรงค้นพบความจริงนั้นแล้วนำมา เปิดเผยแสดง การจัดการศึกษาที่เรียกว่าแนวพุทธ ก็คือการจัดตรงตามความเป็นจริงของธรรมชาติเท่านั้นเอง^{๔๘} คือทางพระพุทธศาสนาเราถือว่าพระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงบัญญัติอะไรขึ้นเอง ไม่ได้สั่งการอะไร แต่พระองค์ทรงค้นพบความจริงของธรรมชาติแล้วก็มาสอนตามนั้น เพราะฉะนั้นเรื่องของพระพุทธศาสนาจึงเป็นเรื่องธรรมดาของธรรมชาติ

ถึงตอนนี้ เรื่องจึงขึ้นไปอีกขั้นหนึ่ง คือไม่มีการแบ่งแยกว่าเป็นศาสนาไหนๆ เวลานี้คนมีปัญหามาก มนุษย์นี้ยังข้ามไม่พ้นความคับแคบ ทั้งที่เรียกตัวเองว่าเจริญมาก็พ้นปีแล้ว ก็ยังมาติดอยู่กับการแบ่งแยกว่าศาสนานี้ศาสนานี้ อย่างเช่นบอกว่า การศึกษานี้ใช้หลักพุทธ บางคนก็สะดุดว่า อ้าวทำไมเป็นชื่อศาสนานี้ศาสนานี้ เริ่มกลัวเสียแล้ว แล้วเราไม่เคารพหรือว่าเรื่องนั้นๆ หลักการนั้นๆ เป็นความคิดของใคร ใครเป็นผู้แสดงหลักการนั้น ก็พูดไปตามตรง

ทำไมเราพูดได้ว่า จอห์น ดิวอี้ (John Dewey) เปสตาลอซซี (Pestalozzi) รูสโซ (Rousseau)^{๔๙} ทำไมพูดได้ แล้วทำไมเวลาจะพูดถึงหลักการของพระพุทธเจ้า คนไทยพูดไม่ได้ ต้องรอให้ฝรั่งยกขึ้นมาพูด ทำไมไม่ยอมรับความเป็นจริงอันนี้ ใครแสดงมาก็ว่าไปตามนั้น ข้อสำคัญอยู่ที่ว่า หลักการนั้นตรงตามความเป็นจริงหรือไม่ พูดอย่างภาษาสมัยนี้ว่าเป็นเรื่องทางวิชาการ กี่ว่าไปตามหลัก ไม่มาเกี่ยวมากลัวอย่างนั้นอย่างนี้

ผู้ช่วยศาสตราจารย์รังษี สุทนมองว่า “ที่พระพุทธเจ้าทรงยกย่องอนุศาสนีปาฏิหาริย์ คือ ปาฏิหาริย์คืออนุศาสนี หรือคำสอนเป็นจริง สอนให้เห็นจริง นำไปปฏิบัติได้ผลสมจริง เป็นอัศจรรย์ ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนานั้น ก็ต้องมาพิจารณาจุดมุ่งหมายในการที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนเวไนยสัตว์ พระองค์ทรงตั้งความปรารถนาที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้วสั่งสอนเวไนยสัตว์ มาตั้งแต่สมัยทรงเสวยพระชาติเป็นสุเมธดาบส ทรงปรารถนาจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า เช่น อย่างพระพุทธเจ้าที่ปิงกร เพื่อนำพาสัตว์โลกทั้งหลายให้ข้ามพ้นจากความทุกข์ในสังสารวัฏ การที่จะนำพาสัตว์โลกทั้งหลายให้ข้ามพ้นจากความทุกข์ในสังสารวัฏได้ ต้องใช้อนุศาสนีปาฏิหาริย์”^{๕๐}

พระพุทธศาสนาบอกว่าสอนหรืออธิบายไปตามธรรมชาติ ถ้าใครเห็นว่าไม่เป็นจริง เราก็เถียง ท่านก็เปิดโอกาสให้เถียงอยู่แล้วไม่ได้บังคับใคร นี่เราก็ดูว่าชีวิตคนเป็นอย่างไร มันอยู่ในท่ามกลางธรรมชาติแวดล้อมอย่างไร มีความเป็นไปที่เรียกว่า ธรรมดาของมันอย่างไร และเพื่อให้ชีวิต

^{๔๗} สัมภาษณ์ ศาสตราจารย์พิเศษ อติศักดิ์ ทองบุญ, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,

๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๘.

^{๔๘} วิมหา. (ไทย) ๕/๒๔๔/๑๑.

^{๔๙} ประทุม อังกูรโรหิต, **ปรัชญาปฏิบัตินิยม รากฐานปรัชญาการศึกษาในสังคมประชาธิปไตย**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๒๓.

^{๕๐} สัมภาษณ์ผู้ช่วยศาสตราจารย์รังษี สุทน, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๘.

มนุษย์พัฒนาอยู่ได้ดีในท่ามกลางสิ่งแวดล้อมต่างๆ เหล่านี้เขาควรจะดำเนินชีวิตอย่างไร เราก็ดูไปตามความเป็นจริงนั้น ทั้งของโลกและชีวิต แล้วก็มาจัดระบบพัฒนาคนให้อยู่ได้อย่างดีท่ามกลางความเป็นจริงอย่างนั้น ก็เท่านั้นแหละ มันก็เลยเกิดเป็นการศึกษาแนวพุทธอย่างที่เราพูดกันเท่านั้นเองที่นี่ เมื่อเป็นการศึกษาแนวพุทธอย่างนี้ มันก็จะมี ๒ ระดับ

ระดับที่ ๑ คือ ระดับรูปแบบการใช้มนุษยสัมพันธ์ หมายความว่า เป็นธรรมดาของมนุษย์ที่อยู่ ในสังคมหรือชุมชนอันใดอันหนึ่ง ย่อมมีวิถีชีวิตที่สืบทอดกันมาโดยวัฒนธรรม โดยสัมพันธ์กับ สิ่งแวดล้อมอะไรต่างๆ ซึ่งลงตัวตามที่สังคมนั้นเขาถือว่าดี เหมือนอย่างชาวพุทธไทยเราก็พัฒนาวิถี ความเป็นอยู่ที่เป็นวัฒนธรรมแบบพุทธไทย ขึ้นมา ลัทธิเขาก็มีพุทธแบบลังกา อะไรอย่างนี้ ซึ่งเป็น รูปแบบการใช้มนุษยสัมพันธ์ที่ถือกันหรือตกลงกันว่าดีแล้วเราก็อาจจะเห็นว่า การที่จะเป็นคนไทย ซึ่งได้ชื่อ ว่าเป็นชาวพุทธจะต้องให้ได้ความหมายและมีรูปแบบอย่างนี้ แล้วก็มีภาพหรือรูปแบบของชีวิตที่มี วัฒนธรรม เช่น การกราบการไหว้อะไรต่ออะไร อันนี้ถือว่าเป็นรูปแบบเท่านั้น แต่เรายอมรับกันแล้ว ว่าเป็นรูปแบบที่ดี คือเหมาะสมกับคนที่เรียกว่าเป็นชาวพุทธแบบไทย

ระดับที่ ๒ คือตัวแท้ตัวจริง ได้แก่ ความเป็นจริงตามธรรมดาของธรรมชาติ ที่อยู่ลึกลงไป อีกทีหนึ่ง ซึ่งอันนั้นเป็นของกลาง ไม่ขึ้นต่อประเทศชาติหรือวัฒนธรรมไหนทั้งสิ้น ใครจะไปปรับไป จัดระบบวัฒนธรรมอย่างไร ให้มีวิถีชีวิตอย่างเรา ก็จัดไป ฉะนั้นในแง่นี้จะไม่มีปัญหารวมความว่า จะต้องพูดกันเป็นระดับๆ ตั้งแต่ระดับกว้างที่สุด คือตัวหลักการที่สอดคล้องกับความเป็นจริงตาม ธรรมดาของธรรมชาติ ในขั้นนี้เราจะจัดการศึกษากันอย่างไร ในความหมายแง่ที่เราใช้ชื่อว่า”แนว พุทธ” คือเป็นแนวพุทธในความหมายที่ว่ารู้เข้าใจถึงความจริงของธรรมชาติตามธรรมดา แล้วจัด กระบวนการของการศึกษาให้ได้ผลตามธรรมดาของความจริงนั้นจากนั้น แคมเข้ามา คือในแง่ของ รูปแบบ ที่ว่าเราจะจัดให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมไทย ให้คนที่มีความเชื่อว่าเป็นชาวพุทธเป็นอย่างนี้ เราอาจจะ เห็นว่ารูปแบบอย่างนั้นๆ เมื่อดีแล้ว ยอมรับแล้ว ก็มาทำให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น แล้วอันไหนที่ควรจะ ปรับปรุงเพิ่มเติม ก็พัฒนาต่อไป เรื่องวัฒนธรรมนี้ก็ควรจะแก้ไขปรับปรุงให้มีความเจริญก้าวหน้า ไม่อย่างนั้นจะเป็นวัฒนธรรมประเภท ปกป้องตัววัฒนธรรมส่วนที่ตัวมีอยู่ก็ควรจะรู้เข้าใจให้ถึงรากถึง ฐาน

การรักษาวัฒนธรรมนั้น ต้องระวังถ้าเป็นวัฒนธรรมแบบปกป้องตัวเมื่อไรก็แสดงว่าเป็น ฝ่ายตั้งรับ แล้วแยเลย ไม่เจริญก้าวหน้าวัฒนธรรมที่ดีงามต้องมีความเจริญก้าวหน้าพัฒนาตัวเองต่อไป และก้าว ไปในสังคมโลกได้อย่างดี สามารถเป็นผู้นำแก่ผู้อื่น ให้เขาอยากทำตาม ไม่ใช่คอยหวาดกลัว ฝ่ายอื่นจะบุกเข้ามา ต้องคอยปกป้องตัวเอง ถ้าอย่างนั้นก็แสดงว่าแยแล้วขณะนี้เรารักษาวัฒนธรรม แบบปกป้องตัวเสียมากคล้ายๆ ว่าเราแยแล้ว สู้เขาไม่ได้แล้ว เขาบุกเข้ามา แสดงว่าเราไม่มีความเป็น ผู้นำ ถ้าเราเก่งจริง วัฒนธรรมของเราจะต้องนำชื่นชม จนคนอื่นเขาอยากจะทำอย่างเราจะตาม ข้อ สำคัญอยู่ที่ว่าเรามีอะไรบ้างที่เป็นสาระซึ่งจะทำให้เราภูมิใจ แล้วเขาอยากจะทำตามเรา นั่นก็คือเราต้องมี อะไรที่จะให้แก่เขา จะเป็นเรื่องภูมิธรรมหรือภูมิปัญญา^{๕๑} ก็ตามโดยเฉพาะสิ่งที่เหนือกว่าเขา

วัฒนธรรมนั้นเหมือนกับเป็นทุนเดิมที่ สังคมได้สะสมมาจนอยู่ในระดับหนึ่ง ซึ่งจะช่วยเป็น ฐานให้บุคคลทั้งหลายในสังคมอาศัยเป็นเครื่องเอื้อโอกาสให้ สามารถก้าวไปสู่จุดหมายที่สูงขึ้นไป และ

^{๕๑} ที.ส. (ไทย) ๑๑/๓๘๔/๑๖๒.

เมื่อบุคคลก้าวหน้าไป ก็เท่ากับเพิ่มทุนให้แก่สังคม พาสังคมให้เขยิบฐานสูงขึ้นไปด้วยฉะนั้น เราจะต้องเดินหน้าต่อไป ถ้าจะใช้การศึกษาแนวพุทธก็ต้องก้าวไปสู่วัฒนธรรมระดับปัญญาให้ได้ แต่อย่าทิ้งวัฒนธรรมแห่งเมตตา เวลานี้เรากำลังจะสูญเสียอันเก่าที่ได้แล้ว และอันที่ยังไม่ได้ทำก็ไม่เดินหน้าด้วย ที่ว่านี้หมายความว่า วัฒนธรรมแห่งเมตตาที่เคยทำได้ดีมาแล้วก็กำลังจะสูญเสียหมดไป คนไทยกำลังจะโหดร้าย กำลังจะไม่มีเมตตากรุณา แม้แต่ในครอบครัวก็ทั้งกันได้ แม้ทั้งลูก ลูกฆ่าแม่ฆ่าพ่อ ความเป็นพี่เป็นน้องก็กำลังจะหมดไป ในขณะที่วัฒนธรรมแห่งปัญญาก็ไม่พัฒนาด้วย ถ้าอย่างนี้ก็เสียสอง คือ ดีที่มีอยู่ก็รักษาไว้ไม่ได้ ดีที่ยังไม่ได้ก็ไม่พยายามทำให้มีขึ้นมา ฉะนั้นต้องก้าวไปให้ได้ทั้ง

๑. รักษาวัฒนธรรมแห่งเมตตาไว้ให้ได้

๒. ก้าวไปในวัฒนธรรมแห่งปัญญาที่ยังไปไม่ถึงให้ได้^{๕๒}

ขอพูดในแง่ส่วนตัว สำหรับผู้วิจัยมั่นใจว่า ถ้าเราพัฒนาให้ดีขึ้นด้านปัญญานี้เราจะไปได้ดีกว่าฝรั่ง เรื่องนี้มั่นใจมาก คือในวัฒนธรรมฝรั่งนั้นด้านวัฒนธรรมแห่งปัญญาเขาเน้นมาก แต่วัฒนธรรมแห่งเมตตาที่เขาไม่ค่อยได้ วัฒนธรรมแห่งปัญญาที่ว่านั้น คือ วัฒนธรรมแสวงปัญญาเขาไปได้เก่งแต่การแสวงปัญญาของฝรั่งมาจากเหตุบีบคั้นใน ภูมิหลัง เป็นเรื่องของภูมิหลังทางสังคมและสิ่งแวดล้อมหรือธรรมชาติ ซึ่งบีบคั้นเขามาก ทำให้เขาต้องคิดหาทางแก้ปัญหา แล้วก็ทำให้เขาเกิดความใฝ่รู้แล้วพัฒนาระบบแห่งการแสวงปัญญาขึ้นมา

อย่างไรก็ตาม ฝรั่งนั้นมุ่งโต่งไปพัฒนาวัฒนธรรมแสวงปัญญาทางวัตถุ ก็เจริญทางวิทยาศาสตร์ แต่เป็นการพัฒนาปัญญาที่ไม่เป็นองค์รวม ปัญญาของเขา เป็นปัญญาแยกเป็นเสี่ยงๆ เป็นปัญญาแยกส่วนไม่ใช่ปัญญาองค์รวม แต่ถ้าเราเข้าตามแนวไตรสิกขานี้ ก็จะเป็นปัญญาในระบบองค์รวม คนไทยจะต้องรักษาสิ่งที่ดีที่มีไว้ให้ได้ พร้อมทั้งก้าวไปเอาสิ่งที่ดีที่ยังไม่มีให้สำเร็จด้วยเป็นเรื่องที่ชัดเจนอยู่แล้วว่า ในพระพุทธศาสนานี้ ตัวตัดสินอยู่ที่ปัญญา ถ้าไม่พัฒนาปัญญาโพธิ์ก็ไม่เกิด การตรัสรู้ก็ไม่มา พระพุทธเจ้าตรัสรู้ด้วยปัญญา ไม่ใช่ตรัสรู้ด้วยเมตตา ยิ่งกว่านั้น เมื่อมีปัญญาถึงที่สุดแล้วจะกลับมาทำให้เป็นเมตตากรุณาที่แท้ ถ้าเราไม่มีปัญญาเต็มที่ยังไม่เข้าถึงสัจธรรม เมตตากรุณาของเรา ก็จะเป็นเพียงการสร้างสภาพจิตด้วยความเคยชิน และเป็นความโน้มน้าวเพียงเท่านั้น แต่ยังไม่เป็นเมตตากรุณาที่แท้ ฉะนั้นจึงต้องทำจิตให้มีคุณสมบัติสมบูรณ์และเข้าถึงอิสรภาพด้วยปัญญา คนไทยจะต้องก้าวต่อไปให้ถึงขั้นนี้ให้ได้

การนำสังคม เป็นงานหลักของการศึกษา แต่มีใช้ไม่นำพางานรองที่ตามสนองสังคม คำว่าโรงเรียนแนวพุทธนี้เราจะใช้ด้วยความรู้สึกมั่นใจและสบายใจ ถ้าเข้าใจความหมายและหลักการต่างๆ อย่างชัดเจนเมื่อเราชัดเจนและมั่นใจในหลักการที่เป็นสาระของความจริงที่ยืน ตัวแล้ว ก็ต้องมาปฏิบัติในระดับกาลเทศะให้เห็นผลจริงด้วย

ในระดับกาลเทศะนี้เราก็ดูสภาพสังคม สิ่งแวดล้อม และโลกทั้งหมดว่า ในบริบททั้งหมดนั้นสังคมไทยเป็นอย่างไร มีความต้องการในระดับไหน ด้านไหน มากจะต้องเน้นวิชาการแค่ไหน เป็นต้น เพื่อให้เป็นการศึกษาที่ช่วยให้ชีวิตดีสังคมดีกันอย่งเห็นๆ

^{๕๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๘/๙, ที.ม. ๑๐ /๗๐/๓๔, ม.ม. ๑๒/๒๘๒/๒๔๓, ม.ม. ๑๓/๓๓๘/๓๒๐, ส.ส. ๑๕/๑๗๒/๑๖๕, ข.ม. (แปล) ๒๙/๑๙๑/๕๔๕-๕๔๖.

ในขั้นนี้ ความรู้หลักการพื้นฐาน คือการศึกษาระยะยาว เป็นหลักเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว การศึกษาเพื่อกาลเทศะก็เข้ามา เพื่อสนองความต้องการของสังคม เป็นต้น ถ้าอย่างนี้ก็จะได้ทั้งสอง คือเป็นทั้งการศึกษาที่นำสังคม และการศึกษาที่ตามสนองสังคม

เวลานี้เราเน้นกันแต่ในแง่การศึกษาเพื่อ สอนองความต้องการของสังคมซึ่งเป็นการศึกษาแบบตามสังคม ถ้าอย่างนี้การศึกษาก็ช่วยสังคมไม่ได้มาก สังคมมีความต้องการแรงงานด้านนี้เท่านี้ ต้องการผู้เชี่ยวชาญด้านนี้เท่านี้ สถาบันการศึกษาก็ไปจัดการศึกษาพัฒนาคนให้มีความรู้เชี่ยวชาญด้านนั้นขึ้นมา ถ้าสังคมเดินทางผิด การศึกษาก็ช่วยอะไรไม่ได้เลย เพราะเป็นการศึกษาแบบตามสังคมได้แต่สนองเขาเท่านั้น และก็อาจจะซ้ำเติมสังคมด้วย การศึกษาที่ดีจะต้องนำสังคม เป็นตัวปรับตัวแก้ ตรวจสอบและให้สติว่าสังคมอย่างนี้ใช้ไม่ได้นะ เดินทางผิดแล้ว การศึกษาต้องนำสังคม

เพราะฉะนั้น การศึกษาจะต้องทำสองอย่างนี้ไปด้วยกันควบคู่กัน การศึกษาที่นำสังคม จะต้องเป็นตัวยืน ส่วนการศึกษาที่ตามสนองความต้องการของสังคม ก็เป็นเรื่องเฉพาะกิจเฉพาะหน้า คือตอนที่เราพูดถึงหลักการใหญ่ของการศึกษาใน แ่งที่จะนำสังคม แล้วก็มาพูดถึงบทบาทเฉพาะ กาลเทศะเพื่อสนองความต้องการเฉพาะหน้าว่าเวลานี้ เราอยู่ท่ามกลางโลกที่เป็นอย่างนี้ ประเทศที่พัฒนาแล้วเขาไปอย่างนี้กระแสของโลกเป็นอย่างนี้ ประเทศของเรามีความขาดแคลนด้านนี้บกพร่องด้านนี้ จะต้องเน้นจุดหมายในช่วงเวลาเท่านั้นๆ อย่างนี้ๆ

การสนองสังคมอย่างนี้ก็ต้องเอา ทั้งไม่ได้เหมือนกัน ตรงนี้ก็จุดที่เราจะต้องมาสร้างความชัดเจนเหมือนกันว่า สังคมไทยขณะนี้โดยเปรียบเทียบกับสังคมอื่น มีจุดอ่อนจุดบกพร่องอะไร เราก็ต้องสร้างความแน่นหนา และความเข้มแข็งด้านนั้นๆ ขึ้น แต่ความเข้มแข็งทางปัญญาต้องเป็นอันดับหนึ่งเมื่อความเข้มแข็งทางปัญญาที่แท้เกิด แล้วความเข้มแข็งทางจิตใจ^{๕๓} และความมั่นใจก็จะมาจริงๆ ถึงแม้เราจะเร่งเร้าให้คนเข้มแข็งทางจิตใจ แต่ถ้าปัญญามั่นงอนแง่น ก็ไปไม่รอด และจะให้เข้มแข็งทางพฤติกรรม ก็ไปไม่ไหว จิตใจก็ไม่อาจจะเข้มแข็งได้จริง เมื่อปัญญาไม่รู้ชัด ไม่เข้มแข็งถึงจะทำอะไรๆ ไป ในที่สุดพฤติกรรมก็อ่อนแอ

การศึกษาเริ่มต้นตั้งแต่การกินอยู่ที่ บ้าน โรงเรียนต้องประสานกับอาจารย์คนแรก คือ พ่อแม่ ส่วนที่มีข้อสงสัยว่า เรานับถือพระพุทธศาสนากันมาตั้งแต่เกิด เป็นชาวพุทธตั้งเก้ายี่สิบกว่าเปอร์เซ็นต์ แต่ทำไมเวลาพูดถึงโรงเรียนแนวพุทธ จึงยกตัวอย่างได้แค่สองโรงเรียน ความจริงอาจจะมีอยู่แล้วหลายโรงเรียน แต่เรายังไม่ได้ระบุขึ้นมา ใช่หรือไม่ก็ใช้อยู่ กล่าวคือ เมื่อพูดอย่างกว้างๆ ก็บอกได้ว่าโรงเรียนแนวพุทธมี ๒ แบบ อย่างที่พูดมาแต่ต้นคือ แบบที่โรงเรียนหลายแห่งจัดกันมาตามวัฒนธรรมเอื้อ คือตามที่ถือกันมาสืบกันมา รู้ตามกันมาว่าอย่างนี้แหละเป็นชาวพุทธ ก็เลยทำอย่างนั้น อันนี้เป็นเรื่องของวัฒนธรรมเอื้อ และอีกแห่งหนึ่ง คือ การจัดอย่างโรงเรียนที่ออกชื่อมานั้นหมายความว่าเราได้ศึกษาในแง่หลักการว่า สารของพระพุทธศาสนาเป็นอย่างนี้ เขาก็ไปถึงขั้นจัดให้เป็นไปตามหลักการ

เรื่องหลักการนั้น โรงเรียนทั้งหลายสามารถนำไปจัดปรับให้เหมาะกับตนเองและท้องถิ่น หมายความว่า ตัวหลักการ ก็อันเดียวกัน แต่เมื่อลงสู่รายละเอียด จะไปสัมพันธ์กับกาลเทศะ ซึ่งถ้ารู้

^{๕๓} พ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๖๔/๔๕๘.

เข้าใจทั้ง ๒ ด้าน (ทั้งหลักการและกาลเทศะ) และฉลาดในวิธีการ ก็จัดได้สบายเลย ข้อสำคัญ ขอให้เข้าใจหลักการพื้นฐานก็แล้วกัน เพราะฉะนั้น สิ่งที่ต้องทำคือ

๑. พุทธถึงความเป็นจริงของโลกและชีวิต ให้รู้เข้าใจธรรมดาของธรรมชาติ
๒. พุทธถึงหลักการพื้นฐานให้รู้เข้าใจพร้อมไว้ก่อน
๓. จัดวางจุดเน้นสำหรับสังคมไทย และสำหรับแต่ละถิ่นแต่ละชุมชน ที่เป็นเรื่องของกาลเทศะซึ่งก็ขาดไม่ได้^{๕๔}

ส่วนที่มีคำถามว่า สมมุติว่ามีโรงเรียนที่ผู้บริหารเอาใจใส่มาตั้งแต่ต้น มีรากฐานของโรงเรียนที่ดี และมีเมตตาการุณา ดูแลเด็กอย่างดีไม่ทิ้งภาระหน้าที่ อันนั้นจะจัดว่าเป็นโรงเรียนแนวพุทธหรือไม่ อย่างนี้แหละ คือที่ว่าเป็นแนวพุทธแบบวัฒนธรรมเอื้อ คืออย่างน้อยก็ได้ในแง่วิถีชีวิตหรือวัฒนธรรมทั่วไป รวมทั้งคุณค่าในระดับจิตใจ (ระดับจิตตภาวนาหรือสมาธิ) ซึ่งหมายถึงว่าความดีงามในจิตใจก็จะพาสีลมาด้วย เพราะคนที่มีจิตใจงามตามปกติก็จะรักษาความประพฤติกุศลและความสัมพันธ์กับสิ่ง แวดล้อมได้ดีด้วย'

อย่างไรก็ตาม ในกรณีอย่างนี้ พฤติกรรมดีงามหรือศีลของเขาอาจจะเป็นเรื่องของจริยธรรมทางสังคม ส่วนศีลในการปฏิบัติต่อวัตถุเสพบริโภคนั้นเขาอาจจะยังหย่อนเวลานี้ในสังคมไทย ศีลด้านปฏิเสธนาคือการเสพบริโภคนั้นหย่อนมาก คนไทยจึงไหลไปตามกระแสค่านิยมได้ง่าย ทำให้ต้องเน้นตอนนีว่าการศึกษาริเริ่มต้นเมื่อคนกินอยู่เป็นจะต้องรู้จักแยก ระหว่างการกินด้วยความรู้เข้าใจอย่างมีปัญญากับการกินที่เป็นเพียง การเสพรสของตัณหา ถ้าเด็กหลงไหลไปตามกระแสค่านิยม เขาก็กินเพียงเพื่อเอร็ดอร่อย กินตามค่านิยมโก้เก๋อวดมั่งมี แสดงฐานะแข่งขันกัน โดยไม่ได้คำนึงว่าจะได้คุณภาพหรือไม่ ไม่ใช่ปัญญา ไม่รู้ความมุ่งหมายที่แท้ของการกิน

ถ้าเขามีศีลด้านนี้ ก็จะต้องอยู่อย่างกินเพื่ออะไร และมุ่งให้ได้คุณค่าที่แท้ คือการได้คุณภาพและปริมาณอาหารซึ่งพอดีที่จะทำให้มีความสุข คนกินที่มีศีล ก็คือกินด้วยความรู้เข้าใจความมุ่งหมายของการกินแล้วก็กินพอดี จึงหมดปัญหา ส่วนเรื่องการทำตามค่านิยม ก็เป็นเพียงการรู้เท่าทันว่าเราอยู่ในสังคมนี้เขานิยมกันอย่างไร ก็อย่าให้เขาเสียความรู้สึก แล้วก็ปฏิบัติให้พอเหมาะพอสม เข้าสังคมหรือชุมชนได้ แต่รู้เท่าทัน ไม่หลงไหลตามเขาไป อย่างนี้เรียกว่าเด็กมีหลัก ก็คือมีศีลนั่นเอง

แต่เวลานี้ เด็กไม่มีหลัก มีแต่โดนเขาหลอก เขาล่อจูง เร้าใจ ยั่วยุ ในทางที่จะไปเสพบริโภคนั้นก็ไปตามกระแสค่านิยม เลยไม่ได้อะไรขึ้นมา เพราะฉะนั้น ศีลข้อเสพบริโภคนั้น จะต้องเน้นให้มากในยุคปัจจุบัน ถ้าเด็กไทยได้ศีลแค่กินอยู่ดูฟังเป็นเท่านั้นแหละ สังคมไทยจะเข้มแข็งและก้าวไปได้ไกลถ้าเด็กไทยกินอยู่ เสพบริโภค ดูฟังเป็น ก็มีศีลอินทรีย์สังวร เขาจะปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมอย่างได้ผล จะดูโทรทัศน์เป็น ใช้สื่อพวกอินเทอร์เน็ตเป็น เด็กไทยได้ศีลเท่านั้นแหละ สังคมไทยก็เดินหน้าเพราะรู้จักบริโภคด้วยปัญญา และเพื่อปัญญา แล้ววัฒนธรรมทางปัญญาก็มาได้แน่ จึงถามเด็กบ่อยๆว่า หนูดูทีวีเพื่อเสพกีเปอร์เซ็นต์ ดูทีวีเพื่อศึกษากี เปอร์เซ็นต์ แค่นี้แหละเด็กไม่เคยคิด แต่พอถามปั๊บเดี๋ยวเด็กเข้าใจเด็กประถมบอกว่า หนูดูเพื่อเสพ ๙๙%ดูเพื่อศึกษาไม่ถึงหนึ่ง เปอร์เซ็นต์

ถามต่อไปว่า แล้วหนูทำอย่างนั้นถูกไหม เด็กบอกว่าไม่ถูก ถามว่าเมื่อไม่ถูกแล้วจะทำอย่างไรเด็กบอกว่าหนูจะต้องแก้ไข อ้าว ถ้าอย่างนั้นหนูลองคิดดูซิว่าจะแก้อย่างไรเด็กบอกว่า ต่อไปนี้

^{๕๔} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๑๙๐/๑๖๐, ม.ม.อ. ๑/๑๕๕/๓๖๒-๓๖๔.

หนูจะดูเพื่อเสฟ ๕๐% ดูเพื่อศึกษา ๕๐% บอกว่ามากไปๆ สังคมไทยเวลานี้เขานิยมไปทางเสฟมาก ตอนนี้อยอมให้หนูเสฟมากๆ ก็ได้ตกลง หนูเสนอว่า เอาเสฟ ๗๐% ศึกษา ๓๐% บอกว่าไม่เป็นไรเริ่มแค่นี้ก็ได้ แล้วก็ค่อยๆแก้ไขปรับปรุงกันไป

ส่วนที่บางท่านยังอาจจะมีข้อวิตกว่า การศึกษาที่เตรียมจะทำอย่างนี้ ความเป็นไปได้หรือไม่ นั่น เรื่องนี้ไม่น่ากลัวเลย เพราะมันสอดคล้องกับความเป็นจริงของธรรมชาติ^{๕๕} ชีวิตต้องเป็นอย่างนี้ นี่คือการศึกษที่อยู่กับชีวิตความเป็นจริง เพราะการกินอยู่ดื่มนั่ง การสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมต่างๆ การมีเจตจำนง มีความรู้สึก มีความดีความชั่วในจิตใจ มีสุขมีทุกข์ มีปัญญาความรู้เข้าใจ ทั้งหมดนี้เป็นเรื่องของชีวิตประจำวัน ทุกขณะ เป็นแต่เพียงว่า เราปฏิบัติต่อมันถูกต้องหรือไม่ เอามันมาใช้ให้เป็นประโยชน์ได้แค่ไหน

ขอพูดต่อไปถึงความคิดอย่างหนึ่งว่า เพราะเหตุที่การศึกษาเป็นเรื่องของชีวิตที่มีความเป็นจริงอย่างนี้ มันก็เริ่มตั้งแต่เด็กเกิด ดังนั้น บุคคลผู้ให้การศึกษาที่สำคัญ ก็อย่างพระพุทธศาสนาบอกแล้วว่าพ่อแม่เป็นบูรพาจารย์ คือเป็นครูต้น ฉะนั้นการศึกษาจึงต้องเริ่มต้นที่บ้าน

ที่นี้ก็มานึกว่าในแง่นี้ ทำอย่างไรจะให้โรงเรียนช่วยโยงการศึกษาไปถึงบ้าน โดยเป็นตัวกลางที่กระตุ้นให้บ้านทำหน้าที่ทางการศึกษาอันนี้ ถ้าทำอันนี้ได้ คิดว่าสังคมไทยจะประสบความสำเร็จมาก คือโรงเรียนจะต้องไม่จำกัดบทบาทอยู่เฉพาะที่โรงเรียน

โรงเรียนจะต้องทำหน้าที่เป็นตัวกระตุ้น หรือจะเรียกว่านำหรืออะไรก็แล้วแต่ ให้การศึกษาที่บ้านดำเนินไปด้วย และช่วยเป็นพี่เลี้ยงของพ่อแม่ด้วย ในเรื่องการจัดการศึกษาให้แก่ลูก เมื่อใครมีลูกก็ให้ตระหนักในบทบาทของพ่อแม่ ในฐานะเป็นครูต้นที่พระเรียกว่าเป็นบูรพาจารย์คือเป็นอาจารย์คนแรก แล้วก็ช่วยเด็กให้พัฒนาชีวิตไปอย่างมีการศึกษา เช่น กินอยู่เป็น ดูเป็น ฟังเป็น ฯลฯ อย่างที่พูดมาแล้ว

ถ้าโรงเรียนทำหน้าที่นี้ได้ ไปประสานกับบ้าน จะเป็นก้าวใหญ่ก้าวหนึ่งของการศึกษา ซึ่งเป็นก้าวที่น่าจะเป็นเนื้อแท้ด้วย คิดว่าอย่างนั้นเมื่อการศึกษาได้ผล ในตัวคนก็มีใจสำนึกเบิกบานและประสานกับคนอื่นโดยแผ่ขยายความรักใคร่ไม่ตรีขอเติมอีกนิด คือด้านการพัฒนาจิตใจที่เป็นเรื่องในกลุ่มสมาธินี้ เรามักจะไม่ค่อยเน้นกัน ในเรื่องคุณสมบัติที่คู่กับสมาธิ

สมาธิที่เราพูดนี้ เรียกเต็มว่า จิตตสมาธิ เป็นสมาธิของจิตคือ อากาโรที่จิตใจแน่วแน่มั่นคงอยู่กับสิ่งที่ทำ ไม่วอกแวก ไม่ฟุ้งซ่านไปแต่ในการที่จิตตสมาธิจะเกิดนั้น มันมีธรรมสมาธิเป็นตัวนำขอให้สังเกต หลักที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในเรื่องนี้สำคัญมาก เมื่อคนปฏิบัติตามหลักพระพุทธศาสนาเจริญไปในไตรสิกขา ก็จะมีธรรมชาติเกิดขึ้น และเมื่อธรรมสมาธิเกิดแล้วก็จะเกิดจิตตสมาธิ ธรรมสมาธิ ก็คือการประสานแน่วแน่มั่นของธรรม คือคุณสมบัติต่างๆ ของจิตใจมั่นแน่วลงเป็นสมาธิ ซึ่งมี ๕ ประการ ถ้าเด็กหรือใครก็ตามมีคุณสมบัติเหล่านี้ ก็จะเป็นสุภาพจิตที่ดีอย่างยิ่งจึงเป็นคุณสมบัติ ๕ ตัวที่ควรสร้างขั้นให้ได้ พระพุทธเจ้าทรงเน้นไว้บ่อย ได้แก่

๑. ปราโมทย์ ความร่าเริงเบิกบานแจ่มใส ข้อนี้เป็นคุณสมบัติพื้นฐานของจิตใจ คือสภาพจิตสามัญ เด็กจะต้องเป็นอย่างนี้ คือมีปราโมทย์ เป็นคนที่มีจิตใจร่าเริงเบิกบาน พระพุทธเจ้า

^{๕๕} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๖๒/๓๘.

ตรัสว่า ผู้ที่มากด้วยปราโมทย์จักทำทุกขให้หมดสิ้น คือจะบรรลุนิพพาน ใครมีปราโมทย์อยู่เสมอ ก็เรียกได้ว่าอยู่ใกล้นิพพาน

๒. ปิติ ความอิ่มใจ ปลาบปลื้มใจ ถ้าเราทำอะไรด้วยใจรัก พอทำได้ก้าวไป คืบหน้าไป ก็จะมีปิติ อิ่มใจ ปลื้มใจแม้แต่กวาดบ้าน ถ้าเราทำด้วยใจรัก อยากให้มันสะอาด พอกวาดไป ได้เห็นความสะอาดเพิ่มขึ้นๆ ทีละน้อย ก็ปิติอิ่มใจ ปลื้มใจไปเรื่อยเลย เราจะไม่ทำงานด้วยความเครียด จะไม่ทำงานด้วยความเหนื่อย ท้อแท้ แต่จะมีกำลังใจ ทำด้วยความสุข ทำอะไรก็ปิติอิ่มใจได้เรื่อย จึงมีสุขภาพจิตดี

๓. ปัสสัทธิ ความสงบเย็นผ่อนคลาย เป็นคุณสมบัติที่คู่ตรงข้ามกับสภาพจิตของคน ปัจจุบันคือความเครียด อันนี้ผ่อนคลาย พอดีปราโมทย์ มีปิติ แล้วปัสสัทธิก็มา ก็ผ่อนคลายสบาย

๔. สุข ความฉ่ำชื่นรื่นใจ คล่องใจ ไม่มีอะไรบีบคั้น

๕. สมานะ ความมีใจมั่นแน่ว คือใจอยู่กับสิ่งที่ทำ แน่วแน่ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวก มั่นคง ยิ่งถ้ามีปัญหาช่วยโดยมองเห็นเหตุผล เห็นคุณค่า เห็นประโยชน์ของสิ่งที่ทำก็จะยิ่งมั่นใจใหญ่ สมานะจะยิ่งแน่ว แล้วสมานะนี้ก็จะมาทำให้พฤติกรรมหนักแน่นมั่นคงได้ผลดียิ่งขึ้น

ที่เราพูดกันว่า การพัฒนาด้าน emotion คือ emotional development นั้น ก็นี้แหละจะเห็น emotion ดีๆ ที่สำคัญ โดยเฉพาะปิติ ปราโมทย์ และส่วนนี้เป็นการพัฒนาจิตใจด้วยภายใน เป็นสภาพจิตที่ต้องการ หรือเป็น emotion ที่พึงประสงค์

พร้อมกันนั้น คู่กับ emotion ดีๆ ฝ่ายภายใน ก็คือ emotion หรือสภาพจิตดีๆ ฝ่ายที่แผ่ออกไปภายนอก โดยเฉพาะชุดพรหมวิหารเริ่มด้วยเมตตากรุณาข้างในก็มีใจร่าเริงเบิกบานแจ่มใส ข้างนอกก็อยู่กับคนอื่นด้วยความรู้สึกรักใคร่มีไมตรี

สองด้าน สองชุดนี้เป็น emotion หรือสภาพจิตที่พึงประสงค์อย่างแท้จริง ที่ควรที่จะพัฒนาให้เกิดขึ้น เรียกว่าเป็น emotion development คือการพัฒนาด้านจิตใจ หรือจิตตภาวนา ซึ่งจะประสานรวมเป็นธรรมสมาธิ และเกิดจิตตสมาธิ

จึงต้องตั้งจุดหมายให้เด็กมีปราโมทย์ ปิติ ปัสสัทธิ สุข สมานะ^{๕๖} เป็นคุณสมบัติประจำใจ พระพุทธเจ้าทรงเน้นอยู่เรื่อยๆ ถ้าเราก้าวหน้าไปในหลักปฏิบัติของพระองค์ ก็จะมีภาวะจิตที่ดี ๕ อย่างนี้ นี่คือสภาพจิตที่พึงประสงค์ข้างใน ๕ ประการ เอาไปประสานกับสภาพจิตที่พึงประสงค์ด้านแผ่ออกข้างนอก คือ เมตตาไมตรีเป็นต้นอีก ๔ ก็จะเป็น emotional development อย่างยอดเยี่ยมถ้าได้อย่างนี้ก็จะไม่ต้องมาห่วงเรื่อง EQ กันให้วนวายไป

พระสุธีธรรมาวุธ มองว่า บูรณาการ พุทธศาสนา คือคำสอนว่าด้วยการพัฒนาความสุข เข้าใจว่า การศึกษาคือการพัฒนาความสุข เรื่องความสุข อันนี้เป็นเรื่องใหญ่ เรามักลืมนองแ่งหรือด้านนี้ของพระพุทธศาสนา ถ้าเปิดดูพระไตรปิฎก และสังเกตให้ดีจะเห็นว่า ความสุขเป็นเรื่องใหญ่ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้มาก เช่นที่พูดไปแล้วว่าผู้ปฏิบัติในพระพุทธศาสนาจะเจริญก้าวหน้าในความสุขซึ่งกล่าวไว้ในชุดคุณสมบัติ ๕ อย่าง คือ ปราโมทย์ ปิติ ปัสสัทธิ สุข สมานะ พระพุทธเจ้าตรัสว่า ผู้ใดเห็นนิพพานเป็นทุกข ผู้นั้นไม่มีทางจะได้บรรลุนิพพาน ผู้ใดมองเห็นนิพพานว่าเป็นสุข ก็มีทางที่จะ

^{๕๖} อภ.ส. (ไทย) ๓๔/๖๒/๓๘.

บรรลู่ได้ท่านผู้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ มีความสุขอย่างยิ่ง อย่างที่บางท่านอุทานอยู่เสมอว่า “สุขจริงหนอ” พระพุทธเจ้าเองก็ทรงยืนยันพระองค์ว่าทรงเป็นสุข^{๕๗}

พระพุทธเจ้าก็ตรัสถามว่า แล้วคุณว่าใครมีความสุข เขาคงนึกไม่ออก ไม่รู้ว่าจะเอาใครดี ก็เลยนึกถึงพระเจ้าแผ่นดินแคว้นนั้น ซึ่งมีทุกอย่าง บอกว่าพระเจ้าพิมพิสารเป็นสุขที่สุด พระพุทธเจ้าก็ตรัสถามว่าพระเจ้าพิมพิสารจะประทับนั่งเสวยสุขทั้งวันได้ไหม เขาคิดไปคิดมาบอกว่าทำไม่ได้

พระพุทธเจ้าตรัสว่า เราสุขตลอดเวลาเลย จะไม่ดู ไม่ฟัง นั่งเฉยๆ ให้เป็นสุขตลอดทั้งวันก็ได้พระพุทธศาสนาเน้นมากในเรื่องความสุข เพราะฉะนั้น พระพุทธศาสนาพูดในแง่หนึ่ง ก็คือ เป็นหลักคำสอนว่าด้วยการพัฒนาความสุข^{๕๘}

คนเราทั่วไป เมื่อพูดถึงความสุข มักนึกไปถึงความสุขจากการเสพบริโภค นี่เป็นสุขอย่างหายาๆของปุถุชน แต่ถ้าคนมีการพัฒนาเริ่มเข้าสู่การศึกษา เขาจะมีความสุขเพิ่มขึ้นมา เริ่มด้วยความสุขจากการกระทำ ความสุขข้อนี้สำคัญมากสำหรับเด็กไทย ต้องทำให้ได้

เด็กไทยต้องไม่ใช่เป็นเพียงแค่นักบริโภค แต่ต้องเป็นนักผลิตและเป็นผู้สร้างสรรค์ ที่นี้ในการที่จะก้าว ไปสู่ขั้นเป็นนักสร้างนั้นเขาจะต้องมีความสุขจากการ กระทำด้วย แต่เวลานี้เด็กไทยกำลังขาดความสุขขั้นนี้อย่างหนัก เด็กไทยทั่วไปไม่มีความสุขจากการกระทำ ได้แค่หาความสุขจากการเสพบริโภคและถึงกับเห็นการกระทำเป็นเรื่องทุกข์ ถ้าอย่างนี้ก็ใกล้วสาน สังคมไทยจะไปไม่รอด

การศึกษาจะต้องช่วยเด็กไทย ให้พัฒนาถึงขั้นมีความสุขจากการกระทำให้ได้ พอเด็กมีปัญหา รู้เข้าใจ มองเห็นคุณค่าของสิ่งที่ตั้งตามสมบรูณ์ฉันทะ คือความชื่นชมอยากเห็นสิ่งนั้นๆ มันดี ก็เกิดขึ้น

คนไทยมีความเข้าใจคลาดเคลื่อนและแคบมาก เวลาพูดถึงความอยาก ก็จะมองเหมาไปเลยว่าคุณอยากไม่ดี ที่จริงในทางธรรมท่านแยกไว้ชัดว่า ความอยากมี ๒ ^{๕๙} อย่าง คือ ความอยากที่เป็นกุศลกับความอยากที่เป็นอกุศลอย่างเราไปเห็นกระรอก ถ้าคิดอยากขึ้นมาในแบบที่ว่า ทำอย่างไรจะได้กระรอกตัวนี้มาลงหม้อแกงจะได้กินให้อร่อย อย่างนี้เรียกว่าเป็นความอยากแบบอกุศล เป็นพวกตัณหา แต่ถ้าเห็นกระรอกแล้ว ชื่นชมในความงามความน่ารักของมันดู มันวิ่งไปวิ่งมา มันทำท่าอย่างนั้นอย่างนี้ น่าดู แล้วก็อยู่ในธรรมชาติแวดล้อมที่รื่นรมย์ ความชื่นชมต่อสภาพที่ดีอย่างนี้ แล้วอยากให้มีมันมีความสุขดีสวยงามอย่างนั้นต่อไป ความอยากอย่างนี้ไม่เกี่ยวกับตัวเราที่จะได้จะเอา ความอยากต่อสิ่งนั้น ชื่นชมอยากให้มีมันดีงามสุขสมบรูณ์อย่างนี้แหละ เรียกว่า ฉันทะ

ความอยากที่เรียกว่า ฉันทะ ตัวนี้มาเมื่อไร พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นรุ่งอรุณของการศึกษา เป็นความอยากที่ถูกต้องแต่ถ้าเห็นอะไร มีแต่อยากจะเสพ อย่างนี้ไปไม่รอด เพราะความสุขทุกข์จะเวียนวนขึ้นอยู่กับความชอบใจ-ไม่ชอบใจเท่านั้น

ในทางตรงข้าม พออยาก ชอบ ชื่นชมในสิ่งที่ดี หรืออยากให้มีมันดีต่อไปหรือดียิ่งขึ้น อย่างนี้แหละฉันทะมาแล้ว เป็นความอยากต่อสิ่งนั้นๆ โดยไม่เกี่ยวกับตัวตน ไม่ใช่อยากจะได้อยากจะทำเอา นี่คือการเข้าสู่ทางของการศึกษาพอไปเห็นหญ้าเรียบ เขียวขจี สวยงาม ก็ชื่นชม อยากให้มีมันเรียบร้อยงดงาม

^{๕๗} สัมภาษณ์ พระสุธีธรรมานุวัตร, คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๕ มีนาคม ๒๕๕๘.

^{๕๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๐๔/๑๒๒.

^{๕๙} อภิ.ส. (ไทย) ๓๔/๑๒๓๕/๓๑๒.

คืออย่างนั้นต่อไป พอความชื่นชมอยากอย่างนั้นมาแล้ว ถ้ามันรก มีอะไรเกะกะ ก็อยากจะรีบไปหยิบเอาไปทิ้ง อยากจะจัดให้เรียบร้อย อย่างนี้แหละเรียกว่าฉันทะเกิด คืออยากทำให้มันดี อยากทำให้มันสมบูรณ์เห็นต้นไม้ สวยงาม เขียว ร่มรื่น ใบดก ดอกก็สวย เกิดความชื่นชม มีฉันทะ อยากให้มันเป็นของมันอย่างนั้น แต่หันไปเห็นต้นไม้อีกต้นหนึ่งเหี่ยวเฉา ร่วงโรย ก็อยากทำให้มันดี คือให้มันสวยงามสมบูรณ์ขึ้นมา ก็เลยต้องรีบไปรดน้ำมัน ไปแต่งมัน อย่างนี้ฉันทะมา มีแต่ดีทำให้สร้างสรรค์ แล้วก็สุขจากการสร้างสรรค์นั้น

เด็กที่มีฉันทะอย่างนี้จึงอยากทำ ตรงกับที่ท่านแปลฉันทะว่าอยากทำ เพราะชื่นชมที่มันดี อยากให้มันดีของมัน ถ้ามันไม่อยู่ในภาวะที่ดี ก็อยากทำให้มันดี แล้วเมื่ออยากทำให้มันดี ก็ไปทำให้มันดี พอทำให้มันดี ก็สนองความต้องการของตัวเอง แล้วก็มีความสุขจากการกระทำ (ให้มันดี) นั้น ฉะนั้น คนไหนมีฉันทะ ก็จะมีมีความสุขจากการกระทำทันที ถ้าเด็กไทยมีฉันทะนี้ ก็จะก้าวหน้าในการสร้างสรรค์อย่างแน่นอน ไม่มีปัญหาเลย นี่จึงเป็นรุ่งอรุณของการศึกษา ถ้าคนไทยยังเข้าใจและเข้าสู่ฉันทะไม่ได้ ก็อย่าหวังเลยว่าจะมีการศึกษาที่ก้าวหน้าใครได้

พระพุทธเจ้าตรัสว่า เมื่ออาทิตยจะอุทัย มีแสงเงินแสงทองเป็นบุพนิมิตมาก่อน ฉันทะเมื่อภิกษุจะก้าวไปในมรรคมืองค์ ๘ ประการ ก็มีฉันทะ เป็นบุพนิมิตมาก่อน ฉันทะนั้น ขอให้จำกันไว้ให้แม่นทีเดียวว่าเป็นคุณสมบัติของพระพุทธเจ้าอย่างหนึ่งใน ๑๘ ประการ

ที่เรียกว่า พุทธธรรม ๑๘^{๖๐} คือ พระพุทธเจ้าทรงมีฉันทะไม่ลดถอยเลย (นตฺถิ ฉนฺทสฺส หานิ) จึงทรงเพียรพยายามเที่ยวจาริกไปโปรดผู้คนมากมาย เพื่อช่วยให้เขาพ้นทุกข์ เป็นคนดี มีความสุขอย่างไม่ทรงเห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อยยากลำบาก และก็ทรงมีความสุขในการทรงบำเพ็ญฉันทะด้วยกำลังแห่งมหากรุณานั้น

พระอาจารย์สมภาร สมภาโร มองว่า “เมื่อเป็นชาวพุทธ ถ้านึกหลักพุทธศาสนาข้อไหนๆ ก็ไม่ออก ยังไม่ค่อยรู้เข้าใจอะไรก็ปฏิบัติตามอย่างพระพุทธเจ้าในหลักแห่งความมีฉันทะ นี้ ก็นับว่าเป็นพุทธได้ ต้องเน้นเรื่องสร้างฉันทะให้ได้”^{๖๑}

ถ้าฉันทะไม่มา คิดว่าไม่ไหวแล้วการแก้ปัญหาสังคมเรื่องอบายมุข และเรื่องเลวร้ายอะไรต่ออะไรจนหนักหนาให้สังคมไปไม่รอด เพราะตอนนี้เอาแต่หาความสุขจากการเสพบริโภคกันหมด คนที่มีความสุขจากการทำ แทบไม่มี เมื่อใดเด็กมีความสุขจากการทำแล้ว เขาก็จะมีความสุขจากการหาความรู้ด้วย เป็นเรื่องตามมาเอง เพราะเป็นธรรมชาติว่าคนที่ทำอะไรให้ได้ผลนั้น การทำให้สำเร็จย่อมเรียกร้องการหาความรู้ พออยากให้สิ่งนั้นๆ มันดี ก็ต้องคิดต้องหาทางว่า ทำอย่างไรจะให้มันดี ต้นไม้ต้นนี้เฉา จะทำให้มันงามเหมือนต้นนั้นได้อย่างไร ก็ต้องไปหาความรู้เดี๋ยวก็น่าไปสอบถามค้นหาความรู้ แล้วก็มาทำ แล้วทั้งหาความรู้ทั้งทำก็จะเป็นความสุขไปหมดเมื่อใดคนหาความสุขจากการเรียนรู้และจาก การทำ เขาจะพัฒนาตลอดเวลา และจะเข้มแข็งด้วยทั้งนี้ รวมทั้งฉันทะของผู้ที่จะจัดการศึกษาแนวพุทธ หรือดำเนินการโรงเรียนแนวพุทธด้วย ฉันทะตัวนี้จะเกิดได้จากการรู้เข้าใจจริง ถ้ารู้เข้าใจชัดเจนว่ามันเป็นความจริงอย่างนั้น มันมีคุณค่าเป็นประโยชน์แก่ออย่างนี้ละก็ ฉันทะมาได้

^{๖๐} ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๓๐๕/๑๘๘-๑๘๙, พุ.อุ.อ. ๙๐, สารตถ.ฎีกา ๓/๒๕๓/๓๖๓.

^{๖๑} สัมภาษณ์ พระอาจารย์สมภาร สมภาโร, ผศ. อาจารย์ประจำบัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหา

แล้วก็ไปบวกกับเมตตาความรักความปรารถนา ดีต่อเด็กๆ ต่อนักเรียน ต่อสังคมไทย ถ้าเข้าใจอย่างนี้เกิดขึ้น นี่ละคือฉันทะที่พร้อมจะผลักดันให้การศึกษาไทยสัมฤทธิ์ผลสมหมายอย่างแน่นอน หลังจากนั้นค่อยๆ กันอีกก็ได้ในเรื่องการพัฒนาความสุขเพราะความสุขมีวิธี พัฒนาเยอะ แต่เวลานี้คนมองความสุขในมิติเดียวจากการเสพ ก็เลยตัน เป็นต้น ก็จบกัน

ต่อจากความสุขในการเสพ ก็ก้าวไปสู่ความสุข^{๒๒} จากการทำความสุขจากการหาความรู้ ความสุขจากการให้ และการทำให้คนอื่นเป็นสุขนี้เป็นตัวอย่างของความสุขในชั้นต่างๆ ซึ่งเป็นทั้ง การพัฒนาก้าวหน้าของชีวิตตนเองที่มีความสุขขยายขอบเขต ออกไปมีมิติมากขึ้นพร้อมกับเป็นการ เกื้อหนุนสังคมไปด้วย เพราะความสุขที่พัฒนาเหล่านี้ไม่มีพิษมีภัยเลย มีแต่เป็นประโยชน์อย่างเดียว คนบางคนมีความสุขในการทำให้ผู้อื่นเป็นสุข เช่น อย่างพระโพธิสัตว์ เมื่อทำให้ผู้อื่นเป็นสุขได้ตนเอง ก็จะชื่นใจ มีความสุขทั้งนี้ก็เพราะอยากให้เขาเป็นสุข

ตัวอย่างในชีวิตจริงที่เห็นง่ายๆ ก็เริ่มจากพ่อแม่ พ่อแม่เป็นสุขเมื่อเห็นลูกเป็นสุข พ่อแม่ อยากให้ลูกเป็นสุข แล้วก็อยากทำให้ลูกเป็นสุข เมื่อทำให้ลูกเป็นสุขแล้ว ตัวเองก็เป็นสุขด้วย ทำ อย่างไม่รู้เราจะมีความสุขอย่างนี้ขึ้นมา แล้วก็ความสุขในการอยู่กับธรรมชาติตลอดไปถึงความสุขจาก การเห็นความจริงของธรรมชาติ โลก ชีวิต ความสุขอะไรต่างๆ เหล่านี้ มีมากเหลือเกินล้วนแต่มีจุดเริ่ม จากฉันทะ และเป็นความสุขที่จะต้องพัฒนาขึ้นมาจึงมาถึงหลักที่ว่า การพัฒนาความสุขก็คือการศึกษา

๔.๒.๒ วิเคราะห์อนุศาสนียปาฏิหาริย์เพื่อศึกษาคุณธรรมจริยธรรม

คุณธรรมจริยธรรม คือ คุณสมบัติของความเป็นมนุษย์ อันเป็นไปเพื่อความสุขของตนเองและ การอยู่ร่วมกัน หรือศีลธรรม

คุณธรรมจริยธรรม คือ การเป็นผู้มีจิตใจสูง ไม่เห็นแก่ตัวฝ่ายเดียว แสดงออกโดยการไม่ เบียดเบียน มีความเมตตากรุณา มุ่งช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นทุกข์

มรรค ๘ แห่งการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรม ประกอบด้วย

พระอาจารย์สมภาร สมภาโร มองว่า “ผู้ปกครองทุกๆ ระดับต้องตั้งอยู่ในความถูกต้อง โบราณได้สั่งเกตมานานแล้วว่า ถ้าผู้ปกครองไม่ตั้งอยู่ในความสุจริตยุติธรรมแล้ว บ้านเมืองจะหายนะทุ กุประการ เพราะการประพฤติปฏิบัติของผู้ปกครองกระทบทุกอนุของสังคม ฉะนั้น การส่งเสริม คุณธรรม จริยธรรม ผู้ปกครองทุกระดับ ตั้งแต่นายกรัฐมนตรี และคณะรัฐมนตรีลงไปจนถึงหัวหน้า ครอบครัว ต้องเป็นผู้มีคุณธรรมจริยธรรม”^{๒๓}

ครอบครัวอบอุ่น การอยู่กันเป็นครอบครัวผดุง คุณธรรมและจริยธรรม เด็กและคนหนุ่มสาวที่ ไม่ได้อยู่กันเป็นครอบครัว มีความเสี่ยงต่อความสูญเสียสูง เช่น คนงานที่จากบ้านมาอยู่ในโรงงาน เศรษฐกิจจะคำนึงถึงเงินเท่านั้นไม่ได้ แต่ต้องถึงการอยู่กันเป็นครอบครัวอบอุ่น

ชุมชนเข้มแข็ง ชุมชนเข้มแข็งเป็นเครื่องผดุงคุณธรรมจริยธรรม ต้องส่งเสริมให้เกิดการรวมตัว ร่วมคิดร่วมทำ (ความเป็นชุมชน) ในทุกพื้นที่ ทุกองค์กร และทุกเรื่อง

^{๒๒} พ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๒๔๘/๓๗๖.

^{๒๓} สัมภาษณ์ พระอาจารย์สมภาร สมภาโร, ผศ. อาจารย์ประจำบัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหา จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๑๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๘.

การมีสัมมาชีพเต็มพื้นที่ การมีสัมมาชีพเต็มพื้นที่เป็นรากฐานของการอยู่ร่วมกันอย่างร่มเย็นเป็นสุข สัมมาชีพที่ไม่เบียดเบียนตนเอง ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่เบียดเบียนสิ่งแวดล้อม และมีรายจ่ายน้อยกว่ารายได้ สัมมาชีพเป็นบูรณาการของความดี ขณะที่จิตดีไม่ใช่การพัฒนาควรปรับจากการวัดกันด้วยเงินหรือจีดีพี ไปเป็นการวัดกันด้วยการมีสัมมาชีพเต็มพื้นที่ ซึ่งทำเป็นนโยบายสนับสนุนได้ เช่น การใช้ที่ดิน การใช้เทคโนโลยี ข้อมูลข่าวสาร การศึกษา เป็นต้น

การมีสปีริตแห่งการเป็นอาสาสมัครเต็มแผ่นดิน รัฐบาลควรมีนโยบายส่งเสริมให้ นักเรียน นิสิต นักศึกษา ข้าราชการ พนักงานรัฐวิสาหกิจ ภาคเอกชน ใช้ช่วงเวลาหนึ่งในแต่ละปี เป็นอาสาสมัครเพื่อเพื่อนมนุษย์ ซึ่งจะไปกระตุ้นเมล็ดพันธุ์แห่งความดีในจิตใจของแต่ละคนให้งอกงามขึ้นมา และเป็นการเชื่อมโยงมนุษย์เข้าหากันด้วยความเมตตากรุณา

ส่งเสริมการพัฒนาจิตให้เป็นวิถีชีวิต ในขณะที่จิตใจสามารถฝึกอบรมให้มีความสุขได้ ฝึกอบรมให้ลดการเห็นแก่ตัวได้ ฝึกอบรมให้มีสติ มีสมาธิ มีปัญญายิ่งๆ ขึ้นได้ คนปัจจุบันกลับเกือบไม่มีการพัฒนาจิตใจเลย ควรส่งเสริมการพัฒนาจิตให้เป็นวิถีชีวิตของผู้คน ทั้งในระบบโรงเรียนและนอกระบบโรงเรียน ส่งเสริมให้มีศูนย์พัฒนาจิตมากๆ ทั้งสถาบันทางศาสนา หรือที่ทำโดยฆราวาส

การศึกษาที่เข้าถึงความดี การศึกษาของเราเกือบทั้งหมดเอา "วิชา" เป็นตัวตั้ง จึงเข้าไม่ถึงความดี ในขณะที่ในพื้นที่มีคนคิดดีทำดีอยู่ การศึกษาของเราไม่รู้จักคนเหล่านั้น การศึกษาทุกระดับควรไปศึกษาวิจัยในพื้นที่ให้รู้จักคนดีๆ แล้วนำมาสื่อสารเรียนรู้กัน เรื่องของคนดีก็จะเข้าไปสู่ตัวผู้เรียน นอกจากนั้น เนื่องจากเรามีโครงสร้างของการศึกษาอยู่เต็มประเทศ เมื่อการศึกษาหันไปแสวงหาคนดีในพื้นที่ เราจะสร้างฐานข้อมูลของความดีขึ้นมาเต็มแผ่นดิน ทำให้ความดีเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่าย และเป็นแหล่งเรียนรู้ ทำให้ความดีในแผ่นดินมีกำลัง

๔.๒.๒.๑ วิเคราะห์อนุสาสนีปาฏิหาริย์กับการบริหารการศึกษาทุกๆ ด้าน

ต่อไปข้อที่ ๒ คือตัวอย่างของพัฒนาการในแต่ละขนาดหรือขอบเขตย่อยภายในองค์กรรวม อย่างที่บอกเมื่อกี้แล้วว่า ในองค์กรรวมใหญ่ก็มีองค์กรรวมย่อยๆ เช่นในระบบชีวิตของมนุษย์ก็มีระบบย่อย เช่น ระบบหายใจ ระบบทางเดินอาหาร ระบบสูดฉีดโลหิต เป็นต้น ซึ่งแต่ละระบบต้องการบูรณาการทั้งสิ้น ที่นี้ในบูรณาการนั้นจะต้องประมวลองค์ประกอบที่สัมพันธ์อิงอาศัยกัน เข้ามาประสานอย่างครบถ้วน ให้เกิดความกลมกลืนหรือสมดุลจึงจะเป็นองค์กรรวมที่สมบูรณ์ เพราะฉะนั้น การบูรณาการแม้แต่ในขอบเขตย่อย ๆ ทุกขนาด จะต้องจับให้ได้ว่ามีองค์ประกอบอะไรบ้าง ที่จะต้องถูกนำมาบูรณาการเข้าด้วยกัน และองค์ประกอบ

เหล่านี้ก็ต้องเชื่อมโยงกันอยู่ในครอบคลุมทั้งหมดนั้น แล้วจึงจะเกิดความสมบูรณ์ในตัว เช่นเป็นระบบหายใจที่สมบูรณ์ เป็นระบบทางเดินอาหารที่สมบูรณ์ เป็นระบบประสาทที่สมบูรณ์ แล้วจึงจะเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์

ที่นี้มาพูดในแง่ของการศึกษา ขอยิงเข้าหาพระพุทธศาสนา เป็นที่รู้กันอยู่แล้วว่า พระพุทธศาสนานี้เป็นศาสนาแห่งการศึกษา เป็นระบบการฝึกฝนอบรมคน ระบบการฝึกฝนอบรมคนก็คือการศึกษา พระพุทธศาสนาเรียกว่าระบบการศึกษาอบรมนี้ว่า สิกขา สิกขาก็คือคำว่าศึกษานั่นเอง การศึกษานั่นก็คือการสร้างพัฒนาการ การฝึกฝนอบรมคนก็คือการสร้างพัฒนาการ เหมือนอย่างที่เราบอกเมื่อกี้ว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้ฝึกอบรมตนแล้วนั้นคืออย่างไร

แล้วท่านก็ตอบว่า คือเป็นผู้พัฒนาตนแล้วทั้ง ๔ ด้าน เพราะฉะนั้นการฝึกฝนอบรมที่ดี การศึกษาก็ดี พัฒนาการก็ดี ในความหมายกว้าง ๆ แล้วเป็นอันเดียวกันทั้งหมด ดังที่จะแปล ศึกษา หรือ ศึกษา ว่าการฝึกฝนพัฒนา

ที่นี้ขอให้สังเกตว่า ธรรมในพระพุทธศาสนานี้ ท่านตรัสไว้เป็นหมวด ๆ ทุกท่านที่เรียน เรื่องพระพุทธศาสนา ได้ยินได้ฟังเรื่องพระพุทธศาสนาจะเห็นว่าธรรมะที่พระพุทธเจ้าสอน จะมาเป็น หมวด ๆ แทบทั้งนั้นเป็นหมวด ๓ หมวด ๔ หมวด ๕ หมวด ๖ หมวด ๗ เช่นรัตนะ ๓ ศึกษา ๓ หรือ ไตรศึกษา อิทธิบาท ๔ ความเพียร ๔ สติปัฏฐาน ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรค ๘ บารมี ๑๐ ฯลฯ

ประการแรก การที่พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการศึกษา นั่นก็คือหลักแห่ง พัฒนาการ ประการที่สอง การที่ท่านตรัสธรรมเป็นหมวด ๆ นี่ก็คือเรื่องของบูรณาการ

ศ. พิเศษ จ้านงค์ ทองประเสริฐ มองว่า “พระพุทธเจ้าตรัสธรรมเป็นหมวดๆ ก็เพราะ เรื่องบูรณาการนี้แหละ หมายความว่า ธรรมที่ท่านจัดเป็นกลุ่มๆ เป็นหมวดๆ นั้น แต่ละกลุ่มแต่ละ หมวดจะต้องประสานกลมกลืนเข้าเป็นชุดเดียว ถ้าปฏิบัติไม่ครบชุด ก็เกิดข้อบกพร่องเป็นปัญหา ขึ้นมาและอาจเกิดโทษด้วย เพราะฉะนั้น ธรรมอะไรที่ท่านตรัสไว้ ๔ ข้อ เราจะต้องระลึกไว้ก่อนว่า จะต้องปฏิบัติให้ครบทั้ง ๔ ข้อ ถ้าไม่ครบจะมีปัญหา ขอยกตัวอย่างง่ายๆ เช่นพรหมวิหาร ๔”^{๒๔}

บางทีเราเอามาแยกพูดเป็นเมตตาแล้วเราก็ปฏิบัติบำเพ็ญเมตตา เรานึกใหม่ว่าถ้า ปฏิบัติไม่ครบหลักบูรณาการ ๔ องค์แล้วจะเกิดปัญหาขึ้น เกิดปัญหาแน่ เช่นถ้าเมตตาออกไปอาจจะ กลายเป็นลำเอียง อาจจะทำให้เสียความยุติธรรมเป็นต้น ซึ่งท่านเตือนไว้แล้วทีเดียว พูดสั้นๆ พรหม วิหาร ๔ เป็นหลักธรรมเพื่อให้เป็นคนระดับพรหม หรือเป็นคนที่มีจิตใจประเสริฐ คนใจประเสริฐนั้น จะต้อง มี พรหมวิหาร ๔ (ธรรมเครื่องอยู่อย่างประเสริฐ, ธรรมประจำใจอันประเสริฐ, หลักความ ประพฤติที่ประเสริฐบริสุทธิ์, ธรรมที่ต้องมีไว้เป็นหลักใจและกำกับความประพฤติ จึงจะชื่อว่าดำเนิน ชีวิตหมดจด และปฏิบัติตนต่อมนุษย์สัตว์ทั้งหลายโดยชอบ - holy abidings; sublime states of mind)

๑. เมตตา (ความรักใคร่ ปราบปรามดีอยากให้เรามีความสุข มีจิตอันแผ่ไมตรีและคิด ทำประโยชน์แก่มนุษย์สัตว์ทั่วหน้า - loving-kindness; friendliness)

๒. กรุณา (ความสงสาร คิดช่วยให้พ้นทุกข์ ใฝ่ใจในอันจะปลดเปลื้องบำบัดความทุกข์ ยากเดือดร้อนของปวงสัตว์ - compassion)

๓. มุทิตา (ความยินดี ในเมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีสุข มีจิตผ่องใสบันเทิง กอปรด้วยอาการแช่ม ชื่นเบิกบานอยู่เสมอ ต่อสัตว์ทั้งหลายผู้ดำรงในปกติสุข พลอยยินดีด้วยเมื่อเขาได้ดีมีสุข เจริญองงาม ยิ่งขึ้นไป - sympathetic joy; altruistic joy)

๔. อุเบกขา (ความวางใจเป็นกลาง อันจะให้ดำรงอยู่ในธรรมตามที่พิจารณาเห็นด้วย ปัญญา คือมีจิตเรียบตรงเที่ยงธรรมดุจตราขึง ไม่เอนเอียงด้วยรักและชัง พิจารณาเห็นกรรมที่สัตว์ ทั้งหลายกระทำแล้ว อันควรได้รับผลดีหรือชั่ว สมควรแก่เหตุอันตนประกอบ พร้อมทั้งจะวินิจฉัยและ ปฏิบัติไปตามธรรม รวมทั้ง รู้จักวางเฉยสงบใจมองดู ในเมื่อไม่มีกิจที่ควรทำ เพราะเขาได้รับผิดชอบตน

^{๒๔} สัมภาษณ์ ศ. พิเศษ จ้านงค์ ทองประเสริฐ, อาจารย์ประจำบัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหา จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๘.

ได้ดีแล้ว เขาสมควรรับผิดชอบตนเอง หรือเขาควรได้รับผลอันสมกับความรับผิดชอบของตน -
(equanimity; neutrality; poise)

ผู้ดำรงในพรหมวิหาร ย่อมช่วยเหลือมนุษยสัตว์ทั้งหลายด้วยเมตตากรุณา และย่อมรักษา
ธรรมไว้ได้ด้วยอุเบกขา ดังนั้น แม้จะมีกรุณาที่จะช่วยเหลือปวงสัตว์แต่ก็ต้องมีอุเบกขาคือจะไม่ให้
เสีย ธรรม

พรหมวิหารนี้ บางทีแปลว่า ธรรมเครื่องอยู่ของพรหม, ธรรมเครื่องอยู่อย่างพรหม, ธรรม
ประจำใจที่ทำให้เป็นพรหมหรือให้เสมอด้วยพรหม, หรือธรรมเครื่องอยู่ของท่านผู้มีคุณยิ่งใหญ่ -
(abidings of the Great Ones).

พรหมวิหาร ๔ เรียกอีกอย่างว่า อัปป์มัญญา ๔ (unbounded states of mind;
illimitables) เพราะแผ่สม่ำเสมอโดยทั่วไปในมนุษยสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีประมาณ ไม่จำกัดขอบเขต
พรหมวิหารมีในผู้ใด ย่อมทำให้ผู้นั้นประพฤติปฏิบัติเกื้อกูลแก่ผู้อื่น ด้วยสังคหัตถุเป็นต้น

ข้อที่ ๑ ต่อทุกคนที่เป็นเพื่อนมนุษย์หรือเป็นเพื่อนสัตว์ร่วมโลก ซึ่งอยู่กันตามปกติ
เรามีเมตตาปรารถนาดีต้องการให้เขาเป็นสุข ข้อที่ ๒ ต่อผู้ที่ตกทุกข์ได้ยาก เรามีกรุณาต้องการให้เขา
พ้นทุกข์ ข้อที่ ๓ ต่อผู้ที่ทำอะไรได้ดีมีความสำเร็จเจริญก้าวหน้า เรามีมุทิตายินดีด้วยและส่งเสริม แต่
การช่วยเหลือผู้อื่นด้วยกรุณา และส่งเสริมผู้อื่นด้วยมุทิตา ในบางกรณีอาจจะไม่ถูกต้องก็ได้ เช่นทำ
ความชั่วมีความผิดควรได้รับโทษ แต่เราไปช่วยเหลือให้เขาพ้นจากความผิดด้วยความกรุณา หรือคนที่
ประสบความสำเร็จในสิ่งที่ผิดธรรม ในสิ่งที่ผิดโทษต่อสังคม เราไปส่งเสริมด้วยมุทิตา อย่างนี้จะต้อง
เกิดผลเสียหายนะ ในกรณีเช่นนี้ท่านให้มีอุเบกขาเป็นข้อที่ ๔ อุเบกขาเป็นตัวที่รักษาไม่ให้ผิดธรรม ถ้า
การปฏิบัติอันใดใน ๓ ข้อต้นจะผิดธรรม ก็ต้องมีอุเบกขา

ธรรมสามข้อแรกรักษาคณ ช่วยคน สนับสนุนคน แต่ข้อสุดท้ายคืออุเบกขารักษาธรรมไว้
หลักมีอยู่ว่าถ้าคนจะทำให้ธรรมเสียก็ต้องรักษารักษาธรรมไว้ เพราะฉะนั้นอุเบกขาจึงต้องมีไว้เพื่อรักษา
ธรรม ซึ่งจะรักษามุขมนทั้งหมัดหรือรักษาศุภคณนั้นเองในระยะยาว รวมความว่าทั้งสี่ข้อนี้จะต้อง
ปฏิบัติให้ถูกบุคคล ถูกกรณี แม้แต่บุคคลผู้เดียวก็ ต้องปฏิบัติให้เหมาะ ให้ถูกเรื่องถูกที่ว่าคราวไหนควร
ใช้เมตตา คราวไหนใช้กรุณา คราวไหนใช้มุทิตา คราวไหนใช้อุเบกขา เช่นพ่อแม่ต้องปฏิบัติต่อลูกให้ได้
สมดุลระหว่างธรรมทั้งสี่ ถ้าปฏิบัติไม่ครบองค์ ๔ ก็ไม่บูรณาการ เมื่อไม่บูรณาการก็เกิดโทษ เช่นพ่อแม่
แสดงแต่เมตตา กรุณา และมุทิตา ไม่ใช้อุเบกขา ไม่หัดให้ลูกรับผิดชอบตัวเอง ไม่ปล่อยให้ลูกมีโอกาสให้เขา
ทำอะไร ๆ ด้วยตัวเองบ้าง เอาแต่โอ้อ้อทำให้ทำแทนไปหมด เด็กเลยไม่รู้จักโตไม่รู้จักรับผิดชอบตนเอง
ทำอะไรเองไม่เป็น การขาดบูรณาการในการปฏิบัติธรรมของพ่อแม่ เลยทำให้ลูกไม่มีพัฒนาการที่
ถูกต้อง นี่เป็นตัวอย่างง่าย ๆ

ศ. พิเศษ จานงค์ ทองประเสริฐ มองว่า “ในพระพุทธศาสนาจะมีการเน้นเรื่องอย่างนี้
เสมอ เช่นการปฏิบัติในหลักที่เรียกว่าอินทรี ๕ ท่านบอกว่าจะต้องมี 'สมตา' สมตาก็คือความสมดุล
หมายความว่าต้องมีความสมดุล เช่นว่ามีศรัทธามากไปก็ไม่ได้ ต้องมีปัญญาคุมให้สมดุล มีปัญญา
แรงเกินไปก็ไม่ได้ ปัญญาในระดับที่ยังไม่สูงสุดอาจจะพลาด ต้องมีศรัทธาคุมให้มีสมดุล มีวิริยะคือ
ความเพียรมากไปก็ไม่ได้ ต้องมีสมาธิคุม สมาธิมากเกินไปก็ขี้เกียจ ต้องมีวิริยะคุม แล้วสุดท้ายต้องมี
สติคุมทุกอัน นี่ก็เรียกว่าบูรณาการเหมือนกัน เป็นระบบ ๆ ธรรมแต่ละหมวดเป็นระบบบูรณาการ

ทั้งนั้น จะเป็นพระพุทธเจ้าก็ต้องบำเพ็ญบารมีให้ครบ ๑๐ ถ้าไม่ครบ ๑๐ ก็ไม่เป็นพระพุทธเจ้า นี่ก็ระบบบูรณาการ ระบบการปฏิบัติในพุทธศาสนาหรือระบบการศึกษาอบรมทั้งหมด ก็คือสิกขา ๓^{๖๕}

ในการปฏิบัติสิกขา ๓ ต้องมีศีล สมาธิ ปัญญาครบ ถ้าไม่ครบก็ไม่สำเร็จ ไม่บรรลุจุดหมายของพระพุทธศาสนา ศีลก็เป็นตัวหนุนช่วยให้ใจพร้อมที่จะเจริญสมาธิ สมาธิก็มาช่วยให้รักษาศีลได้หนักแน่นจริงจังมากขึ้น สมาธิเป็นฐานให้แก่ปัญญา ทำให้มีความคิดจิตใจที่มั่นคงแน่วแน่ กำหนดแน่วอยู่กับสิ่งใดก็คิดสิ่งนั้นได้ชัด มองเห็นจะแจ้งขึ้น ช่วยให้ปัญญาแก้ล้าปัญญาดีขึ้น ก็ช่วยให้ทำจิตใจได้ดีขึ้น รู้จักว่าควรจะปฏิบัติต่อจิตใจในด้านสมาธิอย่างไรจึงจะได้ผลดี และย้อนมาช่วยให้การรักษาศีลพัฒนาไปถูกทางไม่ม่งมายเป็นต้น สิกขาทั้ง ๓ นี้ ก็บูรณาการกันอยู่ตลอดเวลาแล้วจึงจะเกิดผลที่สมบูรณ์ครอบคลุมการบริหารการศึกษาไปทุกด้าน

หมวดธรรมต่างๆ ที่เป็นระบบบูรณาการในขอบเขตที่ครอบคลุม ควรได้รับความสนใจเป็นพิเศษ หมวดธรรมประเภทนี้มีอีกมาก เช่นอริยสัจ ๔ หลักปรีชา - ปฏิบัติ - ปฏิเวธ ภาวนาหรือพัฒนาการ ๔ ด้านที่กล่าวแล้วเป็นต้น

ระบบที่ชัดเจนที่สุดก็คือมรรคมืองค์ ๘ มรรคมืองค์ ๘ นี้เป็นระบบใหญ่อันหนึ่งของพระพุทธศาสนา เพราะข้อปฏิบัติทั้งหมดของพุทธศาสนาเราเรียกว่ามรรคมืองค์ ๘ มรรคมืองค์ ๘ นี้ต้องพร้งพร้อมถึงที่แล้วเกิดเป็นธรรมสามัคคี ถ้าพร้งพร้อมถึงที่ได้สัดส่วนพอดี ประสานกลมกลืนกันเกิดเป็นธรรมสามัคคีเมื่อใด ก็บรรลุมรรคผลเมื่อนั้น แต่ถ้ามรรคมืองค์ ๘ ไม่ได้สัดส่วนพอดี ไม่ครบ ไม่เกิดเป็นธรรมสามัคคีก็ไม่บรรลุมรรคผลตรัสรู้ไม่ได้ เป็นอริยบุคคลไม่ได้

เพราะฉะนั้น คำว่าธรรมสามัคคีนั่นเอง เป็นชื่อเก่าอย่างหนึ่งของบูรณาการในปัจจุบัน ปัจจุบันเรามาพบคำฝรั่งว่า integration เราก็พยายามคิดบัญญัติศัพท์ขึ้น integration นี้จะใช้ภาษาไทยว่าอะไรดีนะ แล้วก็ไปค้นหา ในที่สุดก็สร้างศัพท์ขึ้นมาว่า บูรณาการ แต่ค้นไปค้นมาก็คือธรรมสามัคคีนี้เอง มีอยู่แล้ว ท่านใช้มาตั้งนาน ธรรมสามัคคี คือความพร้งพร้อมขององค์ประกอบต่างๆ ที่เรียกว่าธรรมทั้งหลายซึ่งประสานกลมกลืนได้สัดส่วนกัน ทำให้เกิดความสมดุลพอดี เป็นอันว่าหลักสมดุลพอดีได้ก็คือบูรณาการนี้ ในทางปฏิบัติก็คือระบบของมรรค มรรคที่สมบูรณ์ก็เป็นมัชฌิมาปฏิปทา ที่เราเรียกว่าทางสายกลาง มัชฌิมาปฏิปทาก็คือข้อปฏิบัติที่สมดุลพอดีได้ที่ มัชฌิมาแปลว่าท่ามกลาง หมายถึงพอดีได้ที่ พอได้ที่ก็คือสมดุล สมดุลก็เป็นมัชฌิมาปฏิปทา ตกลงว่าหลักพุทธศาสนานี้เป็นเรื่องของบูรณาการทั้งหมด

คำต่าง ๆ ว่า สมตา ธรรมสามัคคี มัชฌิมา ล้วนแต่เป็นเรื่องของบูรณาการที่เข้าสู่หลักสมดุลทั้งนั้น ฉะนั้นปฏิบัติการในระบบบูรณาการหรือ integration ก็คือความหมายหนึ่งของมัชฌิมาปฏิปทานั่นเอง ตกลงพูดไปพูดมาก็เข้าสู่ทางสายกลางแบบเดียวกับปาฐกถาครั้งที่แล้ว ซึ่งเอาไปเข้าชุดและตั้งเป็นชื่อรวมว่า ทางสายกลางของการศึกษาไทย พูดไปพูดมาครั้งนี้ก็มาลงที่ทางสายกลางอีกเหมือนเก่า

เป็นอันว่า ถ้าเราสร้างความจริงได้อย่างในระบบการศึกษาที่เรียกว่าพุทธศาสนานี้ ก็จะเกิดการบรรลุมรรคผลตรัสรู้เป็นอริยบุคคล จนกระทั่งเป็นพระอรหันต์ เมื่อเป็นพระอรหันต์แล้ว ก็เกิด

^{๖๕} สัมภาษณ์ ศ. พิเศษ จานงค์ ทองประเสริฐ, อาจารย์ประจำบัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหา

เป็นสภาวะใหม่ซึ่งมีคุณสมบัติใหม่ต่างไปจากเดิม มีบุคลิกภาพ มีความรู้สึกนึกคิดใหม่ ตลอดจนมีท่าที การมองสิ่งทั้งหลายเปลี่ยนไปไม่เหมือนบุุณน อย่างที่ท่านเปรียบว่าเหมือนคน พอโตกลายเป็นผู้ใหญ่ก็ ไม่นึกติดใครผูกพันกับของเด็กเล่นที่เด็กๆ เอาจริงเอาจังจะเป็นจะตาย นี่ก็เป็นไปตามหลักของการบูร ณาการในพัฒนาการบริหารการศึกษาที่เกิดผลใหม่ๆ ขึ้นมาจากการพัฒนาจิตขั้นสู่อริยเจ้า

๔.๒.๒.๒ วิเคราะห์อนุสาสนีปาฏิหาริย์เพื่อเพื่อศึกษาวิธีแก้ปัญห

เป็นความสามารถในการแก้ปัญหาและอุปสรรคต่างๆ ที่เผชิญได้อย่างถูกต้องเหมาะสม บนพื้นฐานของหลักเหตุผล คุณธรรม และข้อมูลสารสนเทศ เข้าใจความสัมพันธ์และการเปลี่ยนแปลง ของเหตุการณ์ต่างๆ ในสังคม แสวงหาความรู้ ประยุกต์ความรู้มาใช้ในการป้องกันแก้ไขปัญห และมีการตัดสินใจที่มีประสิทธิภาพ โดยคำนึงถึงผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อตนเอง สังคม และสิ่งแวดล้อม ความสามารถในการแก้ปัญหามีความสำคัญ

คนเราจะมีความสุขอย่างแท้จริง ต้องมีการดำเนินชีวิตให้ถูกต้อง ปฏิบัติถูกต้องต่อชีวิต ของตนเอง ต่อสภาพแวดล้อม ทั้งทางสังคม ทางธรรมชาติ และทางวัตถุทั่วไป รวมทั้งเทคโนโลยี คนที่ ดำเนินชีวิตถูกต้อง ย่อมมีชีวิตที่ดีงาม มีความสุขที่แท้จริง และมีความสุขที่เอื้อต่อการเกิดมีความสุข ของผู้อื่นด้วย

ศ. พิเศษ จำนงค์ ทองประเสริฐ มองว่า “การดำเนินชีวิตถูกต้องหรือปฏิบัติถูกต้องต่อ สิ่งทั้งหลายที่กล่าวมา หากมองในแง่ของการดิ้นรนต่อสู้ เพื่อให้อยู่รอดหรือนำชีวิตไปให้ล่วงพ้นสิ่งบีบ คั้นติดขัดคับข้อง มีความเป็นอยู่ด้วยดี การดำเนินชีวิตในแง่ก็คือ การแก้ปัญหาหรือการดับทุกข์ ผู้ที่ แก้ปัญหาได้ถูกต้อง ล่วงพ้นปัญหาไปได้ ย่อมเป็นผู้ประสบความสำเร็จในการดำเนินชีวิต มีความสุข ไร้ ความทุกข์ รู้จักแก้ปัญหา หรือเรียกง่ายๆ ว่า แก้ปัญหาเป็น”^{๖๖}

การแก้ปัญหาเป็นหรือมีวิธีคิดแก้ปัญหาย่างถูกวิธี เรียกว่า วิธีคิดแบบอริยสัจจ ประกอบด้วย ทุกข์ (ตัวปัญหา เป็นสถานการณ์ที่ไม่ต้องการ) สมุทัย (เหตุ ที่มาของปัญหา เป็นจุดที่ ต้องแก้ไข จึงจะพ้นจากปัญหาได้) นิโรธ (ภาวะสิ้นปัญหา เป็นจุดหมายที่ต้องการจะเข้าถึง) และ มรรค (วิธีการหรือข้อปฏิบัติที่ต้องทำ เพื่อบรรลุภาวะสิ้นปัญหา)

หลักการหรือสาระสำคัญของวิธีคิดแบบอริยสัจจก็คือ เริ่มต้นจากปัญหาหรือทุกข์ที่ ประสบ โดยเราทุกคนมีหน้าที่กำหนดรู้ทำความเข้าใจกับปัญหาหรือความทุกข์นั้นให้ ชัดเจน แล้ว สืบค้นหาสาเหตุเพื่อเตรียมแก้ไข ขณะเดียวกันก็กำหนดเป้าหมายให้แน่ชัดว่าคืออะไร เป็นไปได้หรือไม่ และเป็นไปได้อย่างไร แล้วคิดหาวิธีที่จะกำจัดสาเหตุของปัญหาดังนี้

ขั้นที่ ๑ ทุกข์ คือ สภาพปัญหา ความคับข้อง ติดขัด กัดดัน บีบคั้น ที่ได้ประสบ หน้าที่ ของเรามีเพียงกำหนดรู้ ทำความเข้าใจ และกำหนดขอบเขตให้ชัด หน้าที่นี้เรียกว่า ปริยญา เราไม่มี หน้าที่เอาทุกข์มาครุ่นคิด มาแบกไว้ หรือคิดขัดเคืองเป็นปฏิกิริยากับความทุกข์ หรือห่วงกังวลอยาก หายทุกข์ เพราะมีแต่จะทำให้ทุกข์เพิ่มขึ้น เราอยากแก้ทุกข์ได้ ต้องแก้ด้วยการรู้และกำจัดเหตุของมัน

^{๖๖} สัมภาษณ์ ศ. พิเศษ จำนงค์ ทองประเสริฐ, อาจารย์ประจำบัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยมหา

ขั้นที่ ๒ สมุทัย คือ เหตุเกิดแห่งทุกข์หรือสาเหตุของปัญหา เหตุปัจจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องส่งผลจนเป็นสภาพบีบคั้น กดดัน คับข้อง ติดขัด อึดอัด ในรูปต่างๆ เมื่อประสบทุกข์หรือปัญหา เราต้องพิจารณาสืบสาวหาสาเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้อง วิเคราะห์ วินิจฉัยมูลเหตุของปัญหา หน้าที่ของเรา คือ ปหาน ได้แก่ กำจัด แก้ไข หรือละเสีย

ขั้นที่ ๓ นิโรธ คือ ความดับทุกข์ ความพ้นทุกข์ ภาวะไร้ทุกข์ ภาวะพ้นปัญหา หมดปัญหา เป็นจุดหมายที่ต้องการ หน้าที่ของเรา คือ สัจฉิกิริยา คือ ทำให้เป็นจริง ทำให้สำเร็จหรือบรรลุถึง ในขั้นนี้เราต้องกำหนดว่า จุดหมายที่ต้องการคืออะไร เป็นไปได้หรือไม่ เป็นไปได้อย่างไร มีหลักการในการเข้าถึงอย่างไร

ขั้นที่ ๔ มรรค คือ ทางดับทุกข์ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์หรือวิธีแก้ไขปัญหามา ได้แก่ วิธีการและรายละเอียดที่จะต้องปฏิบัติ เพื่อกำจัดเหตุปัจจัยของปัญหา ให้เข้าถึงจุดหมายที่ต้องการ หน้าที่ของเรา คือ ภาวนา ได้แก่ การปฏิบัติหรือลงมือทำ ด้วยการกำหนดวิธีการ แผนการ และรายการสิ่งที่จะต้องทำ ซึ่งจะช่วยให้แก้ไขสาเหตุของปัญหาได้สำเร็จ โดยสอดคล้องกับจุดหมายที่ต้องการ

ความสามารถในการแก้ปัญหามีประโยชน์ต่อเด็กอย่างไร เด็กที่มีการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง จะเป็นเด็กที่มีความรู้คิด เข้าใจเหตุผล รู้ดี รู้ชั่ว รู้คุณ-โทษ รู้ว่าสิ่งใดเป็นประโยชน์-มิใช่ประโยชน์ มองสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง มีวิจารณ์ญาณ รู้จักใช้ปัญหาพิจารณาเหตุปัจจัย แก้ไขปัญหา และจัดทำดำเนินการต่างๆ ให้ได้ผลดี

เมื่อเผชิญปัญหาและต้องคิดแก้ไขปัญหามา เด็กเหล่านี้จะสามารถตั้งสติได้กับปัญหาที่เกิดขึ้น มีความเต็มใจที่จะแก้ปัญหามา สามารถใช้กระบวนการแก้ปัญหามา และแก้ไขปัญหามาต่างๆ ไปได้ด้วยดี

เริ่มจากการบูรณาการปัญหามา เด็กสามารถระบุปัญหามาที่เกิดขึ้นกับตนเอง กับบุคคลใกล้ชิด สนใจค้นหาสาเหตุของปัญหามา ระบุสาเหตุ จัดระบบข้อมูล จัดหมวดหมู่สาเหตุของปัญหามาได้ จัดลำดับความสำคัญของสาเหตุของปัญหามาอย่างสมเหตุสมผล กำหนดทางเลือกในการแก้ปัญหามาที่มีความเป็นไปได้ และตัดสินใจเลือกวิธีแก้ปัญหามา จากการพิจารณาข้อดีและข้อจำกัดที่ไม่เกิดผลกระทบในทางลบแก่ตนเองและผู้อื่น

วางแผนแก้ปัญหามา เด็กเหล่านี้จะรู้สึกรู้ว่าการวางแผนแก้ปัญหามาเป็นสิ่งที่ดี สนใจที่จะหาข้อมูลหลายๆ ด้าน และนำข้อมูลต่างๆ มาใช้วางแผนแก้ปัญหามาอย่างมีขั้นตอน ดำเนินการแก้ปัญหามาด้วยการปฏิบัติตามแผนที่คิดไว้ สามารถตรวจสอบ ทบทวน และปรับปรุงแก้ไขข้อบกพร่องจนครบถ้วนสมบูรณ์

การบูรณาการผลที่เกิดขึ้นจากการแก้ไขปัญหามาได้ โดยผลที่เกิดจากการแก้ปัญหามามีความถูกต้อง และเหมาะสมบนพื้นฐานของหลักเหตุผลและคุณธรรม รู้สึกภาคภูมิใจ มีความสุข เมื่อสามารถแก้ปัญหามาต่างๆ ได้สำเร็จ

เด็กที่มีความสามารถในการแก้ปัญหามา จะไม่กลัวหากจะต้องเผชิญปัญหามาอุปสรรคใดๆ แต่จะมีความเข้าใจปัญหามา มีจิตใจที่เข้มแข็ง มองโลกในแง่ดี สามารถควบคุมอารมณ์และแสดงออกได้อย่างเหมาะสม ไม่ฟุ้งซ่าน โวยวาย มักเป็นคนที่ใจเย็น มีความละเอียดรอบคอบในการคิด เพราะเด็ก

เหล่านี้จะมีความเชื่อว่า ปัญหาทุกอย่างสามารถแก้ไขได้ และพร้อมที่จะหาหนทางแก้ไข ปรับเปลี่ยนวิธีการจนกว่าจะสามารถแก้ปัญหาได้

ผู้ช่วยศาสตราจารย์รังษิ สุทนมองว่า “นักสอนพระพุทธศาสนาในปัจจุบัน ผู้จะใช้ อนุศาสนีปาฏิหาริย์ให้สำเร็จประโยชน์ในเชิงโลกียะ ต้องค้นคว้าศึกษาหลักการสอน หรือพุทธวิธีการ สอน ซึ่งมีท่านผู้ทรงคุณวุฒิรวบรวมเรียบเรียงเป็นหนังสือเผยแพร่ปรากฏอยู่ โดยหามาศึกษาแล้วเข้า ค้นคว้าแหล่งคำสอนเดิม คือ ดูว่า ในหนังสือนั้น ท่านอ้างอิงภีร์เล่มไหนแล้วไปค้นคว้าศึกษาประกอบ กัน ก็พอจะเป็นผู้ที่สามารถใช้อนุศาสนีปาฏิหาริย์ให้สำเร็จประโยชน์ได้ในปัจจุบัน”^{๖๗}

ครูจัดกิจกรรมส่งเสริมความสามารถในการแก้ปัญหาให้ลูกอย่างไร

เด็กวัยประถม เป็นวัยแห่งความฉลาดรอบรู้ มีไหวพริบปฏิภาณ และความคิดสร้างสรรค์ เป็นวัยแห่ง การตั้งคำถาม มีความสนใจใฝ่รู้ ชอบค้นหาคำตอบ และเรียนรู้ผ่านการลงมือทำ ครูควรจัดกิจกรรมให้ เด็กวัยนี้ เพื่อปลูกฝังการแก้ไขปัญหาต่างๆ อย่างมีหลักการ ดังนี้

สอนจากปัญหาที่พบในชีวิตประจำวัน ด้วยการที่ครูนำปัญหาต่างๆ ที่เด็กพบ ทั้งที่ บ้าน ที่โรงเรียน หรือในชุมชน มาให้เด็กพิจารณาว่า ปัญหาใดที่ควรได้รับการแก้ไขโดยด่วน และฝึกให้ เด็กคิดแก้ปัญหาพร้อมกัน ด้วยวิธีการฝึกสนทนาธรรม (ธรรมสากัจฉา) คือ นำปัญหามาพิจารณาร่วมกัน และฝึกให้เด็กอภิปราย สนทนาโต้ตอบ โดยใช้เหตุและผล มีการถาม-ตอบ (ปุจฉา วิสัชนา) แลกเปลี่ยนความรู้ซึ่งกันและกัน ส่งเสริมให้เด็กได้พูดคุยกะปรึกษาหารือกัน เพื่อค้นหาแนวทางแก้ปัญหา ให้สำเร็จ

สอนให้เด็กร่วมกันจัดทำโครงการต่างๆ เพื่อแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในโรงเรียน เช่น ปัญหา ขยะ ปัญหาจราจร ปัญหาความปลอดภัย ฯลฯ ให้เด็กได้พยายามคิดค้นแก้ปัญหาจากสถานการณ์ที่ ต้องเผชิญอุปสรรค ความยากลำบาก โดยใช้วิธีคิดแบบอริยสัจเป็นแนวทางในการแก้ปัญหา เริ่มจาก การให้เด็กกำหนดปัญหาที่เด็กๆ สนใจ ครูตั้งคำถามที่ท้าทายความรู้ความสามารถของเด็ก (ทุกข์) ฝึก ให้เด็กช่วยกันคิดระดมสมอง ทำงานเป็นกลุ่ม กระตุ้นให้เด็กระบุสาเหตุของปัญหา (สมุทัย) ระบু จุดหมายที่ต้องการ คือ ภาวะที่ไร้ทุกข์ หมดปัญหา (นิโรธ) ให้เด็กๆ พิจารณาข้อดี-ข้อจำกัดของ แนวคิดต่างๆ และเลือกแนวปฏิบัติที่ดีที่สุดร่วมกัน กำหนดวิธีและรายละเอียดต่างๆ ที่จะต้องปฏิบัติ เพื่อให้แก้ไขปัญหานั้นได้สำเร็จ (มรรค) จากนั้นครูจึงให้เด็กนำไปทดลองปฏิบัติตามแนวทางที่เลือกและ บันทึกผลเกี่ยว กับการทำกิจกรรมนั้น แล้วจึงให้เด็กๆ ร่วมกันประเมินผลการปฏิบัติงาน ร่วมกัน สังเกต อภิปรายว่าโครงการนี้ประสบผลสำเร็จเพียงใด มีอะไรที่ควรปรับปรุงให้ดียิ่งขึ้นได้อีก

สอนจากกิจกรรมในวิถีชีวิต เช่น การปลูกผัก ทำอาหาร หรือทำศิลปะประดิษฐ์ การ ให้บริการช่วยเหลือผู้อื่น โดยเด็กจะเป็นผู้บริการครู ล้างจานให้เพื่อน เป็นต้น กิจกรรมในวิถีชีวิตล้วน เป็นกิจกรรมที่เด็กจะต้องทำงานเป็นกลุ่ม ซึ่งจะช่วยให้เด็กฝึกฝนการคิดของตนให้มีความถูกต้องดีงาม แสวงหาหนทางแก้ปัญหาด้วยการพิจารณาตามเหตุปัจจัยที่สอดคล้องกับความเป็นจริง คิดทำสิ่งต่างๆ ให้เป็นไปอย่างสร้างสรรค์และก่อให้เกิดประโยชน์สุขทั้งต่อตนเองและผู้อื่น มีความเมตตากรุณา ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน โดยไม่เห็นแก่ตัว เด็กๆ จะได้ฝึกคิดใคร่ครวญว่าจะต้องเริ่มต้นจากสิ่งใด แล้วจึง

^{๖๗} สัมภาษณ์ผู้ช่วยศาสตราจารย์รังษิ สุทน, อาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช

พิจารณาอย่างรอบคอบที่จะเลือกวิธีปฏิบัติให้เกิดผลดี ได้เรียนรู้การแบ่งหน้าที่ การดูแลเอาใจใส่ในรายละเอียดต่างๆ ได้ฝึกทำงานร่วมกับผู้อื่น รู้จักแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นในระหว่างการทำงาน ฝึกคิดแก้ปัญหา เชื่อมโยงสิ่งที่เด็กได้เรียนรู้สู่การปฏิบัติ จนไปถึงการสรุปผลการทำงาน เพื่อฝึกสื่อสารให้ผู้อื่นได้เข้าใจ

พ่อแม่ ผู้ปกครองจะส่งเสริมความสามารถในการแก้ปัญหาของลูกได้อย่างไร พ่อแม่สามารถปลูกฝังการคิดแก้ปัญหาให้กับลูก โดยเริ่มต้น ดังนี้

นำแนวคิดกระบวนการทางปัญญา ของนายแพทย์ประเวศ วะสี เป็นหลักในการฝึกปฏิบัติอย่างมีขั้นตอน และเป็นการจัดระบบการเรียนรู้วิธีแก้ปัญหาต่างๆ ที่ชัดเจนให้กับลูก ดังนี้คือ ฝึกให้ลูกสังเกต สิ่งที่พบเห็นทั่วไป เมื่อสังเกตแล้วควรบันทึก ด้วยการวาดภาพ เขียนบรรยาย ถ่ายภาพ เขียนแผนที่ความคิด ฯลฯ เมื่อลูกมีผลงานสร้างสรรค์ขึ้นมา ควรฝึกให้ลูกรู้จักนำเสนอ ด้วยเทคนิควิธีการต่างๆ ฝึกให้ลูกรู้จักฟัง อย่างมีฉันทะ มีสติ มีสมาธิ จะช่วยให้ลูกเข้าใจเรื่องที่ฟังได้ดีขึ้น ฝึกให้ลูกรู้จักถาม-ตอบ ฝึกใช้เหตุผลมาวิเคราะห์ สังเคราะห์ ทำให้เกิดความแจ่มแจ้งในเรื่องนั้นๆ ฝึกตั้งคำถามถึง สิ่งต่างๆ ที่ลูกได้เรียนรู้ว่า สิ่งนั้นเกิดจากอะไร มีประโยชน์อย่างไร ทำอย่างไรจึงจะสำเร็จ การตั้งคำถามที่มีคุณค่าและมีความสำคัญ จะทำให้ลูกอยากได้คำตอบ ฝึกค้นหาคำตอบ เมื่อพ่อแม่ตั้งคำถามแล้ว ควรฝึกให้ลูกค้นหาคำตอบจากแหล่งความรู้ต่างๆ ฝึกทำวิจัย เพื่อหาคำตอบหรือเพื่ออธิบายสิ่งที่ปัญหาหรือสิ่งที่เกิดขึ้น เพื่อให้ได้ความรู้ใหม่ จะทำให้ลูกเกิดความภาคภูมิใจและเกิดประโยชน์แก่ตัวลูกเอง ฝึกเชื่อมโยงบูรณาการให้เห็นความเป็นไปทั้งหมด บูรณาการความรู้ที่ได้เรียนรู้มา เห็นตัวอย่างเกิดการเรียนรู้ว่าตัวเองเป็นอย่างไรตามความเป็นจริง และฝึกให้ลูกเขียนเรียบเรียงถึงกระบวนการเรียนรู้และความรู้ที่ได้มา เป็นการจัดระเบียบความคิดให้ประณีตขึ้น ทำให้แม่นยำขึ้น ก่อให้เกิดประโยชน์แก่การเรียนรู้ของผู้อื่นในวงกว้างออกไป

ตั้งวงสนทนาภายในครอบครัว การที่พ่อแม่ชักชวนลูกพูดคุยถึงความเป็นไปในชีวิตประจำวันของลูกว่า วันนี้ทำอะไรมาบ้าง พบเห็นสิ่งใด พ่อแม่ลองให้ลูกได้แสดงความคิดเห็น บอกเหตุผลของความพอใจหรือไม่พอใจต่างๆ ว่ารู้สึกอย่างไร พูดคุยถึงปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นกับบุคคลในครอบครัว ให้ลูกได้ฝึกช่วยกันระบุและยอมรับปัญหา รวมทั้งแสวงหาวิธีการแก้ไขปัญหาร่วมกัน วิเคราะห์ผลที่ตามมา เพื่อจะได้ปรับปรุงให้ปัญหานั้นคลี่คลายไปในทางที่ดียิ่งขึ้นต่อไป

คุณธรรมเป็นสิ่งที่พ่อแม่ต้องให้ความสำคัญ การสร้างลูกให้มีคุณธรรมนั้น พ่อ แม่ ลูก ต้องช่วยกัน โดยพ่อแม่เป็นตัวอย่างที่ดีให้กับลูก เพราะลูกกำลังศึกษาว่าในกรณีที่เกิดเหตุการณ์ต่างๆ ที่มีสภาพติดขัด อึดอัด คับข้อง กัดดัน บีบคั้น พ่อแม่มีวิธีแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นนั้นอย่างไร มีท่าทีต่อปัญหาอย่างไร เมื่อพ่อแม่เป็นทุกข์ ผิดหวัง ไม่ได้ตั้งใจ พ่อแม่มีวิธีทำใจอย่างไร คุณธรรมข้อสำคัญอย่างยิ่งสำหรับคนเป็นพ่อแม่ คือ การแสดงท่าทีต่อปัญหาที่เกิดขึ้น สิ่งที่มีน้ำหนักมากกว่าคำพูด คือ พฤติกรรมที่ลูกเห็น และลูกเรียนรู้จากพ่อแม่ตลอดเวลา พ่อแม่จึงต้องเรียนรู้ที่จะรักษาอารมณ์ของตัวเองให้ดี มีจิตใจที่เข้มแข็ง เมื่อเกิดปัญหาอุปสรรค ก็ถือเป็นเรื่องท้าทาย กล้าเผชิญหน้า มีความสุขในการแก้ปัญหา ด้วยการมองตามเหตุปัจจัย ให้ลูกเกิดการเรียนรู้ว่าส่วนไหนที่เราต้องยอมรับ แก้ไขไม่ได้ ส่วนไหนที่เราแก้ไขได้ หรือส่วนไหนที่เราพัฒนาได้

เกร็ดความรู้เพื่อครู เด็กทุกวันนี้กำลังขาดความฉลาดในความเป็นมนุษย์ เพราะความฉลาดไม่ได้จบอยู่ที่ไอคิว แต่เป็นความฉลาดในการดำเนินชีวิต ความรู้สึกผิดชอบชั่วดี ความมีวุฒิภาวะ

มีคุณธรรมเป็นแก่นแท้ของชีวิต เด็กๆ เคยถามตัวเองหรือไม่ว่า ทุกวันนี้เราเกิดมาทำไม เราเกิดมาเพื่ออะไร และชีวิตที่ดีงามเป็นอย่างไร มีจริงไหม

ปัญหาในการดำเนินชีวิตของคนเรา เกิดขึ้นจากปัจจัยภายนอก เช่น ปัญหาการทำงาน ปัญหาการสื่อสาร ปัญหาเศรษฐกิจ ฯลฯ และปัจจัยภายใน คือ ตัวของเราเอง ที่มี กิเลส เป็นผู้กำกับสำคัญ ๓ ตัว ได้แก่ โลภะ (ความอยากมี อยากเป็น อยากได้) โทสะ (ความโกรธ อาฆาตพยาบาท มุ่งคิดร้ายต่อผู้อื่น) โมหะ (ความหลง ความไม่รู้ชัด ไม่รู้แจ้ง)

ดังนั้น การแก้ปัญหาวิตที่มีกิเลสเป็นผู้กำกับ จึงควรแก้ความโลภ ด้วยการให้ การแบ่งปันสิ่งของ แบ่งปันความสุข ให้กับผู้อื่น แก้ความโกรธ ด้วยความเมตตา ความปรารถนาให้ผู้อื่นมีความสุข การมองผู้อื่นในแง่ดี คิดด้านบวก ให้อภัยผู้อื่น อยู่ร่วมกับผู้อื่นอย่างมีความสุข แก้ความไม่รู้ ด้วยการสวดมนต์ เจริญภาวนา นั่งสมาธิ เดินจงกรม จะทำให้เรามีสติ รู้ตัวอยู่เสมอว่ากำลังทำอะไร เกิดสมาธิ มีความตั้งใจแน่วแน่ในสิ่งที่กำลังทำ เกิดปัญญา ในการดำเนินชีวิต สามารถคิดแก้ปัญหาต่างๆ ได้เมื่อกิเลสค่อยลง ความทุกข์ก็ลดลง ปัญหาวิตก็จะลดลง ความสุขก็จะบังเกิดขึ้น พุทธอีกนัยหนึ่งว่า ปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชีวิต สามารถแก้ไขได้ด้วยศีล สมาธิ และปัญญา

แก้ปัญหาวิตด้วยศีล คือ การรักษาศีล ๕ เพราะศีล คือ บทศึกษาหรือบทฝึกหัดพัฒนาตัวเอง เริ่มจากการดูแลกายและวาจาของตนเอง ด้วยการประพฤติที่ถูกต้องต่อคนรอบข้าง ต่อสิ่งรอบข้าง ฉลาดในการเลือกทำ และฉลาดเลือกสิ่งที่ไม่ทำ มีหลักการที่รู้ว่าอะไรควร อะไรไม่ควร เป็นการงดเว้นจากการกระทำ ๕ อย่าง ไม่แก้ไขปัญหาวิตด้วยการเบียดเบียน จึงเป็นการให้ในสิ่งที่ล้ำค่า คือ ให้ความปลอดภัย ให้ความเมตตา ไม่ลักขโมย แต่เคารพในทรัพย์สินของผู้อื่น ไม่ประพฤติผิดในกาม แต่สามารถงดเว้นในการประพฤติตามอารมณ์ทางเพศที่เกิดขึ้นกับผู้อื่นได้ ไม่โกหก ไม่พูดเท็จ แต่เพราะมีสติ รู้ตัว ระมัดระวังตัว สามารถพูดความจริงได้ ไม่แก้ปัญหาวิตด้วยการดื่มสุรา แต่เราเห็นประโยชน์ในการไม่ดื่มเหล้า เพราะจะทำให้มีสติและปัญญาในการคิดแก้ไขปัญหาวิตต่างๆ ได้

แก้ปัญหาวิตด้วยสมาธิ ด้วยการสวดมนต์ทำวัตร เจริญภาวนา นั่งสมาธิ เดินจงกรม ทำความเพียรเข้า-เย็น เป็นประจำทุกวัน จะทำให้เรารู้สึกตัว ตั้งสติได้ เป็นการฝึกจิตใจอยู่ในปัจจุบันอย่างต่อเนื่อง คนที่มีสมาธิ จะเป็นคนมีจิตใจมั่นคง ไม่วอกแวกหวั่นไหว ผ่องใส เบิกบาน ผ่อนคลาย ตั้งมั่น มีสติ ไม่เลื่อนลอย มีกำลังใจ มีความเข้มแข็ง อดทน พร้อมทั้งจะเผชิญสถานการณ์ต่างๆ และมีพลัง นุ่มนวลควรแก่งาน สามารถแก้ปัญหาวิตต่างๆ ไปได้

แก้ปัญหาวิตด้วยปัญญาซึ่งปัญญามี ๓ ระดับคือ ปัญญาที่เกิดจากการศึกษาเล่าเรียนจากประสบการณ์ ปัญญาที่เกิดจากความคิดและปัญญาที่เกิดจากการฝึกฝน ทำบ่อยๆ จนชำนาญ เมื่อมีปัญหาวิตหรืออุปสรรคเกิดขึ้นในชีวิต เราสามารถนำความรู้มาใช้ในการคิด แก้ไขปัญหาวิตได้ ด้วยการมีความรู้ความเข้าใจที่หยั่งลงไปในความจริงของสิ่งทั้งหลาย นำสู่ความดับทุกข์ในที่สุด

รังษิ สุนทนต์ มองว่า มีข้อคิดเห็นเพิ่มเติมเกี่ยวกับการใช้อินเทอร์เน็ตในปฎิหาริย์ในปัจจุบัน คือ นักสอนปัจจุบัน ที่เป็นผู้คงแก่เรียนก็มีมาก และนักสอนที่อยากเป็นนัก แต่ไม่ใส่ใจศึกษาในส่วนปรัยัติ บางท่านไปอ่านไปศึกษาความคิดความเห็นของนักสอนศาสนาที่มีความคิดความเห็นนอกแนวพระพุทธศาสนาเถรวาทและชอบกล่าวจ้วงจาบพระสาวกที่สืบทอดปรัยัติสัทธรรม คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา สั่งสอนในลักษณะปฏิเสธบางเรื่องในพระไตรปิฎก ปฏิเสธคำอธิบายในอรรถกถาฎีกา

ทั้งที่ตนเองยังไม่เคยศึกษาอรรถกถาฎีกาเลย ก็ทำตัวเก่งกว่าอรรถกถาฎีกา การกระทำของนักสอนกลุ่มนี้ ย่อมทำให้ปริยัติธรรมแห่งพระพุทธศาสนาเศร้าทลเสื่อม^{๒๘}

สรุปความว่า การวิเคราะห์หรือวิจัย ๔ ใช้แก้ปัญหาสำหรับนักเรียนเป็นไปในทางบอก เนื่องจากวิทยาศาสตร์กับวิถีชีวิตของเด็กนักเรียนได้รับการเรียนรู้ทางวิทยาศาสตร์กับพระพุทธศาสนา ในด้านความเปลี่ยนแปลงเหมือนกัน เพียงแต่ว่า ผู้ที่จะนำหลักอนุศาสนีย์ปาฏิหาริย์ไปเผยแผ่จะมีความสามารถเพียงใด มีความขยันเข้าหากลุ่มนักเรียนเพียงใด ถ้ามีความสนใจเผยแผ่ให้เด็กนักเรียนรับรู้ความจริงตั้งแต่เล็กๆ ต่อไปเด็กนักเรียนจะเป็นผู้ใหญ่ที่มีเหตุผลมากขึ้นตามลำดับในที่สุดก็จะเข้าใจความจริงแห่งชีวิตนี้รู้ได้ด้วยตนเองในที่สุด

๔.๒.๓ วิเคราะห์อนุศาสนีย์ปาฏิหาริย์เพื่อศึกษาสติปัฏฐาน ๔

ผู้ที่ปฏิบัติโดยยึดหลัก"มหาสติปัฏฐาน ๔" ควรสำรวจการปฏิบัติของเราด้วยว่าเราปฏิบัติเพื่อฝึกสติและใช้สติเพื่อลดละความยึดมั่นถือมั่นในความพึงพอใจในตัวตน,ของตัวตนของตนหรืออุปาทานในกาย เวทนา จิต ธรรม ของเราเองถูกต้องดังพุทธประสงค์หรือไม่ หรือเรากำลังปฏิบัติโดยไม่ทราบจุดมุ่งหมายพระพุทธประสงค์ หรือกำลังปฏิบัติสมาธิอยู่

๔.๒.๓.๑ วิเคราะห์อนุศาสนีย์ปาฏิหาริย์เพื่อศึกษาสติอย่างถูกต้อง

การปฏิบัติสติปัฏฐาน๔ในขั้นต้นนั้น ต้องใช้สมาธิเป็นบาทฐานในการปฏิบัติ เป็นการฝึกสมาธิและสติในขั้นแรกอย่างเข้มข้น เพื่อให้เกิดสมาธิที่ หมายถึงความตั้งใจมั่น แล้วน้อมจิตที่สงบตั้งมั่นดีแล้วอันยอมมีกำลังแล้วนั้นไปพิจารณาสังเกต ศึกษาให้เห็นธรรม(สิ่ง)ต่างๆ ตามความเป็นจริงให้ชัดเจนขึ้น เช่นเห็นกาย และดำเนินก้าวต่อไปโดยการสังเกตให้เห็นให้รู้เข้าใจเวทนา และจิตสังขารต่างๆที่เกิดขึ้น ตลอดจนใช้พิจารณาธรรมต่างๆเพื่อให้เกิดภูมิรู้ภูมิญาณเข้าใจในสภาวะธรรมต่างๆอย่างปรมาตถ์ถูกต้อง เมื่อปฏิบัติดังกล่าวดีแล้วก็ต้องนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวันจึงจักถูกต้องและบังเกิดผลสูงสุดขึ้นได้

การปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔ ในสมาธิในเบื้องต้นนั้น หาที่สังเกต ตั้งกายให้ตรง ดำรงจิตให้มั่นนั้น วัตถุประสงค์ก็เพื่อให้เกิดจิตเกิดความตั้งใจมั่นระดับเบื้องต้นก่อน คือ ไม่เลื่อนไหลไปสู่ฌานสมาธิระดับประณีตจนปฏิบัติไม่ได้ หรือหลงวังค์ หรือหลับไปอย่างง่ายๆ เพื่อจะได้ปฏิบัติให้เกิดสติและสัมมาสมาธิ ที่สามารถนำไปใช้ประโยชน์ในการพิจารณาทำความเข้าใจใน กาย เวทนา จิต และธรรมอย่างถูกต้องตามความเป็นจริง(ปรมาตถ์)ก็เพื่อนำไปใช้ปฏิบัติจริงๆ

พระราชสิทธิมนี วิ. มองว่า “อีกครั้งในขณะดำรงชีวิตประจำวัน ไม่ใช่เฉพาะในการปฏิบัติในรูปแบบแผนเท่านั้น คือ ต้องนำไปฝึกฝนอบรมอีกครั้งหนึ่งในการดำเนินชีวิตประจำวันจนเป็นมหาสติ หรือเป็นดังเช่นสังขาร ในปฏิจกสมุปปาท)แต่มีได้เกิดแต่อวิชชา กล่าวคือเมื่อปฏิบัติโดยถูกต้องและประจำสม่ำเสมอ จิตจะเริ่มกระทำตามสังขารที่ได้สั่งสมอบรมไว้เองโดยอัตโนมัติใน

^{๒๘} สัมภาษณ์ผู้ช่วยศาสตราจารย์รังษี สุพนธ์, อาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ชีวิตประจำวัน นั้นแหล่มหาสติหรือสังขารธรรมอันถูกต้อง เป็นจุดมุ่งหมายอันสูงสุดในการปฏิบัติสติปัฏฐาน ๔”^{๖๔}

สรุปความว่า การวิเคราะห์เกี่ยวกับเรื่องสติที่ถูกต้องนั้นจะต้องเรียนรู้เรื่องความจริงของชีวิตเพราะชีวิตที่ถูกหล่อหลอมมาด้วยสติ ท่านเรียกว่า สติแนวพุทธ เริ่มต้นตั้งแต่ตัวเราเองต้องเป็นแบบอย่างของลูกและลูกก็จะเป็นพ่อแม่ในอนาคต ถ้าหากเราตั้งใจไว้ถูกต้องในอนาคตก็น่าจะพบเห็นสิ่งต่างๆ ได้ละเอียดดีขึ้น เรียกว่า ประสบการณ์จริง ถ้าหากนำสติเข้าไปเพื่อเรียนรู้ชีวิตจริงควบคู่กับ ความขยัน ความรู้ตัวก็จะกลายเป็นสติสมบูรณ์ ผู้ปฏิบัติได้ก็จะถือว่าเป็นชาวพุทธเป็นสาวกของพระพุทธเจ้านั่นเอง

๔.๒.๓.๒ วิเคราะห์การปฏิบัติในชีวิตประจำวัน

ขณะดำเนินชีวิตประจำวันนั้น จะมีสิ่งต่างๆ มากระทบผัสสะตลอดเวลา เมื่อธรรม(กาย เวทนา จิต ธรรม)ใดมากระทบและรู้เท่าทัน ก็ให้ปฏิบัติธรรม(กาย เวทนา จิต ธรรม)นั้น เพราะธรรมหรือสิ่งที่มาผัสสะนั้นมีคุณสมบัติแตกต่างกันไป ตลอดจนจิตของนักปฏิบัติเอง จึงมีความชำนาญชำนิชงในการเห็นการรู้ในธรรมทั้ง ๔ ที่ย่อมแตกต่างกันออกไปตามจิตและสังขารที่ได้สั่งสมไว้นั่นเอง และธรรมทั้ง ๔ นั้นเมื่อเห็นและรู้เท่าทัน ต่างก็ล้วนมีคุณอันยิ่งใหญ่ทั้งสิ้น ดังนั้นในการดำรงชีวิตประจำวันแล้วมีสติเห็นในธรรม(กาย เวทนา จิต ธรรม)ใดก่อนก็ได้ เพราะย่อมเกิดคุณดังนี้

รู้เท่าทันกาย เพื่อให้เกิดนิพพิทาคลายความยึดความอยากในกายอันเป็นที่รักยิ่งโดยไม่รู้ตัว เมื่อรู้ตามความเป็นจริงอย่างปรมาตม์ ว่าล้วนสักแต่ธาตุ๔ หรือสิ่งปฏิภูล ล้วนต้องเน่าเสีย คงทนอยู่ไม่ได้ ฯลฯ เห็นการเกิดดังนี้จนชำนิชง เช่น ส่องกระจกก็รู้เท่าทันว่าห้วงกาย เห็นเพศตรงข้ามที่ถูกใจ ฯลฯ ก็รู้เท่าทัน ว่าสักแต่ร่างกายล้วนเป็นดังนี้เป็นต้น แล้วอุเบกขาไม่แทรกแซงเข้าไปคิดนึกปรุงแต่ง ก็จะเห็นการดับในที่สุด

รู้เท่าทันเวทนา เพื่อให้เกิดนิพพิทาคลายความยึดความอยากในเวทนาความรู้สึกรับรู้ในสิ่งที่กระทบสัมผัส เมื่อรู้ตามความเป็นจริงว่า สักแต่เกิดแต่เหตุปัจจัย มันต้องเป็นเช่นนั้นเอง แล้วอุเบกขาไม่แทรกแซงเข้าไปคิดนึกปรุงแต่ง ก็จะเห็นการเกิด การดับได้ด้วยตนเอง เช่น เห็นรูปที่ถูกใจหรือไม่ถูกใจ, ได้ยินเสียง(คำพูด)ที่ถูกใจหรือไม่ถูกใจ เห็นอาหารที่ถูกใจหรือไม่ถูกใจ ก็ย่อมต้องเกิดความรู้สึก(เวทนา)ต่อสิ่งนั้นๆเช่นนั้นเอง ฯลฯ เมื่อรู้เท่าทันจนชำนาญ จิตเมื่อเห็นความจริงการเกิด การดับและเพราะเหตุปัจจัยเช่นนี้บ่อยๆสักว่าเวทนาเป็นดังนี้เอง ก็จักเกิดนิพพิทาในเวทนาต่างๆ เหล่านั้นในที่สุด

รู้เท่าทันจิต เพื่อให้เกิดนิพพิทาคลายความยึดความอยากในจิตสังขาร(ความคิด ความนึกต่างๆ) เมื่อรู้ตามความเป็นจริงว่า สักแต่เกิดแต่เหตุปัจจัยต่างๆตามความเป็นจริงอย่างปรมาตม์ เป็นสังขารต่างๆทางใจเกิดขึ้นเช่น โทสะ(โกรธ) โลภ หลง ดีใจ เสียใจ ต่างๆ เมื่อเห็นว่าสิ่งต่างๆเหล่านี้ ล้วนเกิดแต่เหตุปัจจัย มันต้องเป็นเช่นนั้นเอง แล้วอุเบกขาไม่แทรกแซงเข้าไปคิดนึกปรุงแต่ง ก็จะเห็น

^{๖๕} สัมภาษณ์พระราชสิทธิมนี วิ. ,อาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

เพื่อไปสู่คติโลกสวรรค์ และตัดทางบรรลุมรรคผลนิพพาน โดยยกคำอธิบายพระกรีกพงษ์ เตชธมโม มาวิเคราะห์ว่า

“การเฝ้ารู้กายรู้ใจภายในของตนอยู่เสมอในทุกอิริยาบถ ทุกการกระทำ พุทฺติค ในขณะ ปัจจุบันที่ตนรู้อยู่เสมอเช่นนั้นแหละ คือการปฏิบัติธรรมที่แท้จริง”^{๗๐}

๔.๒.๔.๒ วิเคราะห์อนุสาสนีปาฏิหาริย์ตามยุคสมัย

ผู้วิจัยได้พิจารณาถึงแนวทางการแสดงอนุพุทฺธิกาทั้งในอดีตและปัจจุบัน นำมาศึกษา บูรณาการในบทที่ ๔ นี้ ผลของการบูรณาการมองได้ว่า อนุพุทฺธิกาในสมัยพุทธกาลผู้แสดงอนุพุทฺธิกา เป็นผู้มีความสำคัญในการทำให้อุบัติธรรมในทันที ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับผู้ธรรมที่มีความพร้อม ด้วย แต่การแสดงอนุพุทฺธิกาในสมัยพุทธกาลก็น่าจะอิงหลักสังคมมนุษย์ในสมัยนั้นด้วยเช่นกัน เพราะอนุพุทฺธิกาบางข้อมีก่อนสมัยพุทธกาลก็มี ส่วนการแสดงให้เห็นโทษเพื่อขยายความคิดของผู้ฟังให้เห็นข้อดีและข้อเสีย และจบลงด้วยอริยสัจมีขึ้นตอนพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลกนี้

๔.๒.๔.๓ วิเคราะห์อนุสาสนีปาฏิหาริย์สำหรับผู้ครองเรือน

ปกติแล้วอนุพุทฺธิกานิยมใช้แสดงกับผู้ครองเรือน ยังต้องบริโภคคามอยู่ ซึ่งหลักในการดำเนินชีวิตของผู้ครองเรือนที่ถูกต้อนั้นพระพุทธเจ้าทรงสอนว่า จะต้องแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม แล้วนำทรัพย์นั้นมาบำรุงตนเองและครอบครัวให้เป็นสุข และแจกจ่ายทำบุญ ที่สำคัญคือไม่มัวเมา และเห็นโทษจากการมัวเมาในความสุขที่ มาจากทรัพย์นั้น และมีปัญญาออกจากจากการมัวเมานั้น ในกามโกติสูตรได้ แบ่งผู้ครองเรือนไว้ ๑๐ ประเภท พระพุทธองค์ทรงสรรเสริญผู้ครองเรือนประเภทที่ ๑๐ ว่าเป็นผู้ประเสริฐสุด ดังมีข้อความว่า

บรรดากามโกติบุคคล ๑๐ จำพวกนี้ กามโกติบุคคลที่ แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรม วยการงานที่ไม่ผิด ครั้นแสวงหาได้แล้ว บำรุงตนให้มีความสุข และแจกจ่าย ทำบุญ ทั้งเป็น ผู้ไม่มัวเมา ไม่หมกมุ่น ไม่จดจ่อ เห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก ใช้สอยโภคทรัพย์เหล่านั้น นี้เป็นผู้เลิศ ประเสริฐ เป็นหัวหน้า สูงส่ง^{๗๑}

๔.๒.๔.๔ วิเคราะห์อนุสาสนีปาฏิหาริย์ออกจากกาม

ผู้วิจัยเห็นว่าแนวปฏิบัติ เกี่ยวกับอนุพุทฺธิกา ได้เกิดขึ้นแล้วตั้งแต่ครั้งก่อนพระพุทธองค์ จะตรัสรู้ เมื่อยังเป็นพระโพธิสัตว์ ทรงมีดำริเพื่อออกจากกามตามลำดับ ดังมีข้อความบางตอนในตปัสสูตร ดังนี้

๑. เนกขัมมะเป็นความดี ความสงบเป็นความดี
๒. จิตของเรานั้น ไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งมั่นในเนกขัมมะ ไม่หลุดพ้น
๓. อะไรรหนอแลเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้จิตของเราไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใสไม่ตั้งมั่นในเนกขัมมะ ไม่หลุดพ้น

^{๗๐} พระกรีกพงษ์ เตชธมโม, ความมหัศจรรย์แห่งใจ, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนสามลดาจำกัด, ๒๕๕๘), หน้า ๑๒.

^{๗๑} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๖๓๑-๖๔๓/๔๐๘-๔๑๕; อภ.ทสก.๒๔/๙๑/๑๘๘.

๔. โทษในกามทั้งหลายเรายังไม่ได้เห็นและไม่ได้ทำให้มาก และอานิสงส์ในเนกขัมมะเรายังไม่ได้บรรลุและไม่ได้เสพ เพราะเหตุนี้ จิตของเราจึงไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งมั่นในเนกขัมมะไม่หลุดพ้น

๕. ถ้าเราเห็นโทษในกามทั้งหลายแล้วทำให้มาก ได้บรรลุอานิสงส์ในเนกขัมมะแล้ว เสพ อานิสงส์นั้น เป็นไปได้ที่จิตของเราจะพึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่นในเนกขัมมะ หลุดพ้น

๖. ต่อมาเราได้เห็นโทษในกามทั้งหลายแล้วทำให้มาก ได้บรรลุอานิสงส์ในเนกขัมมะแล้ว เสพอานิสงส์นั้น จิตของเราจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งมั่นในเนกขัมมะ หลุดพ้น

๗. เราสังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย แล้วบรรลุปฐมฌานที่มีวิ ตก วิจารณ์ ปฏิ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่^{๗๒}

ถ้าผู้วิจยจะบูรณาการขั้นตอนและวิธีเนกขัมมะในอดีตกับตอนตรัสเป็นพระพุทธเจ้าพบว่าการดำรงเพื่อออกจากกามของพระพุทธเจ้าสามารถบูรณาการออกมาในรูปดังดังนี้

๑. เริ่มจากมีความเห็นเป็นสัมมาทิฐิ (เนกขัมมะเป็นความดี ความสงบเป็นความดี)
๒. กำหนดปัญหา (จิตของเรานั้น ไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งมั่นในเนกขัมมะ...)
๓. หาสาเหตุ (อะไรหนอแลเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้จิตของเราไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส...)
๔. รู้อุปสรรค (โทษในกามทั้งหลายเรายังไม่ ได้เห็นและไม่ได้ทำให้มาก...)
๕. ตั้งสมมุติฐาน (ถ้าเราเห็นโทษในกามทั้งหลายแล้วทำให้ มากได้บรรลุอานิสงส์...)
๖. ลงมือปฏิบัติ (ต่อมาเราได้เห็นโทษในกามทั้งหลายแล้วทำให้มากได้บรรลุ...)
๗. ผลที่ได้รับ (เราสังัดจากกามและอกุศลธรรม ทั้งหลาย แล้วบรรลุปฐมฌาน...)

๔.๒.๔.๕ วิเคราะห์อนุสาสนีปาฏิหาริย์ในชั้นดำรงชอบ

ข้อควรบูรณาการอีกอย่างหนึ่ง คือ ในเรื่องอนุปปกัปปิกถาบางข้อที่มีปรากฏก่อนสมัยพุทธกาล จะมีความไม่ชัดเจน เช่นเรื่องทานอาจจะเกิดขึ้นได้ในหลายๆ ศาสนา ศีล เนกขัมมะและสวรรค์ เหล่านี้มีนักบวชนอกศาสนาต่างๆ ยึดมั่นในความเห็นของตนเองว่า ของตนเองถูก คนอื่นผิด แต่ผู้วิจยได้สังเกตเห็นข้อแตกต่างหลักของอนุปปกัปปิกถาในสมัยพุทธกาลก็คือ พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้เห็นโทษกาม สวรรค์ และการออกบวชที่ถูกโดยไม่พัวพันกับกามและไม่ทรมาณตนนี้คือ ข้อดีและข้อที่ชัดเจน หลังจากเจ้าชายได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้วิจยขอบูรณาการเพิ่มเติมโดยยกเอาข้ออธิบายของพระกรีกพงษ์ เตชธมโมว่า

“การเห็นทุกข์มากๆ จะทำให้เราเบื่อหน่ายและปล่อยวางใจในสิ่งต่างๆ ที่หลงยึดได้เร็ว ทำให้พบความอิสระทางใจ ในทางธรรม บุคคลใดเห็นทุกข์มาก บุคคลนั้นคือผู้โชคดีในแดนธรรม”^{๗๓}

ผู้วิจยเห็นว่าอนุปปกัปปิกถาเป็นวิธี การขึ้นต้นก่อนพัฒนาจนถึงขั้นบรรลุมรรคผลนิพพาน แม้พระพุทธองค์เอง เมื่อครั้งก่อนตรัสรู้ก็ ทรงประสบกับปัญหาในขั้นต้น คือจิตใจของพระองค์ไม่สงบ เพราะมีกามวิตก พยาบาทวิตก และวิหิงสชาติก พระพุทธองค์ทรงมีสติรู้ ว่าทั้ง ๓ เป็นธรรมฝ่ายอกุศล ด้วยพระบารมีที่สั่งสมมาพระพุทธองค์ทรงแก้ไขปัญหาดังกล่าวโดยคิดในธรรม ฝ่ายกุศล คือ เนกขัมม วิตก อพยาบาทวิตก และอวิหิงสชาติก จนจิตสงบปราศจากนิวรณ์ บรรลุปฐมฌาน ไปตามลำดับจนถึง

^{๗๒} ขุ.พุทธ. (ไทย) ๓๓/๑/๔๑๔; ขุ.จริยา.๓๓/๓๖/๕๙๖.

^{๗๓} พระกรีกพงษ์ เตชธมโม, ความมหัศจรรย์แห่งใจ, อ้างแล้ว; หน้า ๒๐.

ตรัสรู้ เปนพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ประสบการณ์ในขั้นตอนนี้ เอง ที่พระพุทธรูปทรงเห็นปัญหาแล้วนำมาถ่ายทอดใน

พระเทพวิสุทธิกวี มองว่า “รูปแบบของอนุปพุทธานุภาพ คือทรงแสดงเพื่อให้ผู้ฟังเกิดความคิดไปในทางที่ถูกต้อว่า สิ่งไหนเปนธรรมฝ่ายอุกุศล สิ่งไหนเปนธรรมฝ่ายกุศล ซึ่งยังอยู่ในขั้นความนึกคิดในทางที่ถูกต้อ(สัมมาสังกัปปะ) สังเกตว่าก่อนที่ พระพุทธรูปจะทรงแสดงอนุปพุทธานุภาพ จะทรงโนมน้าวใจ ปรับทัศนคติ เพื่อให้ผู้ฟังนั้นมีความเห็นถูกต้องตามความเป็นจริงก่อน (สัมมาทิฐิ) จะเห็นวาทะอนุปพุทธานุภาพ เริ่มจากสัมมาทิฐิก่อน ต่อจากนั้นเป็นขั้นสัมมาสังกัปปะ ซึ่งตรงตามลำดับของมรรคมรรค ๘ ฉะนั้นผู้ที่ได้ฟังอนุปพุทธานุภาพและอริยสัจ ๔ จึงเป็นการรู้ ธรรมขั้นปัญญา ซึ่งเหมาะกับบุคคลที่มี ความพร้อม มีอินทรีย์แก่กล้า สามารถบรรลุธรรมในขั้นปัญญานี้ได้”^{๗๔}

๔.๒.๔.๖ วิเคราะห์อนุศาสนปาทิหารียในขั้นปฏิบัติ

เมื่อพิจารณาว่าอนุปพุทธานุภาพ อยู่ในขั้นสัมมาสังกัปปะ ซึ่งเป็นขั้นความคิด หรือเป็นคุณธรรมที่มีอยู่ในจิตใจ ยังไม่ถึงขั้นแสดงออกมามากมายนอก จึงมองไม่เห็นว่าจะนำมาประยุกต์ใช้ในสังคมไทย ปัจจุบันได้อย่างไร ฉะนั้นเพื่อให้ประยุกต์ใช้ได้ จึงต้องแสดงให้เห็นว่าธรรมที่มีอยู่ในอนุปพุทธานุภาพสามารถนำมาออกมาปฏิบัติ ให้เกิดประโยชน์ต่อตนเองและสังคมได้ ทั้งนี้ จะต้องเป็นการปฏิบัติที่ ออกมาจากคุณธรรมที่มี ในจิตใจ จึงจะเป็นการกระทำที่ออกมาด้วยความบริสุทธิ์ จริใจโดยแท้จริง เพื่อความถูกต้อง ผู้วิจัยจึงควรบูรณาการทำให้อนุปพุทธานุภาพเกิดประโยชน์แก่ผู้ศึกษา จึงนำคำอธิบายของพระเกริกพงษ์ เตชธมโมมาบูรณาการเปรียบเทียบดังนี้ว่า

“บุคคลใดมีจิตใจสะอาด คือมีความบริสุทธิ์ใจ จริใจอยู่เสมอทุกการกระทำพูดคิด บุคคลใดมีจิตใจสงบ คือจิตใจมีหิริโอตตปัสสัทธิอยู่แล้ว กาย วาจา ใจ นั้นก็สงบเป็นปกติ จะไม่สามารถทำบาปได้เลย นี่แหละคือ ศีล”^{๗๕}

๔.๒.๔.๗ วิเคราะห์อนุศาสนปาทิหารียเพื่อกำจัดนิรณ ๕

หลังฟังอนุปพุทธานุภาพ ผู้ฟังจะมีจิตควร อ่อน ปราศจากนิรณ เบิกบาน ผ่องใส ลักษณะจิตเหล่านี้ มีอธิบายว่าเป็นจิตที่ปราศจากนิรณ ๕ ดังนี้

จิตควร เพราะปราศจากกามฉันทะ

จิตอ่อน เพราะปราศจากพยาบาท

จิตปราศจากนิรณ เพราะปราศจากอุทธัจจะและกุกกุกจะ

จิตเบิกบาน เพราะปราศจากถีนมิทธะ

จิตผ่องใส เพราะปราศจากวิจิกิจฉา

ในสามัญผลสูตร ได้แสดงถึงสภาวะของผู้ที่ละนิรณ ๕ ได้ ดังมีข้อความว่า มหาบพิตร ภิกษุพิจารณาเห็นนิรณ ๕ ที่ตนละได้แล้ว เหมือนความไม่มีหนี่ ความไม่มีโรค การพ้นโทษจาก

^{๗๔} สัมภาษณ์พระเทพวิสุทธิกวี, รองอธิการบดีฝ่ายวิชาการ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ราชบัณฑิต, ๑๐ มีนาคม ๒๕๕๘.

^{๗๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒-๓๓.

เรือนจำ ความเปนไทแกตัวเอง และภูมิสถานอันสงบร่มเย็น เมื่อภิกษุนั้นพิจารณาเห็นนิรณ ๕ ที่ตน
ละได้แล้ว ย่อมเกิดความเบิกบานใจ เมื่อเบิกบานใจก็ย่อมเกิดปติเมื่อใจมีปติ กายย่อมสงบ เธอมีกาย
สงบย่อมได้รับความสุข เมื่อมีความสุข จิตย่อมตั้งมั่น

๔.๒.๔.๘ วิเคราะห์การอนุสาสนีปาฏิหาริย์ตามความเหมาะสมกับจริต

ข้อธรรมในอนุปพพิกขาเรื่องทานกถา สีลกถา และเนกขัมมานิสังสกถาเหมาะที่จะนำมา
ประยุกต์ใช้ในปัจจุบัน โดยเปลี่ยนทานกถา เป็นการปฏิบัติทาน เปลี่ยนสีลกถา เป็นการปฏิบัติศีล และ
เปลี่ยนเนกขัมมานิสังสกถา เป็นการปฏิบัติเนกขัมมะ ซึ่งเป็นธรรมที่นำมาปฏิบัติได้ มีในหลักธรรมอื่น
เช่น ทานบารมี ศีลบารมี เนกขัมมบารมี, ทาน ศีล ภาวนา, สีสัมปทา จาคสัมปทา ปญญาสัมปทา,
จาคานุสสติ สีลานุสสติ เป็นต้น ส่วนธรรมในอนุปพพิกขาที่เหลือคือ สัคคกถา และกามาทีนวกถา นั้น
อาจใช้ประกอบการปฏิบัติ ทาน ศีล และเนกขัมมะ ในขั้นคิดโดยแยบคาย เพราะความเห็นที่ถูกตรง
ย่อมนำมาใช้ควบคุมกับธรรมข้ออื่นอยู่เสมอเพื่อความเหมาะสมกับจริต

ที่กล่าวมาข้างต้นนั้น ผู้วิจัยสามารถสรุปได้ว่า มนุษย์ทุกสังคมมีความเชื่อเรื่องทานและ
ทานเป็นกุศลธรรมเบื้องต้นสำหรับฆราวาสมีอยู่ก่อนพระพุทธศาสนา การให้ทานย่อมมีทุกยุคทุกสมัย
ส่วนศีลย่อมมีแก่พวกฤๅษีสมัยก่อนพุทธกาล และคนในสมัยก่อนกับคนในสมัยใหม่ย่อมเชื่อเรื่องเทพเจ้า
และนับถือเทวดา เพียงแต่ไม่มีใครเห็นโทษแห่งการเกี่ยวข้องกับการครองเรือน พระพุทธเจ้าเห็นโทษ
ต่างๆ อันเกิดจากแนวคิดสมัยนั้น จึงบอกวิธีปฏิบัติที่ประเสริฐกว่านั้นก็คือให้ละทิ้งอารมณ์ที่เป็นอดีต
ปัจจุบันและอนาคต ทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นถึงมุมมองของพระพุทธเจ้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนาไม่
กระทบใครๆ ไม่ทำลายของเดิม สอนให้เกิดศรัทธาสามารถพัฒนาจิตของผู้ฟังขั้นสู่อรหัส ๔ ต่อไป

๔.๒.๕ วิเคราะห์อนุสาสนีปาฏิหาริย์ในสังคมไทยปัจจุบัน

ผู้วิจัยเห็นว่าข้อธรรมในอนุปพพิกขาที่สามารถแก้ปัญหาของโลกได้ คือ ทานกถาและสีลกถา
โดยประยุกต์เป็นการปฏิบัติ ทาน และปฏิบัติศีล เพราะเป็นคานิยมพื้นฐานที่มีในสังคมโลกในทาง
พระพุทธศาสนาถือว่าเปนความเห็นชอบระดับโลกีย์ เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแก่ ชีวิตและสังคม และ
นอกจากนี้ ทานและศีลยังเป็นพื้นฐานของธรรมที่สามารถพัฒนาจิตจนพ้นทุกข์ ทั้งปวงได้ ซึ่งข้อธรรม
ในอนุปพพิกขาที่สามารถพัฒนาสู่ ความพ้นทุกข์ได้ คือเนกขัมมานิสังสกถา โดยประยุกต์เป็นการ
ปฏิบัติ เนกขัมมะ ซึ่งในที่นี้ หมายถึงปฏิบัติภาวนา เป็นการปฏิบัติสมาธิและเจริญ ปัญญา นั่นเอง

ทานกถา สีลกถา และเนกขัมมานิสังสกถา กล่าวโดยนัยแล้วเป็นไปเพื่อให้ผู้ฟังได้คิดตามหรือ
ให้คิดเอนเอียงไปในทางประโลมจิตให้เข้มขึ้น เพราะได้รู้ถึงคุณของทาน ศีล และเนกขัมมะ ซึ่งผู้วิจัย
เห็นว่าอนุปพพิกขาจัดอยู่ในขั้นด้าริชอบ คือยังคงเป็นอนุสาสนีปาฏิหาริย์ชั้นความคิดหากจะนำอนุป
พพิกขามาปรับประยุกต์ในสังคมไทยปัจจุบันจำเป็นต้องแสดงออกมาในขั้นปฏิบัติชอบเขตการปฏิบัติ
อนุปพพิกขานั้น พิจารณาจากผลของจิตใจหลังจากฟังอนุปพพิกขาจบแล้ว ซึ่งจะมีลักษณะ เป็นจิตที่
ควร อ่อน ปราศจากนิรณ เบิกบาน ผ่องใส จิตในลักษณะเหล่านี้ จิตที่จะเห็น งามผลของอนุปพพิกขา
ไม่จำกัดเพียงว่าทำให้ความพอใจในกาม สงบลงเท่านั้น ยังทำให้เกิดมี จิตเมตตากรุณา อ่อนโยน
โสมนัสเบิกบานด้วย ในการคิดในธรรมฝ่ายกุศลคือ เนกขัมมวิตก อพยาบาทวิตก และอวิหิงสาวิตก ยัง

สามารถทำให้นิรณ ๕ สงบลงได้ด้วย ดังนั้นเมื่อเทียบเคียงกันระหว่างธรรมฝ่ายอกุศล คือนิรณ ๕ และธรรมฝ่ายกุศลคือวิตก ๓ ผู้วิจัยเห็นว่าสามารถต่อสู้กันได้ ดังนี้

เนกขัมมวิตก ต่อสู้กันได้กับกามฉันทะ

อพยาบาทวิตก ต่อสู้กันได้กับพยาบาท

อวิหิงสาวิตก ต่อสู้กันได้กับอุทธัจจะ, กุกกุจจะ ถีนมิทระ วิจิกิจฉา

ถ้ามองอีกมุมหนึ่งแห่งการเกิดขึ้นระหว่างกับอนุปปพิภพิกากับหลักธรรมอื่นๆ ก็คืออริสัจ ๔ มาเป็นตัวเสริมอนุปปพิภพิกทำให้ผู้ฟังบรรลุมรรคผลได้จริงในขั้นสุด ดังบูรณาการออกมาใช้ว่า จิตที่ยึดอดีตก็เป็นทุกข์ จิตที่ยึดเอาอนาคตก็เป็นทุกข์ มีแต่จิตที่ดำรงรู้เท่าทันอยู่กับปัจจุบันที่เกิดและไม่ยึดมั่นเท่านั้นที่จะตัดเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวงได้^{๗๖}

พระเทพวิสุทธิกวี มองว่า “เนกขัมมวิตก คือ ความดำริที่ปลอดจากโลภะโปรงจากกาม ไม่หมกมุ่นพัวพันติดข้องในสิ่งสนองความอยากต่างๆ ความคิดที่ปราศจากความเห็นแก่ตัวความคิดเสียสละ และความคิดที่เป็นคุณเป็นกุศลทุกอย่าง อพยาบาทวิตก คือ ความดำริที่ไม่มีความเคียดแค้นชิงชัง ชัดเคื่อง หรือเพ่งมองในแง่ร้ายต่างๆ โดยเฉพาะมุ่งเอาธรรมที่ตรงข้าม คือ เมตตา ซึ่งหมายถึงความปรารถนาดีความมีไมตรี ต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข จัดเป็นความนึกคิดที่ ปราศจากโทสะ, อวิหิงสาวิตก คือความดำริที่ไม่มีการเบียดเบียน การคิดทำร้าย หรือทำลาย โดยเฉพาะมุ่งเอาธรรมที่ตรงข้าม คือกรุณา ซึ่งหมายถึงความคิดช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ จัดเป็นความนึกคิดที่ปราศจากโทสะเช่นเดียวกัน”^{๗๗}

เนกขัมมวิตก	สัมพันธ กุศลธรรมทั้งปวง	สัมพันธ	ทาน
อพยาบาทวิตก	สัมพันธ เมตตา	สัมพันธ	ศีล
อวิหิงสาวิตก	สัมพันธ กรุณา	สัมพันธ	ภาวนา

แสดงความสัมพันธ์ระหว่างกุศลธรรมชั้นความคิด กับ กุศลธรรมชั้นปฏิบัติเมตตา กรุณา และกุศลธรรมทั้งปวง สามารถแสดงออกมาในขั้นปฏิบัติ ทาน ศีล และภาวนา อธิบายว่าเพียงแต่ คิดเมตตา กรุณา แต่ไม่ลงมือปฏิบัติ ถือว่ายังไม่ใช่เมตตา กรุณาที่ แท้จริงดังนั้นผู้วิจัยได้เสนอภาพความสัมพันธ์ระหว่างกุศลธรรมชั้นความคิด คือ เนกขัมมวิตกอพยาบาทวิตก อวิหิงสาวิตก กับ กุศลธรรมชั้นปฏิบัติ คือ ทาน ศีล ภาวนา ภายใต้อารมณ์ที่ ประกอบด้วยเมตตา กรุณา และกุศลธรรมทั้งปวง มีจุดประสงค์เพื่อละนิรณ ๕ ซึ่งเป็นเป้าหมายและตรงตามขอบเขตของอนุปปพิภพิก ดังนั้นในขั้นการประยุกต์ทาน ศีล และภาวนา จึงเป็นจริยธรรมภาคปฏิบัติควบคู่กับจริยธรรมภาคพื้นฐานจิต

สรุปความว่า อนุปปพิภพิกในพระพุทธศาสนานั้น มีจุดมุ่งหมายให้ผู้ฟังเกิดความระลึกถึงความดีที่ตนเคยทำคือเรื่องทาน เรื่องศีล เรื่องสรวรรค์ ซึ่ให้ผู้ฟังเห็นโทษเกี่ยวกับกาม และอาณิสสแห่งการออกบวชหรือออกจากกาม แต่ละขั้นนั้นทรงชี้ให้ผู้ฟังเห็นคุณและเห็นโทษจบลงด้วยการแสดงอริยสัจ ๔ ผู้ฟังมีจิตคล้อยตามอนุศาสนิปาฏิหารีย์ คืออนุปปพิภพิกและอริยสัจ ๔ ทำจิตให้บริสุทธิ์บรรลุมรรคผลนิพพานในที่สุด ซึ่งมีความแตกต่างจากความเชื่อเดิมอย่างสิ้นเชิง เพราะหลักคำสอน

^{๗๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

^{๗๗} สัมภาษณ์พระเทพวิสุทธิกวี, รองอธิการบดีฝ่ายวิชาการ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ราชบัณฑิต, ๑๐ มีนาคม ๒๕๕๘.

หลายๆ ศาสนาที่มีอยู่ก่อนพระพุทธศาสนา เช่นศาสนาพราหมณ์มุ่งสอนให้ผู้ฟังเข้าถึงเทพเจ้าอยู่กับเทพเจ้าเท่านั้น โดยเฉพาะพวกพราหมณ์เห็นว่าพรหมเป็นพระศาสนา วิธีสอนอนุพุทธิกถาของพระพุทธเจ้าก็มุ่งทำลายความเข้าใจผิดเป็นหลักสำคัญเพราะจากการวิเคราะห์เรื่องนี้ผู้วิจัยมองเห็นว่าพระพุทธศาสนาสอนเรื่องจริงอยู่เสมอ

๔.๓ วิเคราะห์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาการบูรณาการเรื่องเหตุและผลเพื่อให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ในงานวิจัยเล่มนี้ ผู้วิจัยมองเห็นว่า การวิเคราะห์อนุสาสนีปาฏิหาริย์เกี่ยวกับเรื่องเหตุและผลนั้นสมควรจะศึกษาเรื่องปฏิจกสมุปบาทธรรม ทั้งนี้เพื่อหาเครื่องสนับสนุนการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้มีความเหมาะสมกับโลกปัจจุบันซึ่งมีความผันแปรไปตามกาลเวลาอย่างรวดเร็วไม่ว่าจะเป็นด้านวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี ด้านการสื่อสาร ทำให้มนุษย์สัมผัสถึงเหตุผลที่พระพุทธเจ้าได้แสดงไว้แล้ว เกิดปัญหาต่างๆ ขึ้นจนเจ้าหน้าที่ภาครัฐหรือหน่วยงานต่างๆ ไม่สามารถที่จะเข้าไปช่วยแก้ปัญหาเหล่านี้ได้เพราะเป็นเรื่องภายในใจเฉพาะบุคคล ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงใคร่ขอนำเสนอหลักปฏิจกสมุปบาทมาบูรณาการเพื่อความเข้าใจธรรมที่เป็นเหตุและธรรมที่เป็นผล เพื่อให้มนุษย์ในสังคมสมัยใหม่ตระหนักถึงผลของกรรมทุกอย่างว่า เกิดมาจากเหตุและดับลงที่เหตุทั้งนั้น ดังนี้

๔.๓.๑ วิเคราะห์การเผยแผ่ปฏิจกสมุปบาทในชีวิตประจำวันอย่างอัศจรรย์ใจ

ในขณะที่อุปาทานชั้น ๕ ที่ดำเนินอยู่ใน ชรา แรงกล้ามาก จนไม่สามารถถ้อยอุเบกขา โดยการไม่แทรกแซงไปคิดปรุงแต่งได้ก็เนื่องมาจากเวทนาอันมีอาภิสหรือกิเลสอันแรงกล้าในเรื่องนั้นๆ จึงย่อมเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหาและอุปาทานอันแรงกล้าตามไปด้วยจึงคิดนึกปรุงแต่งวนเวียนหยุดไม่ได้ ทั้งๆที่มีสติรู้ตัว ก็เพราะกำลังอุปาทานอันแรงกล้าได้ครอบงำเสียแล้วให้ใช้การพิจารณาธรรมที่ยังให้เกิดนิพพิทา เช่น พระไตรลักษณ์ มรณัสสติ โลกวิปัตติสูตร ชราสูตร ปฏิจกสมุปบาท ฯลฯ หรือเปี่ยงเบนแยกพรางไปในสิ่งอื่นๆ อย่าพิจารณาในอุปาทานทุกซ์ที่เกิดขึ้นรุนแรงขณะนั้นตรงๆ ไม่มีประโยชน์อาจมีโทษ เพราะอาจหลอกล่อ ก่อให้เกิดการปรุงแต่งต่อไปต่างๆ นาๆ จนจมแช่เลื่อนไหลอยู่ในกองทุกซ์ของอุปาทานชั้น ๕ อันเป็นทุกซ์โดยไม่รู้ตัวการย้อนระลึกภพชาติในอดีต ไม่ใช่เพื่อการพิริพรี รำพัน คร่ำครวญ หรือปริเทวะแต่เพื่อเป็นเครื่องรู้ เครื่องระลึก เครื่องเตือนสติ เพื่อให้เกิดปัญญาเพื่อการพิจารณา (ธรรมวิจยะ)^{๗๘} หรือกระทำการโยนิโสมนสิการ

สิ่งต่างๆ เหล่านี้ที่จะกล่าว ล้วนเกิดในแค่ชั่วขณะจิต แต่การไปเห็นรู้เท่าทันและเข้าใจในสิ่งเหล่านี้ในวงจรปฏิจกสมุปบาทนั้น เป็นการเห็นด้วยปัญญาจักขุ หรือปัญญา อันจักเกิดขึ้นได้จากการโยนิโสมนสิการนั้น เอง ไม่มีผู้ใดจะไปรู้เห็นเท่าทันโดยการจดจ่อจดจ้องให้เห็นทั้งวงจรเป็นรูปธรรมอย่างละเอียดถี่ถ้วนเป็นลำดับในการปฏิบัติในชีวิตประจำวัน (จึงควรศึกษาปฏิจกสมุปบาทเสียก่อน) เป็นการเห็นด้วยปัญญา ก็เพื่อให้มีปัญญารู้ว่า ควรมีสติรู้เท่าทันในสิ่งใดบ้าง อันจะเห็นเข้าใจขึ้นจากปัญญาจักขุนั่นเอง และเมื่อรู้เท่าทันแล้ว ปัญญาที่เกิดขึ้นนั้นก็ยังทำหน้าที่จัดการต่อสิ่งที่สติดนั้นไประลึกรู้เท่าทันนั้นด้วย เพื่อไม่ให้ดำเนินไปตามวงจรของเหตุปัจจัยในการเกิดขึ้นแห่งทุกซ์นั่นเอง

^{๗๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๗/๒๖๔; ๔๖๔/๓๑๐; อภิ.วิ.๓๕/๕๔๒/๓๐๖.

โยนิโสมนสิการโดยละเอียดแบบคาย อย่างชาญฉลาดหาเหตุผล จะเห็นชีวิตของปุถุชนที่เวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสาร หรือก็คือวนเวียนว่ายตายเกิดในภพชาติของวงจรการเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ปฏิจจสมุปบาทอยู่แทบตลอดเวลา เป็นวงจรที่เกิดขึ้นอยู่เรื่อยๆ อยู่เย็นนั้นอยู่ตลอดเวลา เพียงรอวันที่กำเริบเสิบสานขึ้นเผาผลาญเท่านั้นเอง เพราะบางสภาวะก็แลดูว่าเป็นสุขยิ่ง ไม่น่าจะเป็นทุกข์แต่อย่างใด แต่เพราะการสังสมและความไม่เที่ยงทั้งหลาย จึงยังให้วงจรนี้ยังคงต้องดำเนินไปตลอดกาลนาน จนกว่าผู้นั้นจะได้วิชาของพระองค์ท่าน

ส่วนในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท พระพุทธเจ้า ทรงแสดงอนุสาสินีปาฏิหาริย์แบบมีเหตุผล ไม่ให้ผู้ฟังเชื่อโดยไร้เหตุ แต่ถ้าจะเชื่อก็ต้องมีโยนิโสมนสิการ ทบทวนให้ดูว่าสิ่งที่เรากำลังปฏิบัติอยู่นั้นมีผลอย่างไร ในข้อนี้ผู้วิจัยบูรณาการว่า หลักอนุสาสินีปาฏิหาริย์ที่พระพุทธเจ้าสั่งสอนนั้นมีผลพิสูจน์ได้ในตัวเอง ข้อนี้พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต)กล่าวว่า

“พระพุทธเจ้าตรัสรู้ริยสัจจ์ ๔ และการตรัสรู้ริยสัจจ์ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า ริยสัจจ์จึงเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา”^{๗๙}

ความจริง ปุถุชนทุกคน ล้วนดำเนินชีวิตอยู่และเป็นไปตามวงจรปฏิจจสมุปบาทอยู่ตลอดเวลา เพียงแต่ไม่รู้ไม่เข้าใจเพราะอวิชชา เหตุเพราะปฏิจจสมุปบาทธรรมเป็นสภาวะธรรมชาติของชีวิตในปุถุชน แตกต่างกันแต่ความแรงเข้มและบ่อয়ถึ และเหตุปัจจัยอื่นๆ อันเป็นองค์ประกอบย่อยๆ เท่านั้น จึงเป็นเรื่องที่ควรศึกษาเพื่อเป็นแนวทางในการปฏิบัติเป็นอย่างยิ่ง เพราะเป็นธรรมชาติของชีวิตที่เกิดขึ้นและเป็นไปโดยอาการธรรมชาติ จึงไม่มีผู้ใดไปฝืนหรือหลบเลี่ยงได้ นอกจากผู้ที่มีวิชาขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น ผู้ที่ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง เห็นเข้าใจด้วยพระองค์เอง ถึงธรรมชาติอันยิ่งใหญ่ของวงจรปฏิจจสมุปบาท กล่าวคือ เห็นเหตุธรรมชาติของการเกิดขึ้นแห่งทุกข์อย่างแจ่มแจ้งถึงขั้นปรมาตถ์ จนมีวิชามาเพื่อดับเหตุเหล่านั้นลงไป โดยอาศัยธรรมะของพระองค์ท่าน สร้างสภาวะธรรมหรือธรรมชาติของจิตอันถูกต้องดังตามอีกเช่นกัน จึงสามารถทวนกระแสของธรรมชาติอันยิ่งใหญ่ฝ่ายก่อทุกข์นั้นได้

ตัวอย่างของการดำเนินชีวิตไปตามวงจรปฏิจจสมุปบาท เพียงเพื่อแจ้งให้เห็นถึงการดำเนินและเป็นไปในชีวิตประจำวันที่เกิดขึ้นมีทั้งสุข ทุกข์ หรือทั้งสุขและทุกข์คละเคล้ากันไป แต่ก็ล้วนแล้วเป็นการดำเนินไปตามวงจรปฏิจจสมุปบาทล้วนสิ้น คือมุ่งดำเนินเข้าสู่หนทางแห่งทุกข์โดยไม่รู้ตัวอยู่ตลอดเวลา กล่าวคือ เกิดการสังสมไว้ตลอดเวลาโดยไม่รู้ตัว เพียงรอโอกาสให้กำเริบเสิบสานขึ้นเท่านั้นเอง ที่จะต้องเกิดขึ้นเป็นที่สุด

ในกรณีศึกษาตัวอย่างเรื่องแรกนี้ เป็นเรื่องเกี่ยวกับคนรัก ที่ส่วนใหญ่ล้วนมีประสบการณ์มาแต่อดีตบ้าง (จึงมีอาสวะกิเลสนอนเนื่องอยู่) หรือแม้ในปัจจุบันนี้ก็ตาม ควรพิจารณากระบวนการของจิต ติดตามไปด้วยว่าเป็นไปดังที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสไว้หรือไม่ เพื่อให้เกิดปัญญาเห็นกระบวนการของการเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ที่ดำเนินไป อย่างแจ่มแจ้ง

ก่อนอื่นขอให้พิจารณาสังเกต (โยนิโสมนสิการ) อย่างหนึ่งว่า แม้เป็นสุขหรือเกิดสุขเวทนาในการคิดถึงคนรักที่กำลังหวานชื่นกันอยู่ก็ตามที ถ้าไม่พิจารณาจะไม่สังเกตเห็นในความเฝ้าร้อนเผาผลาญกระวนกระวายที่แอบแฝงอยู่ด้วยอวิชชา ดังเช่น มีความรู้สึกอยากพบ มีความรู้สึกอยากพูดคุยด้วย

^{๗๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), ทุกข์สำหรับเห็น สุขสำหรับเป็น (แก่นแท้ของพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสารจำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๕.

คำหวาน มีความรู้สึกอยากให้เขารักเรามากๆ เหล่านี้เป็นต้น แม้แลดูเป็นสุขสดชื่น แต่ก็เร่าร้อน และแทรกด้วยทุกข์อยู่ด้วยทุกขณะ ด้วยไฟของความเสนหานั่นเอง ไม่สุข ไม่สงบ ไม่บริสุทธิ์อย่างแท้จริง เพราะยังเก็บสิ่งสมจำเป็นอาสวะกิเลสโดยสภาวะธรรมชาติของชีวิตอย่างหนึ่งโดยไม่รู้ตัว

โดยสภาวะของความเป็นปุณฺณนํเอง จึงย่อมมีอาสวะกิเลส คือ สัญญา (ความจำ) แต่แฝงด้วยกิเลสที่ทำให้จิตชุ่มมัวแบบนอนเนื่องซึมซาบอยู่ในจิต และย่อมยังไม่มีวิชาดับทุกข์ของพระพุทธองค์ กล่าวคือ ยังมีอวิชชาอยู่นั่นเอง ดังนั้นอาสวะกิเลส คือ ปริเหวะความคร่ำครวญ รำไร รำพัน ในสุข ในโลก คือคนรัก อันเป็นขั้น ๕ ประกอบด้วยอวิชชา จึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กันและกัน จึงยังให้เกิด สังขาร และย่อมเป็นสังขารกิเลส คือสิ่งปรุงแต่งที่แฝงความชุ่มมัวหรือเร่าร้อนขึ้น ก็เนื่องมาจากกิเลสที่นอนเนื่องในอาสวะกิเลสนั่นเอง จึงเกิดการกระทำขึ้น เช่น การกระทำทางจิต ด้านความคิด ความนึกขึ้น

สังขาร^{๘๐} กล่าวคือ เมื่อดำเนินชีวิตตามปกติ วันดีคืนดี สังขารความคิด หรือธรรมารมณ์ ปรุงแต่งขึ้นตามที่เคยสั่งสมไว้ อันย่อมเนื่องด้วยอาสวะกิเลสและอวิชชาดังกล่าว คือเกิดสังขารกิเลสขึ้น เช่น คิดถึง นึกถึงคนรักที่กำลังสดชื่นกันอยู่ ที่อาจผุดแวบหรือลอยผุดขึ้นมาเองในจิตอันเป็นสภาวะธรรมอย่างหนึ่งของชีวิต ๑ หรืออาจคิดนึกปรุงเจตนาขึ้นมาเองก็ได้ ๑ หรือเกิดแต่ตาไปผัสสะในรูปของคนรักเข้า จึงเกิดการกระตุ้นเร้าขึ้น ๑ ด้วยเหตุเหล่านี้เอง จึงเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญานขึ้น

วิญญาน เมื่อมีสังขารความคิดเรื่องคนรักผุดขึ้นมาแล้ว ย่อมมีระบบประสาทมารับรู้ต่อสิ่งที่ผุดที่เกิดขึ้นมานั้น เนื่องจากสิ่งที่ผุดขึ้นมาเป็นความคิดหรือธรรมารมณ์ จึงเกิดวิญญานของใจที่ทำหน้าที่นี้ ที่เรียกว่ามโนวิญญาน เกิดขึ้นมาประสานรับสังขารความคิดที่ย่อมแฝงกิเลสของความเสนหานั่น อันเป็นไปตามธรรมของผู้มีชีวิต คือ ระบบประสาทรับรู้ในสังขารหรือสิ่งที่ผุดคิดขึ้นมา ย่อมต้องเกิดขึ้นเป็นธรรมดาของชีวิต จึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยยังให้เกิดครอบงำการทำงานหรือต้นตอในเรื่องนี้ของ นาม-รูป

วิเคราะห์ได้ว่า การเผยแผ่อย่างมีเหตุผล หาข้อสรุปทางใจให้ได้ เสนอให้ผู้ที่มีความทุกข์ทางใจ หาที่พึ่งทางใจ โดยแนะว่า การได้มีประสบการณ์ทางศาสนา จิตวิญญานหรืออำนาจเร้นลับตามนัยนี้หมายถึง การมีอำนาจหรือประสบการณ์เหนือธรรมชาติ ภายใต้บริบทของระบบธรรมชาติเอง การบรรลุแจ้ง แทงตลอดภายใน การได้รับความสงบอย่างลึกซึ้งภายใน การได้บรรลุความเป็นพระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ หรือการเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพระเจ้า การได้รับใช้พระเจ้า การได้ปฏิบัติตามมรรคาแห่งพระเจ้าหรือเทวทูต การได้สักการบูชาในสิ่งที่มีอำนาจสูงสุดแบบถวายชีวิตเป็นวิถีทางที่จะดับทุกข์ทางใจ

ผู้วิจัยได้ศึกษาถึงการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในคัมภีร์ทำให้ทราบหลักธรรมที่พระพุทธเจ้านำมาแสดงแก่เวไนยสัตว์ ซึ่งมีความเหมาะสมกับจริตของผู้ฟัง และการเผยแผ่ธรรมมีเหตุเกิดแตกต่างกันไป ทั้งลักษณะธรรมก็มีการนำพาผู้ปฏิบัติให้หลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ธรรมทั้งหลายดำรงอยู่อย่างนั้นโดยธรรมชาติ ในบทนี้ ผู้วิจัยจะได้แสดงถึงหลักธรรมที่พระพุทธเจ้า

^{๘๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๑; อภิ.วิ.๓๕/๒๗๔/๑๘๕; วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๑๐๗; สังคห. (บาลี) ๔๕.

นำมาเผยแผ่เพื่อให้ผู้ฟังเกิดศรัทธา ความเพียร สติ สมาธิและปัญญา สามารถนำหลักธรรมไปประพฤติปฏิบัติเกิดกุศลเพิ่มพูนบารมีให้อันตรียแก่กล้าเกิดองค์ความใหม่เกี่ยวกับปัจจัยต่างๆ^{๘๑}

นาม-รูป นามรูปหรือชีวิตที่มีอยู่ครบถ้วนแล้วก็จริงอยู่ แต่ยังไม่ได้ทำหน้าที่เป็นขึ้นเป็นอัน กล่าวคือ วิญญาณของชีวิตหรือระบบประสาทรับรู้ที่ทำหน้าที่เป็นกลางๆ ยังนอนนิ่งหรือ idle อยู่ กล่าวคือยังไม่ทำหน้าที่อะไรโดยตรง แคมีสภาพเตรียมพร้อมอยู่ในที่ เมื่อมีโน้มน้าวญาณข้างต้นเกิดขึ้น แล้วจึงกระตุ้นเร้านาม-รูปหรือชีวิตที่นอนนิ่งอยู่เช่นกัน ให้ครบองค์ของการทำงาน กล่าวคือเป็นการทำงานทำหน้าที่เฉพาะกิจนั้นๆ ที่จรมาจึงเกิดครบองค์ประกอบของการทำงานในกิจนั้นๆ ที่จรมา

ชั้น ๕ ซึ่งเป็นไปในโลกปัจจุบันนี้ก่อให้เกิดทุกข์ เกิดความสงสัย เช่น ทำไมจึงมีการเกิด มีการดับอีก ทั้งที่ยังไม่ตาย ถ้าจะพิจารณาให้เห็นแจ่มแจ้งขึ้น นาม-รูปหรือสภาวะของชีวิตก่อนสังขารข้างต้นเกิดขึ้นนั้น เปรียบเหมือนดังแท็กซี่ที่กำลังทำหน้าที่ให้บริการ กล่าวคือเกิดขึ้นแล้วหรือมีอยู่แล้ว ก็จริงอยู่ เพียงแต่ขณะนั้นกำลังขับตระเวนไปโดยทั่วๆ เพื่อหารับผู้โดยสารยังไม่มี หน้าที่ใดหรือยังไม่มี จุดมุ่งหมายใดๆ อย่างแท้จริงเพราะยังไม่มีผู้โดยสาร แต่เมื่อมีผู้โดยสารที่จรหรือผู้มาอันเปรียบได้ดังสังขารข้างต้น เรียกใช้บริการเขาผู้นั้นยอมแรงแจ้งถึงจุดหมายอันเปรียบได้ดังวิญญาณ เพื่อให้พาไปยังจุดหมายปลายทาง แท็กซี่คนนั้นหรือนาม-รูปจึงพร้อมทำหน้าที่บริการหรือทำหน้าที่แห่งตนตามที่ได้รับแจ้งโดยวิญญาณ แล้วจึงนำพาไปสู่จุดหมายอันเปรียบได้ดังสหายตนะในองค์กรต่อมาไปนั่นเอง ด้วยเหตุดังนี้จึงเป็นปัจจัยให้ สหายตนะ อันเป็นจุดหมายเกิดการทำงานตามหน้าที่ตนขึ้นเช่นกัน นาม-รูป จึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดการทำงานของสหายตนะ^{๘๒}

ผู้วิจัยวิเคราะห์ได้ว่า วิธีการเผยแผ่ธรรมะของพระพุทธเจ้าทรงใช้พุทธวิธีในการสอนได้อย่างมีระบบ มีผลสัมฤทธิ์ทำให้พระพุทธศาสนาได้ประดิษฐานอย่างมั่นคงถาวรมาจนถึงปัจจุบัน นี้เพราะทรงมีพระคุณสมบัติในฐานะผู้ส่งสารมีจุดมุ่งหมาย สอนโดยสรุปก็คือ ชีวิตนี้รวมตัวเข้ากันได้เป็นรูป-นาม ก็นามรูปนี้เป็นปัจจัยให้เกิดสหายตนะ^{๘๓}

สหายตนะ^{๘๔} ส่วนที่รับผิดชอบจึงตั้งตัวตามนาม-รูป เมื่อนาม-รูปตั้งตัวทำงานจากสังขารดังกล่าวแล้ว เนื่องจากวิญญาณนี้เกี่ยวเนื่องกับความคิดหรือธรรมารมณ์ อายตนะภายในที่เกิดการทำงานขึ้นมารับผิดชอบโดยตรงย่อมต้องคือ ใจ ดังนั้น ใจ จึงเริ่มทำหน้าที่แห่งตนหลังจากนอนหวดอยู่ ส่วนสหายตนะอื่นๆก็ตั้งตัวรับการผัสสะที่อาจจรมากระทบเพิ่มเติมอีกก็เป็น ได้อันเป็นไปตามธรรมของชีวิต เมื่อใจทำหน้าที่ จึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยยังให้เกิด ผัสสะ

ผัสสะ จึงเกิดการครบองค์ของการผัสสะ หรือการประจวบกันของธรรมทั้ง ๓ คือ สังขาร อันคือความคิดถึงคนรัก + สหายตนะ คือส่วนใจ + มโนวิญญาณ อันเกิดขึ้นจากการผุดขึ้นของสังขาร

^{๘๑} กองทุนพลังชีวิต, **ธรรมชาติแห่งความจริง**, (กรุงเทพมหานคร : ชินอักษรการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๔๔.

^{๘๒} พระพรหมคุณภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **เจาะหาความจริงเรื่องศาสนาประจำชาติ**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทโพธิ์พริ้นต์จกัค, ๒๕๕๐), หน้า .

^{๘๓} พระพรหมคุณภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธวิธีในการสอน**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทพิมพ์สวายจกัค, ๒๕๔๖), หน้า ๙๒.

^{๘๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๕; อภิ.วิ.๓๕/๙๙/๘๕.

ผัสสะจึงต้องเกิดขึ้นเป็นธรรมดาโดยอาการของธรรมชาติในผู้ที่มีชีวิต จึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยยังให้เกิด เวทนา

เวทนา เมื่อเกิดการผัสสะขึ้น เขาผู้นั้นย่อมเกิดความรู้สึกรับรู้ (เวทนา) ในสังขารสิ่งที่ผุด ขึ้นมานั้น คือ ความคิดถึงคนรักที่ยังหวานชื่นอยู่ เป็นธรรมดา อันเป็นไปตามธรรมชาติ และอย่าง แน่นนอนว่า เวทนานี้ย่อมมีอามิส กล่าวคือ ความจำ (สัญญาชนิดอาสวะกิเลส) ได้ในความสุข ความรัก ความหลัง ความสดชื่น และอาจย่อมมีความผิดหวัง ความรันทดแอบแฝงมาบ้าง ในเรื่องต่างๆของคน รัก อันล้วนย่อมต้องแฝงด้วยกิเลส อันคือ อาสวะกิเลส ข้างต้นนั่นเอง ดังนั้นเวทนาที่เกิดขึ้นในครั้ง นี้ เป็นไปในทางคิดถึงด้วยความรัก จึงย่อมเป็นชนิด สุขเวทนาและย่อมต้องมีอามิส(กิเลส)อันเร้าร้อน แอบแฝงมาด้วยอย่างแน่อน จึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยยังให้เกิด ตัณหา

ตัณหา เมื่อรับรู้ความรู้สึกของสังขารในเรื่องคนรักแล้ว เป็นสุขเวทนาหรือทุกข์เวทนามากี่ ตามที จะค้างเติ่ง หยดไปดื้อๆได้เขียวหรือ เหมือนดังลูกธนูที่ยิงออกไปจากแหล่งแล้ว จะส่งลูกธนูให้ หยดวิ่งได้เขียวหรือ ลูกธนูหรือศรย่อมวิ่งไปตามธรรมชาติของมันจนหมดกำลังนั่นแล และโดยวิสัยปุณฺชนที่ สัมผัสมาแต่อ่อนแต่ออก ก็ย่อมเกิดความอยาก(ตัณหา)หรือความติดเพลินในสุขเวทนาต่างๆ นั้น หรือ เกิดความไม่อยาก (วิภวตัณหา) ในทุกข์เวทนานั้นๆ ดังนั้นจิตย่อมต้องทำหน้าที่ของตนตามกระบวนการ ธรรมต่อไปเป็นธรรมดาให้สมบูรณ์ ดังเช่นเมื่อเกิดสุขเวทนาแล้ว ในสภาวะเช่นนี้จึงย่อมเกิดความ อยากหรือติดใจอยาก(ตัณหา)ที่จะพบจะเจอ อยากสัมผัส กล่าวคืออยากให้เป็นไปตามสุขเวทนา ที่ เกิดขึ้นนั้น จึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยยังให้เกิดอุปาทาน^{๘๕}

อุปาทาน เมื่อเกิดความรู้สึกอยากหรือตัณหาต่อคนรักแล้ว จิตของปุณฺชนตามธรรมชาติ แล้ว จะอยู่นิ่งเฉยต่อความอยากที่เกิดขึ้นนั้นย่อมเป็นไปไม่ได้ จิตย่อมต้องทำหน้าที่ของมันต่อไปโดย ธรรมชาติเพื่อให้ความอยากหรือติดใจอยาก เหล่านั้นบรรลุลผล กล่าวคือ จิตย่อมเกิดปฏิกิริยา คือกริยา ของจิตที่พยายามสนองตอบต่อตัณหาที่เกิดขึ้นแล้วนั้น โดยสร้างแรงดึงดูดที่ละเอียดอ่อนแต่กำลัง มหาศาลที่ดึงดูดมวลสรรพสัตว์ไว้ได้มาตลอดกาลนาน กล่าวคือ สร้างกริยาทางจิตที่มีเป้าหมายก็ เพื่อให้บรรลุลผล คือ สร้างความยึดมั่นหมายมั่น ในความความพึงพอใจของตัวเองของตนขึ้น ก็เพื่อ จุดประสงค์ที่จะให้ตัวตนของตนได้รับการตอบสนองนั่นเอง หรือเรียกกันสั้นๆว่า ยึดมั่นว่าเป็นของตัวเอง ตน หรือยึดมั่นว่าเป็นตัวกู ของกู ดังนั้นเขาผู้นั้นจึงย่อมเกิดความยึดมั่นถือมั่นที่จะให้เป็นไปตาม ตัณหาที่เกิดขึ้นมานั้น ก็เพื่อสนองตอบความพึงพอใจของตัวเองของตนที่เกิดขึ้น และเพื่อให้การ สนองตอบนั้นสัมฤทธิ์ผล เขาผู้นั้นจึงตั้งใจที่จะกระทำความผิด จึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยยังให้เกิดภพ

ภพ สภาวะอันเป็นที่อยู่ของจิต หรือความตั้งใจของจิต ที่เกิดขึ้นมาจากอำนาจอุปาทาน ดังกล่าว จึงเป็น กามภพ ชนิด ราคะ คือ อยากในรูป อยากได้ยินเสียง อยากได้สัมผัส อยากได้ในกลิ่น อยากได้ในสัมผัสในคนรักเกิดขึ้นจึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยยังให้เกิด ชาติ

ความทุกข์ที่เกิดจากอุปาทานเรียกว่า ภพ เพราะเจตนา เป็นตัวกรรมทำให้ผู้ดำเนินชีวิต อยู่ในโลกเป็นไปตามความตั้งใจทำการม ถูกกรรมชักนำให้ประพฤตินุญบาปอยู่ตลอดเวลา และ ชาวโลกก็คล้อยไปตามเจตนาถูกปรุงแต่งด้วยกิเลสที่ชื่อว่าสังขาร แต่สภาพงลื้อของปัจจุสมุปบาท

^{๘๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) , กัณฑ์แห่งพระพุทธศาสนาในประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทธรรมสาร, ๒๕๕๔), หน้า ๘๔.

นั่นก็เป็นอยู่อย่างนี้ ตราบได้ยังไม่เห็นการเกิด การดับไปของธรรมชาตินี้ ชีวิตของสัตว์ก็จะอยู่ด้วยความทุกข์รำไปจึงขอบูรณาการโดยยกคำอธิบายของพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) มาบูรณาได้ดังนี้ว่า

ความอยากที่ชื่อว่าตัณหาคืออยากเสพ อยากบริโภค อยากบำรุงบำเรอ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ให้ชุ่มช่ำสนุกสนาน เรียกว่า ตัณหาก่อให้เกิดอุปาทาน ภพชาติ ส่วนความอยากที่เป็นกุศล เรียกว่า ฉันทะ เป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติถึงความสำเร็จในการทำงานอันเป็นกุศล เช่นบรรลु ฌาน อภิญญา มรรค ผล^{๘๖}

ชาติ เขาผู้นั้นจึงเริ่มเร่าร้อน เป็นทุกข์ (ถ้าไม่พิจารณาโดยแยบคาย จะมองเห็นว่าทุกข์นี้เป็นสุข) กระหายอยาก กระวนกระวาย เผลอลงใจด้วยความปรารถนา เนื่องจากสัญญาหมายรู้(สัญญา ปาทานขันธในชาติ) ซึ่งย้อมล้วนเป็นไปหรือเอนเอียงไปตามภพหรือความพึงพอใจของตัวของตน แล้วเกิดสังขารขันธชนิดสังขารูปาทานขันธหรือสังขารที่ประกอบด้วยอุปาทาน คือราคะ จึงเป็นทุกข์ชนิดเร่าร้อนกระวนกระวายเผลอลงใจได้เริ่มเกิดขึ้นแล้วในจิตของเขาผู้นั้น ด้วยเหตุดังนี้ จึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยยังให้เกิดสภาวะธรรมคือชรา

พระธรรมสุธี มองว่า “ทางปรัชญาเชื่อว่า การมีชีวิตอยู่ด้วยศีลธรรม จริยธรรมและคุณธรรมตามแบบชาวโลกนี้หมายถึง การได้แสดงออกซึ่งความรู้สึก อารมณ์ ความเมตตากรุณา การอยู่ร่วมกับคนอื่นอย่างสันติ”^{๘๗} การมีชีวิตกลมกลืนสอดคล้องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับระบบสภาพแวดล้อมทาง ธรรมชาติการมอบความรักและรับมอบความรักจากคนอื่น การแสวงหาชีวิตที่ประกอบด้วยคุณธรรมชีวิตที่มีมโนธรรมสำนึกต่อความชั่ว ความยุติธรรม ผนุงธรรมาธิปไตยเป็นต้น เป็นจุดหมายของวิทยาศาสตร์ แต่ทางพุทธศาสตร์ยังนับว่า ความคิดอยู่ในระดับนี้ยังไม่พ้นจากความชราไปได้^{๘๘}

ชรา ความแปรปรวน ความเปลี่ยนแปลง จึงหมายถึง เกิดความคิดต่างๆ นานา ขึ้นมา อันคือ เกิดการคิดปรุงแต่งต่างๆ นานา ที่ย้อมล้วนถูกครอบงำด้วยอุปาทาน กล่าวคือ อยู่ภายใต้อำนาจของการหมายรู้ตามความพึงพอใจของตัวของตนตามภพหรืออุปาทานเป็นสำคัญ การเห็นรู้เข้าใจในสิ่งใด จึงล้วนเห็นและเป็นไปเพื่อตัวของตนเป็นใหญ่ จึงไม่เห็นตามความเป็นจริงที่เป็นไป จึงย้อมน้อมเอนเอียงไปตามความพึงพอใจของตัวของตนโดยไม่รู้ตัว และจะหยุดการปรุงแต่งก็หยุดไม่ได้เสียแล้วเพราะอุปาทานความเป็นของตัวหรือของตนอันแรงกล้า ตลอดจนความเคยชินตามที่ได้สั่งสมในการคิดปรุงแต่งมาแต่เกิดด้วยอวิชชา จึงคิดนึกปรุงแต่งหรือฟุ้งซ่านวนเวียนอยู่แต่ในเรื่องที่เกี่ยวข้องพัวพันกับคนรักด้วยราคะ เป็นเส้นด้ายที่พันกันยุ่ง นั่นเอง

การวิเคราะห์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในบทนี้มุ่งประยุกต์ใช้ให้กับสมัยใหม่และพยายามวิเคราะห์ให้เห็นประโยชน์การเผยพระพุทธศาสนาเพื่อช่วยสัตว์โลกให้หลุดพ้นห้วงความทุกข์คือ ให้หลุดพ้นจากสังสารวัฏหรือ การเวียนว่ายตายเกิดตามพระประณิธานที่ทรงตั้งไว้ตลอดเวลาอันยาวนาน ที่

^{๘๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๒๘/๒๒๘; ม.ม. ๑๒/๔๔๘/๕๓๙.

^{๘๗} สัมภาษณ์ **พระธรรมสุธี**, นายกสภามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประจำมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๑๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๘.

^{๘๘} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๙๕/๕๘; อภิ.วิ.๓๕/๑/๑.

ทรงบำเพ็ญบารมีเพื่อพระโพธิญาณ เมื่อทรงข้ามพ้นทุกข์ด้วยพระองค์แล้ว ก็ทรงมีพระมหากรุณาช่วยสัตว์อื่นให้หลุดพ้นทุกข์ด้วย โดยการชี้แนะคนที่ชี้แนะได้ฝึกฝนอบรมคนที่ฝึกอบรมได้^{๘๙}

ต่อไปนี้ ผู้วิจัยขอวิเคราะห์ความเป็นไปของธรรมชาติที่ปรากฏอยู่ในโลก เรียกว่า ความเป็นไปของปฏิจลสมุปบาทธรรมเพื่อให้เกิดงานวิจัยความสมบูรณ์ดังนี้

คิดถึงความรักอันสดชื่นหนอ (คิดปรุงแต่ง อันยังให้เกิด อุปาทานชั้น ๕ เป็นลำดับที่ ๒ ต่อจากชาติ, ย่อมยังให้เกิดเวทูปาทานชั้นชนิดสุขเวทนา) แล้วย่อมวนเวียนปรุงแต่งต่อไปในชราโดยไม่รู้ตัวและหยุดไม่ได้ ดังเช่น....

ไปพบดีใหม่หนอ (คิดปรุงแต่งกังวล อันเป็น อุปาทานชั้น ๕ ลำดับที่ ๓ ย่อมยังให้เกิดเวทูปาทานชั้นชนิดทุกขเวทนา)

ดึกเกินไปที่จะไปพบใหม่หนอ (คิดปรุงแต่งแบบกังวล อันเป็น อุปาทานชั้น ๕ ลำดับที่ ๔ ย่อมยังให้เกิดเวทูปาทานชั้นชนิดทุกขเวทนา)

เขาคิดถึงเราหรือเปล่าหนอ (คิดปรุงแต่งแบบกังวล อันเป็น อุปาทานชั้น ๕ ลำดับที่ ๕ ย่อมยังให้เกิดเวทูปาทานชั้นชนิดทุกขเวทนา)

เขาคิดถึงเราแน่ๆเลยหนอ (คิดปรุงแต่ง อันเป็น อุปาทานชั้น ๕ ลำดับที่ ๖ ย่อมยังให้เกิดเวทูปาทานชั้นชนิดสุขเวทนา)

พาไปเที่ยวไปกินที่ไหนหนอ (คิดปรุงแต่งแบบกังวล อันเป็น อุปาทานชั้น ๕ ลำดับที่ ๗ ย่อมยังให้เกิดเวทูปาทานชั้นชนิดทุกขเวทนา)

พาไปกินที่ร้าน....นี่ดีหนอ (คิดปรุงแต่ง อันเป็น อุปาทานชั้น ๕ ลำดับที่ ๘ ย่อมยังให้เกิดเวทูปาทานชั้นชนิดสุขเวทนา)

เอ๊ะ! มีเงินพอพาไปกินไปเที่ยวใหม่หนอ (คิดปรุงแต่งแบบกังวล อันเป็นอุปาทานชั้น ๕ ลำดับที่ ๙ ย่อมยังให้เกิดเวทูปาทานชั้นชนิดทุกขเวทนา)

เขารักเราคนเดียวหรือเปล่าหนอ (คิดปรุงแต่งแบบกังวล อันเป็นอุปาทานชั้น ๕ ลำดับที่ ๑๐ ย่อมยังให้เกิดเวทูปาทานชั้นชนิดทุกขเวทนา)

เขาแอบไปเที่ยวกับใครหรือเปล่าหนอ (คิดปรุงแต่งแบบกังวล อันเป็นอุปาทานชั้น ๕ ลำดับที่ ๑๑ ย่อมยังให้เกิดเวทูปาทานชั้นชนิดทุกขเวทนา)

แล้วขับรถออกไปหา เกิดอุปาทานชั้น ๕ ที่รุนแรงเร้าร้อน จนแสดงออกมาทางการกระทำทางกายหรืออุปาทานสังขารชั้นทางกายนั่นเอง ที่เป็นสุข แต่เป็นสุขเวทนามีอามิสที่เร้าร้อน แอบแฝง แม้ได้กระทำตามความพึงพอใจของตนโดยการไปหาคนรัก ถ้าไม่ได้ออกไปหาก็เป็นทุกขเวทนาอันเร้าร้อนเผาผลาญกระวนกระวาย

ในเรื่องนี้ วิทยาศาสตร์จะสอนให้ดับทุกทางใจหลายๆ วิธีเช่นออกกำลังคลายเครียด พยายามสร้างเรื่องใหม่ๆ เข้ามาแทนที่ เพื่อให้เรื่องเก่าๆ จางหายไปในสมอง

ส่วนวิธีการเผยแผ่ของพระพุทธเจ้าจะเน้นเรื่องตัดเหตุแห่งทุกข์ โดยบูรณาการได้ว่า ผู้ประสบกับความทุกข์ควรมีความรู้หรือมีปัญญา ใคร่ครวญพิจารณาอุปสรรคและปัญหา ชักถามข้อสงสัยและปัญหา แสวงหาความจริง ความรู้ ความเข้าใจ หรือการบรรลุถึงความรู้แจ้ง ตลอดจนถึงการ

^{๘๙} พระพรหมคุณภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธวิธีในการสอน, หน้า ๔๔.

ได้ค้นพบความหมายของชีวิต และเข้าใจชีวิตอย่างถูกต้องโดยการกำหนดรู้ทุกข์ มีเจตสิกทุกข์เป็นต้น^{๙๐}

ผู้วิจัยวิเคราะห์เพิ่มเติมได้ว่า เวทนาที่ประกอบด้วยเวทูปาทานชั้นอันเป็นอุปาทานชั้น ๕ ในชราดังข้างต้นนี้ จะจำแนกแตกต่างออกมา ล้วนเป็นเวทูปาทานชั้นชนิด สุขเวทนามีอามิสทั้งหมดก็ได้ เพราะเป็นสุข เป็นความพึงพอใจในความรัก เพียงแต่เป็นสุขชนิดที่ยังแฝงด้วยความร่ำร้อนเผาผลาญในบัดนั้นหรือยังผลตามมา ในภายหลัง กล่าวคือ ล้วนเป็นสุขชนิดที่ยังแอบแฝงด้วยกิเลสหรือสิ่งที่ทำให้จิตเร่าร้อนหรือขุ่น มัวขึ้นได้ ไม่เป็นสุขชนิด สะอาด สงบ บริสุทธิ์อย่างแท้จริง ดุจดังความสุขจากการหลุดพ้นจากกองกิเลส ที่เป็นสุขชนิด สะอาด สงบ บริสุทธิ์ เพราะไม่แฝงกิเลสที่จะทำให้เกิดการเวียนว่ายตายเกิดในกองทุกข์อีกต่อไป, แต่ตัวอย่างข้างต้นในสภาวะชราต้องการแยกแยะเวทนาให้เห็นลักษณะเป็นสุข, เป็นทุกข์ อันล้วนเร่าร้อนที่เวียนว่ายอยู่ในชราอย่างไม่หยุดหย่อนด้วยอวิชชาให้เด่นชัดขึ้น จึงแยกเป็นเวทูปาทานชั้นชนิดสุขและทุกข์เพื่อให้เห็นพิจารณาได้ง่าย

ด้วยเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงสอนให้พิจารณาเวทนาเหล่านี้ด้วยสติ เพื่อรู้ทันอารมณ์เหล่านี้ทั้งนี้เพื่อความรู้แจ้ง เพื่อดับกิเลสมีโลกเจตสิกเป็นต้น ซึ่งมีความแตกต่างจากวิทยาศาสตร์ที่ให้จมอยู่กับสุขเวทนาที่ละเอียด แต่พระพุทธเจ้าสอนให้รู้ทันสุขเวทนาที่ละเอียดเรียกว่า สัมมาสมาธิมีสมาธิภูมิกำกับมุ่งละอุปาทานความยึดมั่นในชั้น ๕^{๙๑}

อุปาทานชั้น ๕ ข้างต้น ที่เกิดการคิดนึกปรุงแต่งวนเวียน เกิดดับๆ เป็นสุขบ้างเป็นทุกข์บ้าง และมักจะเนื่องสัมพันธ์วนเวียนอยู่ในเหตุเดิมๆ ดังในกรณีนี้ ก็คิดพัวพันปรุงแต่งเนื่องสัมพันธ์กับคนรักนั่นเอง ซึ่งล้วนแฝงความเร่าร้อนเผาผลาญโดยไม่รู้ตัว

อุปาทานชั้นทั้ง ๕ ได้แก่ รูปุปาทานชั้น = อุปาทานรูปชั้น, วิญญาณูปาทานชั้น = อุปาทานวิญญาณชั้น เวทูปาทานชั้น = อุปาทานเวทนาชั้น, สัมผัสอุปาทานชั้น = อุปาทานสัมผัสชั้น, สังขารูปาทานชั้น = อุปาทานสังขารชั้น

กล่าวคือ สังขารูปาทานชั้น* (อุปาทานสังขารชั้น) ที่เกิดจากความคิดแรกๆ (รูปุปาทานชั้น-อุปาทานรูปชั้น) ที่ถูกรอบงำด้วยอุปาทานความยึดมั่นในความพึงพอใจของตัวเองของตนแล้วเป็นเหตุปัจจัย ให้เกิดรูปุปาทานชั้นขึ้นใหม่อีก ดำเนินและเป็นไปเรื่อยๆ อย่างต่อเนื่องหรือค่อนข้างต่อเนื่องไปเรื่อยๆ โดยไม่มีสติรู้เท่าทัน หรือรู้เท่าทันแต่ไม่สามารถหยุดได้เสียแล้วเพราะกำลังของอุปาทาน อันแรงกล้า อันเป็นไปโดยอาการธรรมชาติของปุถุชนผู้ยังไม่มามีวิชา อันคือดำเนินไปตามวงจรการเกิดขึ้นของทุกข์ปฏิจสมุปบาทอันเป็นปรมัตถธรรม

คือ การมีชีวิตอยู่รอดปลอดภัยหรือประสบความสำเร็จในโลกนี้อาจรวมไปถึง ความร่ำรวย มีฐานะดี มีบทบาททางสังคมเป็นที่ยอมรับทั่วไป การได้มีอำนาจที่ยิ่งใหญ่ การได้มีอิสรภาพทั้งด้านร่างกายและจิตใจ การได้แสวงหาความสุข ความรื่นเริง การครองชีวิตเป็นโสดการมีลูกหลานสืบเผ่าพันธุ์ เป็นต้น^{๙๒}

^{๙๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๑๘; ส.ม.๑๙/๑๖๖๕/๕๒๘; อภ.วิ.๓๕/๑๔๕/๑๒๗.

^{๙๑} มูลนิธิสถานที่ไม่ตั้งอยู่ในความประมาท, โอวาทปาฏิโมกข์, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๑), หน้า ๕๕.

^{๙๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๔๕/๔๕.

สิ่งต่างๆ เหล่านี้ คือชั้น ๕ (ที่แต่เดิมนั้นไม่เป็นทุกข์และจำเป็นในการดำเนินชีวิตอย่างยิ่ง) ที่ล้วนถูกรอบงำแล้วด้วยอิทธิพลของอุปาทาน อันคือ เกิดอุปาทานชั้น ๕ ขึ้นแล้ว ซึ่งย่อมล้วนแฝงอยู่ด้วยความยึดมั่น ในความพึงพอใจของตัวตนเองที่ได้รับเป็นสำคัญโดยไม่รู้ตัว จึงวนเวียนคิดปรุงแต่งอยู่เยี่ยงนี้เกือบตลอดเวลา เป็นไปอย่างค่อนข้างต่อเนื่อง ซึ่งยิ่งคิดปรุงแต่ง มากเท่าใดก็ยิ่งเร้าร้อน กระวนกระวาย อยากให้เกิด อยากให้เป็นไปตามที่ตัวตนยึดมั่นพึงพอใจ มากขึ้น..มากขึ้นไปเป็นลำดับตามการคิดปรุงแต่งดังเช่นข้างต้นนั่นเอง อันยาวนานต่อเนื่องหรือค่อนข้างต่อเนื่องไปเรื่อยๆ จนกว่าจะดับไปด้วยเหตุอันใดก็ดี

พึงโยนิโสมนสิการ อุปาทานชั้น ๕ ที่เกิดขึ้นอย่างวนเวียน กล่าวคือ เกิดแล้วดับ เกิดแล้วดับๆ ในขราเหล่านี้นี้อาจ เกิดแต่สุขล้วนๆ หรือ ทุกข์ล้วนๆ หรือ พึงให้ทั้งสุขและทุกข์ได้ละเล้าไป แต่ก็ล้วนแฝงด้วยความเร้าร้อนด้วยไฟของราคะ อันเกิดแต่กิเลสตัณหาอุปาทาน อันขึ้นอยู่กันว่า ถ้าอุปาทานชั้น ๕ ไต่เป็นไปตามอุปาทานความพึงพอใจของตัวของตนก็เกิดความรู้สึกเป็นสุขเวทนา (ชนิดอุปาทานเวทนาชั้น) แต่ก็ไม่สะอาดไม่สงบไม่บริสุทธิ์ เพราะยังประกอบด้วยไฟราคะที่แอบเผาผลาญให้ร้อนรุ่ม และถ้าอุปาทานชั้น ๕ ไต่ไม่เป็นไปตามอุปาทานความยึดมั่นในความพึงพอใจแห่งตัวของตนก็จะรู้สึกเป็นทุกข์เวทนา (อุปาทานเวทนาชั้น) อันย่อมยิ่งเผาผลาญร้อนรุ่ม ณ ขณะนั้นขึ้นไปอีก หรือเกิดทั้งสุข และทุกข์ ภายใต้การครอบงำของอุปาทานสลับละเล้ากันไปตามการคิดนึกปรุงแต่ง นั่นเอง จึงวนเวียนอยู่ในทุกข์บ้างสุขบ้าง ยิ่งเกิดโมหะความหลง จึงหลงวนเวียนอยู่ในเขาวงกตหรือวงจรปฏิจจสมุปบาทในองค์ธรรมขรา แต่เขาผู้นั้นด้วยอวิชชาที่ยังเข้าใจว่าเป็นสุข อย่างแท้จริง โดยไม่รู้ความจริงว่าได้เตรียมก่อทุกข์รอไว้สำหรับภาคหน้าแล้ว จึงไม่ต้องการปล่อยอุปาทาน

วิเคราะห์ในเรื่องการทบทวนพิจารณาเหตุและผลโดยยกพระ ป. ญาณโสภโณได้เขียนหนังสือเรื่องชีวิตจากชาดกนายกองเกวียนว่า

“นายกองเกวียนจะต้องเป็นผู้ฉลาด มีความสามารถ ถ้านายกองเกวียนคนใดโง่ นายกองเกวียนคนนั้นก็พาองเกวียนไปสู่ความหายนะได้”^{๙๓}

พึงโยนิโสมนสิการโดยแยกคายด้วยว่า ทั้งสุข และทุกข์ เหล่านั้นล้วนเป็นไปทางโลกจึงเป็นไปตามไตรลักษณ์ ไม่เที่ยง ต้องดับไป และเป็นเชื้อไฟที่จักลุกไหม้เผาผลาญขึ้นอีกต่อไปในภายภาคหน้าเนื่องเพราะอาสวะกิเลส เช่น ปริเทวะ ที่ยังให้พิริพีร รำพันในสุขหรือทุกข์ขึ้นอีกในภายหน้า จึงย่อมยังให้เกิดทุกข์ต่อไปอีกในภายหน้าได้อีกด้วยโดยไม่รู้ตัว สักนิตอย่างแน่นอน ดังนั้นแม้กระทั่งสุข อันแสนหวานแต่เร้าร้อนที่เกิดขึ้น ณ บัดนี้ ก็เป็นอาสวะกิเลสอย่างหนึ่งเช่นกันคือปริเทวะ จึงย่อมยังผลให้เกิดสังขาร ผุดขึ้นหรือปรุงแต่งขึ้นมาใหม่อีกในภายหน้า ก่อให้เกิดความรู้สึกหรือเวทนาที่เป็นสุข หรืออาจแปรปรวนเป็นทุกข์ ด้วยความไม่เที่ยงต่อไปอีกก็ได้ไม่สิ้นสุด ดังเช่น เมื่อไม่สมหวัง ทะเลาะวิวาท เบื่อหน่าย หรือตายแยกพรากจากกัน ดังนั้นที่สุดแล้วในกาลต่อไปจึงย่อมแปรปรวนเป็นทุกข์ ขึ้นในที่สุดนั่นเอง และในขณะจิตที่เสวยเวทนาที่คิดว่าเป็นสุขอันเผาผลาญอยู่นั้น ความจริงแล้วมีทุกข์อื่นแอบแฝงอยู่ คือ ทุกข์เพราะต้องดูแลรักษา ในสิ่งที่ได้มาและยึดมั่นพึงพอใจนั้น ให้คงอยู่หรือเป็นไปต่อไปอีกนานเท่านานโดยไม่รู้ตัว ดังนั้นสุข ในทางโลกความจริงแล้วก็คือทุกข์ อย่างละเอียดอ่อนลุ่มลึกอย่างหนึ่งนั่นเอง จึงมองเห็นได้ยาก จึงมองไม่เห็นผลหรือโทษที่จักเกิดต่อไปใน

^{๙๓} พระ ป. ญาณโสภโณ, ชีวิตจากชาดกนายกองเกวียน, (จังหวัดชลบุรี : บริษัทนิวครีเอทีฟ เพรส แอนด์, ๒๕๕๒), หน้า ๑.

ภายภาคหน้าด้วยความไม่รู้หรือวิชานั่นเอง ปุณฺณจึงพยายามแสวงหาโอบกอดรัดไว้ สุขเหล่านี้ยังไม่เที่ยง ต้องแปรปรวน ต้องดับไป ไม่สะอาด ไม่บริสุทธิ์ ไม่สงบ และเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดทุกข์ในภายหน้า ด้วยเหตุดังนี้เอง ท่านจึงไม่ให้ไปยึดไว้ด้วยตัณหา หรือไม่ไปยึดไว้ด้วยอุปาทานตามความพึงพอใจของตัวของตนนั่นเอง

กล่าวโดยย่อคือ แม้เป็นสุขอย่างยิ่ง ด้วยสุขเวทนานั้น แต่ก็ยังเป็นของร้อน ดังที่ท่านตรัสไว้ในอาทิตตปริยายสูตร ไม่เป็นสุข ไม่สะอาด ไม่สงบ ไม่บริสุทธิ์ เพราะถูกปรุงแต่ง ให้เราร้อนด้วยความโลภ ความโกรธ และความหลง ร้อนเพราะชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ตลอดเวลา^{๙๔}

พึงโยนิโสมนสิการโดยแยบคาย ก็จักเห็นความจริงยิ่งว่า ความรู้สึกเราร้อนเผาผลาญยาวนานเหล่านั้นอันเป็นอุปาทานทุกข์ ที่เกิดขึ้นในองค์ธรรมชรา ล้วนเกิดขึ้นจากเวทูปาทานขันธ (อุปาทานเวทนาขันธ อันคือเวทนาที่ถูกครอบงำด้วยอุปาทานยึดมั่นในความพึงพอใจของตัวตนเป็นใหญ่โดยไม่รู้ตัว) อันวนเวียนเกิดดับๆอย่างต่อเนื่อง หรือค่อนข้างต่อเนื่อง กล่าวคือ เวทูปาทานขันธเดิมยังไม่มอดดับลงไปอย่างสนิทเพราะไตรลักษณ์ ก็ถูกปรุงแต่งจนเกิดเวทูปาทานขันธใหม่ขึ้นอีก เป็นดังนี้อยู่เรื่อยๆ จึงวนเวียนอยู่ในกองทุกข์ด้วยความเราร้อนเผาผลาญด้วยฤทธิ์อำนาจของเวทูปาทานขันธ เหล่านี้ยาวนาน

การได้สร้างสรรค์และพัฒนาเทคโนโลยีเพื่ออนาคตของมนุษยชาติตามนัยนี้หมายถึง การได้สร้างสรรค์และพัฒนาเทคโนโลยีใหม่ๆ ปกป้องคุ้มครองมนุษยชาติและอนุรักษธรรมชาติเอาไว้ การอุทิศตนเพื่อสังคมส่วนรวมโดยไม่หวังผลตอบแทนที่เป็นค่าจ้างรางวัล หรือเกียรติยศ ชื่อเสียงใดๆ การได้เสียสละชีวิตเพื่อชาติ อุดมการณ์และเป็นคนรักชาติแผ่นดินเกิด การได้ค้นหาความฝันให้กับตนเอง การได้กำหนดชะตาชีวิตให้กับตนเอง การได้แสวงหาความงาม การมีชีวิตอยู่อย่างเรียบง่าย สันโดษ พอเพียงตามอัตภาพและฐานะจวบวาระสุดท้ายของชีวิต การไม่มีความแก่งแย่ง แข่งดีกับใครๆ การรักความสงบทั้งภายนอกและภายในแบบองค์รวม เป็นต้นในข้อนี้บูรณาการโดยยกคำอธิบายของพุทธทาสภิกขุ และปัญญานันนภิกขุว่า

“เราเกิดมาเพื่อหน้าที่ เกิดมาเพื่องาน เกิดมาเพื่อใช้ร่างกายนี้ให้เป็นประโยชน์ นำมากำหนดเป็นอารมณ์ของสติปัญญาได้ ไม่ว่าจะอยู่ในวาระไหน ภายนี้ล้วนเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตานิยามธรรม มีความอยาก ความยึดมั่นที่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ คือ กรรม จิต อุตุ อาหารนี้ล้วนเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา”^{๙๕}

อุปาทานขันธ ๕ ชนิดที่ให้สภาวะความสุข แต่ล้วนแอบแฝงความเราร้อน และแอบแฝงการต้องแสวงหาให้เป็นทุกข์ต่อไปในภายหน้า หรือก็คือเวทูปาทานขันธชนิดเป็นสุขในชราวันนี้เอง จึงเป็นบ่วงมารอันสำคัญยิ่ง ที่หลอกลวงหลอกล่อมลุ่มหลงให้ติดกับอยู่ในบ่วงมาร ด้วยสำคัญผิดคิดว่าเป็นสุขอย่างแท้จริง วิชาด้วยไม่รู้ว่่าเก็บสังสมเพิ่มพูนให้กล้าแข็งในรูปของอาสวะกิเลส อันแฝงโทษทุกข์ภัยต้องขวยขวายแสวงหาต่อไปในภายหน้าด้วยความถวิลหา, คร่ำครวญ, รำพันอย่างเราร้อนเผาผลาญในอนาคต จึงเกิดการเวียนว่ายตายเกิดในภพชาติหรือสังสารวัฏไปตลอดกาลนาน

^{๙๔} บรรจบ บรรณรุจิ, พระพุทธเจ้า : พุทธกิจพรรษาที่ ๑-๑๓, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๑), หน้า ๑๕๗-๑๕๙.

^{๙๕} พุทธทาสภิกขุ และปัญญานันนภิกขุ, วิสัชชาธรรม, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาจำกัด, ๒๕๓๔), หน้า ๑๑๐ .

เมื่อมีการเกิด (ชาติ) และชรา (แปรปรวน) แล้วย่อมมีต้องมีการดับไป(มรณะ)เป็นธรรมดา อันล้วนเป็นไปตามธรรมที่ว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นเป็นธรรมดาสິงนั้นย่อมดับไปเป็นธรรมดา หรือเป็นไปตามพระไตรลักษณ์นั่นเอง จึงเป็นเหตุปัจจัยยังให้เกิดมรณะเป็นผลตามมาเป็นที่สุด ดังนั้นเมื่อเกิดการคิดนึกปรุงแต่งไปต่างๆ นานา อันร้อนรุ่มเผาผลาญกระวนกระวายไปแล้ว ในที่สุดก็ต้องดับไปตามพระไตรลักษณ์ อันเกิดขึ้นเพราะมีการเบียดเบียนหรือบดบังด้วยเหตุอันใดก็ตาม เช่น การทำงาน ทำกิจวัตรต่างๆ ความเหนื่อยอ่อน ฯลฯ แต่ถ้าเกิดขึ้นจากสติและปัญญาจากการปฏิบัติ ก็ถือว่าปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ กล่าวคือ อย่างไรเสียก็ต้องมีเหตุปัจจัยอื่นมากระทบเบียดเบียนหรือการแยกพรากไปนั่นเอง

เมื่อเกิดมรณะการดับไปของอุปาทานชั้น ๕ ที่คิดปรุงแต่งต่างๆ เหล่านั้นก็จริงอยู่ แต่การดับไปนี้ไม่ใช่ดับอย่างสูญสิ้นบริบูรณ์ ดับหรือมรณะนี้จึงเป็นความหมายทางภาษาธรรมที่หมายถึงการหยุดทำงานไประยะหนึ่งหรือก็คือเหตุปัจจัยยังไม่ผัสสะกันหรือไม่ครบองค์ประกอบ ตามที่กล่าวไว้แล้ว ในปัจจุสมุปบาท เป็นการดับเฉพาะกิจนั้นๆ ช่วงขณะระยะหนึ่ง จึงเป็นการดับไปแค่ชั่วระยะหนึ่ง เพราะยังมีสัญญาความจำได้ซึ่งย่อมแฝงจำได้ในกิเลสต่างๆ ที่เกิดขึ้นไปแล้วนั้นร่วมด้วย อันคือ อาสวะ กิเลส อันคือ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส นั่นเอง เป็นเชื้อไฟที่พร้อมจะกลับมาเกิดหรือทำงานใหม่ได้ในรูปขององค์กรธรรมสังขาร นั่นเอง

อาสวะกิเลสเหล่านี้ จึงไปร่วมเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กันและกันกับอวิชชาอีกครั้งหนึ่งในภพหน้า จึงยังให้เกิดสังขารกิเลส ขึ้นได้อีก แล้วก็ดำเนินไปตามวงจรของทุกข์อีก เป็นเยี่ยงนี้อยู่ตลอดเวลา

บางครั้งมรณะและอาสวะกิเลสที่เกิดขึ้นในอาการข้างต้นนั้น อาจเกิดจากการเบียดเบียนหรือดับไปเพราะเหตุปัจจัยอื่นมาแทรก ดังเช่น ขณะที่รำพึงคิดนึกปรุงแต่งถึงคนรักอยู่อย่างเราร้อนกระวนกระวาย เผาผลาญด้วยไฟแห่งราคะ อยากให้เป็นไปตามความอยากหรือความพึงพอใจของตนอยู่นั้น ความคิดอื่นๆ ที่สอดส่ายยังคงทำหน้าที่แห่งตนอยู่นั้นตามปกติธรรมชาติของ ชีวิตไปกระทบเข้ากับความคิดของบุคคลหรือเรื่องอื่นๆ ดังเช่น แวบคิดปรุงแต่งหรือผุดขึ้นมาถึงคนที่เราเกลียดชังมากๆ เพราะทำให้เราเป็นทุกข์ด้วยเหตุอันใดอันหนึ่งเข้า เช่น อาจมาแย่งหรือมาพัวพันคนรัก หรือคดโกง เบียดเบียน รังแกข่มเหง เป็นต้น วงจรปัจจุสมุปบาทที่กำลังดำเนินไปในเรื่องของคนรักอยู่นั้นก็ถูกเบียดเบียนหรือแยกพรากจนดับไป แต่ก็ยังจดจำ ในสิ่งเหล่านั้นได้อยู่อย่างนอนเนื่องและเพราะความคิดใหม่ที่ได้ไปกระทบถึงเขาที่เกลียดชังนั้น คือความคิดในบุคคลที่เกลียดชังที่เกิดขึ้นมา ตามที่ได้เคยสั่งสมไว้เดิมในรูปอาสวะกิเลสเช่นกัน จึงหยุดการปรุงแต่งหรือแยกพรากจากเรื่องของคนรัก วงจรของทุกข์จึงเริ่มดำเนินและเป็นไปอีกครั้งเช่นเดิม จึงเป็นไปเยี่ยงนี้อีกอยู่ร่ำไป

เพราะอาสวะกิเลสและอวิชชาเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กันและกัน เฉกเช่นเดียวกันกับข้างต้น จึงเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดสังขาร

สังขารความคิดหรือธรรมารมณ์ที่สั่งสมไว้เกี่ยวกับเขาคานั้น อันย่อมเก็บจำในรูปอาสวะกิเลสมีความชุ่มชื้นหมองใจในบุคคลนั้นๆ ย่อมผุดคิดขึ้นมาหรือเจตนาขึ้นมาเหมือนดังกระบวนการข้างต้นเช่นกัน จึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยยังให้มีวิญญาณ

วิญญาณ อันยอมเป็นมโนวิญญาณใหม่ เนื่องจากสังขารใหม่ ที่เกิดขึ้นนั้น อันเกิดขึ้นและ เป็นไปโดยอาการธรรมชาติของชีวิตอีกเช่นกัน จึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยยังให้มีนามรูป

นามรูป กล่าวคือ เมื่อวิญญาณในเรื่องใหม่เกิดขึ้น นามรูปจึงพร้อมด้วยองค์ประกอบที่จะทำงานในกิจหรือสังขารอันใหม่ที่เกิดขึ้นนั้น จึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยยังให้มีสหายตนะ

สหายตนะ ที่รับหน้าที่นี้อันคือ ใจ หรือจิต จึงยอมเข้ามาทำงานตามหน้าที่ต่อธรรมารมณ์ หรือความคิดที่เกิดขึ้นในเรื่องคนที่เราเกลียด จึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยยังให้มีผัสสะ

ผัสสะ เมื่อ ใจพร้อมแล้วที่จะทำหน้าที่แห่งตน จึงเกิดการผัสสะอย่างสมบูรณ์ขึ้น คือ มีสังขารในเรื่องคนที่เกลียดชัง + สหายตนะคือใจ + มโนวิญญาณ เป็นกระบวนการ ธรรมของชีวิตที่สมบูรณ์ จึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยยังให้เกิด เวทนา

เวทนา เมื่อ เกิดการผัสสะขึ้น เขาผู้นั้นย่อมเกิดความรู้สึกรับรู้ (เวทนา) ในสังขารสิ่งที่ผิดขึ้นมานั้น คือ ความคิดเรื่องคนที่เกลียดชัง เป็นธรรมดา อันเป็นไปตามธรรมชาติ และอย่างแน่นอนว่า เวทนานี้ย่อมมีอามิส กล่าวคือ ความจำ (สัญญา) ได้ในความเกลียด ในสิ่งที่เขาบุคคลนั้นทำให้เราเป็นทุกข์ต่างๆ อันคืออาสวะกิเลส (อุปายาส) นั่นเอง ดังนั้นเวทนาที่เกิดขึ้นนี้จึงย่อมเป็นชนิดทุกข์เวทนา และย่อมต้องมีอามิส(กิเลส)แอบแฝงอย่างแน่นอนอันเป็นผลมาจากอาสวะกิเลสความ จำได้ในเรื่องต่างๆ ที่เขานั้นทำให้เป็นทุกข์ขุ่นข้อง ชัดเคือง (อุปายาส) จึงยอมเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิด ตัณหา

อาจมีคำตอบให้กับความหมายของเวทนา หรือระบบชีวิตบนสมมติฐานที่ว่า กลไกของชีวิตนั้นได้ถูกกำหนดไว้แล้ว ชีวิตบนพื้นพิภพหรือจักรวาลนี้ได้ถูกกำหนดขีดเส้นทางเดินไว้เรียบร้อยแล้ว ฉะนั้น การจะได้คำตอบเกี่ยวกับความหมายของชีวิตนั้น จำเป็นต้องทำความเข้าใจในกลไกของชีวิตที่อยู่ในระบบจักรวาลนี้ก่อน ซึ่งก็รวมถึงกลไกทางร่างกายด้วยในทางวิทยาศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางชีววิทยา จะมีทรรศนะว่า ความหมายของชีวิตนั้นไม่มีอะไรพิเศษยิ่งไปกว่าหน้าที่ทางชีววิทยาที่สามารถ สังเกตได้ หมายความว่า ระบบที่มีการสืบต่อหรือสืบพันธุ์ได้ด้วยตัวมันเอง ตามนัยนี้ วิทยาศาสตร์เสนอคำตอบเชิงปริมาณมากกว่าคุณภาพ เช่นว่ามันทำอะไรได้บ้าง มันหมายถึงอะไรเพียงใด แต่จะไม่มีคำตอบว่า คำถามสำคัญของสังคมศาสตร์ คำถามเหล่านี้ได้รับการตรวจสอบโดยนักวิทยาศาสตร์เป็นประจำ เพื่ออธิบายพฤติกรรมและปฏิสัมพันธ์ของมนุษย์แต่การศึกษาเรื่องคุณค่า กลับเป็นหน้าที่ของสาขาวิชา เศรษฐศาสตร์ สังคมวิทยา แต่การศึกษาเรื่องแรงจูงใจกลับเป็นบทบาทของสาขาวิชาจิตวิทยา กลับกัน ส่วนทางพระพุทธศาสนาอธิบายความเป็นไปของเหตุผลว่า

“ขึ้นอยู่บารมีของผู้ปฏิบัติด้วย เกิดพร้อมกับหรือไม่ มีปัญญานาเกิดแรกปฏิสนธิ ได้รับรู้เรื่องระบบธรรมชาติมาอย่างถูกต้อง ปฏิบัติถูกต้อง เห็นถูกต้อง และปฏิบัติจะต้องผ่านไตรลักษณ์ มีสติสัมปชัญญะ พิจารณา กาย เวทนา จิต ธรรมเป็นอารมณ์เท่านั้น จึงจะเข้าถึงชีวิต รู้ความเป็นไปของชีวิตอย่างแท้จริง”^{๕๖}

ตัณหา รับรู้ความรู้สึกของสังขารในเรื่องที่เกลียดชังแล้ว จะหยุดไปได้หรือ เหมือนดังยิงปืนออกไปแล้ว จะสั่งลูกปืนให้หยุดวิ่งได้หรือ ลูกปืนย่อมวิ่งไปตามธรรมชาติของมันจนหมดกำลังนั่นแล ดังนั้นจิตย่อมต้องทำหน้าที่ของตนต่อไปเป็นธรรมดา ในสภาวะเช่นนี้จึงย่อมเกิดวิเวกตัณหา ความไม่พอใจ หรือไม่พอใจให้เกิด ไม่อยากให้เป็นไป ไม่อยากให้เกิดถึงในสังขารเหล่านี้ ความปรารถนาหรือตัณหาชนิดวิเวกตัณหาจึงเป็นไปในรูปความไม่อยากให้เกิด ให้มี ให้เป็น หรืออาจเกิดตัณหาความอยาก

^{๕๖} พุทธศาสนิกฯ, มรรค ผล นิพพาน, (กรุงเทพมหานคร : ศักดิ์ชัยการพิมพ์, ๒๕๔๑), หน้า ๕๒.

ให้เขาบุคคลนั้นที่คำนึงถึงได้รับทุกข์อันหนึ่งอันใดรวมอีกด้วยก็ได้ จึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยยังให้มีอุปาทาน

วิเคราะห์เพิ่มเติมได้ว่า จุตอันเป็นต้นเหตุให้เกิดทุกข์ในอนคตนั้นก็คือตัณหานั่นเอง เมื่อว่าโดยปัจจุบันเหตุ คือความอยากนี่ก็คือโลกเจตสิกเมื่อว่าโดยปรมาตมธรรมก็คือธรรมชาติที่มีความอยาก พระทวารวิธานศาสตร์ไม่สามารถพิสูจน์เหตุให้เกิดทุกข์ได้ ว่ามีความสัมพันธ์กันแค่ไหน มีจุดจบอย่างไร ฝ่ายพระพุทธศาสนาอธิบายว่า เมื่อมนุษย์ในสังคมมีความอยากก็จะเกิดอุปาทานขึ้นระบบของธรรมชาติก็จะยาวขึ้น และทรงแนะวิธีตัดตัณหาว่า ต้องกำหนดรู้กองทุกข์ดังพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า

“จิตของผู้ปฏิบัติต้องปราศจากความรู้ว่า มีตัวตน ไม่มีความรู้สึกว่ามีของตน จึงจะหลุดจากตัณหา ปัญหาอยู่ที่ว่า มีตัวตน แล้วเกิดปัญหาของตน ถ้าจิตมันหมดตัวตน มันก็ไม่มีปัญหาแก่ใคร จะมีปัญหาแก่จิตไม่ได้”^{๙๗}

อุปาทาน เมื่อเกิดความรู้สึกไม่อยากในบุคคลนั้น จิตจะอยู่นิ่งเฉยต่อความไม่อยากที่เกิดขึ้นนั้นย่อมเป็นไม่ได้ จิตจึงต้องทำหน้าที่ของมันต่อไปโดยธรรมชาติของปุณฺณเพื่อให้ความไม่อยากหรือไม่ติดใจอยากเหล่านั้นบรรลุลผล กล่าวคือ จิตย่อมเกิดปฏิกิริยา หรือกริยาจิตที่สนองตอบต่อวิภาตตัณหาที่เกิดขึ้นแล้วนั้น กล่าวคือ สร้างกริยาทางจิตที่มีเป้าหมายก็เพื่อให้บรรลุลผล คือ ให้เป็นไปตามความยึดมั่นหมายมั่นในความความพึงพอใจของตัวเองของตนขึ้น ในที่นี้ความพึงพอใจจึงเป็นไปในรูปแบบที่ไม่ต้องการพบเห็นเสวนาหรือคำนึง ถึง หรืออาจต้องการให้บุคคลนั้นได้รับทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เพื่อจุด ประสงค์ที่จะให้ตัวตนของตนพึงพอใจได้รับการสนองนั้นเอง ดังนั้นเขาผู้นั้นจึงย่อมเกิดความยึดมั่นถือมั่นอยากให้เป็นไปตามตัณหาที่เกิดขึ้นนั้น เพื่อสนองตอบความพึงพอใจของตัวเองของตนที่เกิดขึ้น เพื่อให้การสนองตอบนั้นสัมฤทธิ์ผล เขาผู้นั้นจึงตั้งใจที่จะกระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยยังให้มีภพ

จุดมุ่งหมายในการสอนของพระพุทธเจ้า ไม่ว่าจะเสด็จไปทางไหน หรือทำอะไร พระพุทธเจ้าทรงตั้งจุดมุ่งหมายเสมอแม้แต่การสอนก็เช่นเดียวกัน เมื่อมีใครปรากฏอยู่ในข่ายคือพระญาณแล้ว พระพุทธองค์ก็จะเสด็จไปแสดงธรรมโปรด เรียกว่า จุดมุ่งหมายในการสอน หรือลักษณะอาการที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนมี ๓ อย่าง ได้แก่

๑. อภิญาญธัมมเทศนา ทรงแสดงธรรมด้วยความรู้ยิ่ง คือทรงรู้อย่างเห็นเองแล้วจึงทรงสอนผู้อื่นให้ปฏิบัติตาม เพื่อใช้แก้ไขปัญหาในชีวิตประจำวัน

๒. สนิทานธัมมเทศนา ทรงแสดงธรรมมีเหตุผล คือผู้ฟังตรึกตรองตามหรือเห็นจริงได้ และสามารถเปลี่ยนพฤติกรรมให้ถูกต้องและเหมาะสมยิ่งขึ้น

๓. สัปภาภูทิกธัมมเทศนา ทรงแสดงธรรมให้เห็นจริง คือผู้ฟังนำผลนั้นไปปฏิบัติตาม พร้อมทั้งได้รับผลแห่งการปฏิบัติตามกำลังของตนๆ^{๙๘}

ตามที่กล่าวมานั้นเป็นการพูด หลักการเผยทางพระพุทธศาสนา แต่การพูดแบบโลกที่ไม่มีหลักการก็จะเหมือนคนบ้า แต่นั่นเป็นระบบของโลกที่มีเหตุผลแตกต่างกันไป ผู้วิจัยขอนำคำพูดนิธิ เอียวศรีวงศ์ที่กล่าวเรื่องนี้ไว้ว่า

^{๙๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔-๗๕..

^{๙๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๐/๓๒๒; อัง.ต.ก.๒๐/๕๖๕/๓๕๖.

“การพูดและสังคมมนุษย์นั้นเกี่ยวข้องกัน แต่วัฒนธรรมการพูดกำลังเปลี่ยนไป ที่น่าสังเกตก็คือ เปลี่ยนไปโดยสังคมมนุษย์ซึ่งล้วนแต่เป็นนักพูด ผู้พูดชั่วแต่ถูกใจ กลับเป็นคำพูดที่ขึ้นชอบของชาวโลก”^{๙๙}

วิธีสอนทางวิทยาศาสตร์นั้น มุ่งเหตุและผล ไม่คิดว่า สิ่งนั้นจะดีหรือหรือชั่ว เช่นเอาหนูมาทดลอง ว่าจะได้ผลนั้น หนูตายไปหลายล้านตัว บางครั้งผู้ปฏิบัติถึงกับใช้ความยึดมั่นในสิ่งที่ตัวเองกระทำอยู่ ยึดมั่นว่า เราทำหน้าที่ถ่ายทอดความรู้ เราเข้าใจความรู้สึก เราเพิ่มพูนทักษะและประสบการณ์ เรากระตุ้นให้เกิดการพัฒนาศักยภาพทางการคิดได้แก่ การคิดไตร่ตรอง การคิดสร้างสรรค์ การคิดอย่างมีวิจารณ์ญาณ และ บทบาทนักวิทยาศาสตร์ในปัจจุบัน มีอิทธิพลสูงต่อการกระตุ้นให้ผู้ศีกษากลายเป็นผู้แสวงหาความรู้ด้วยตนเอง สื่อมีมากมายและหลากหลายรูปแบบมีบทบาทและให้คุณประโยชน์ต่างๆ ในระดับโลกียธรรม แบบปุถุชนเท่านั้น แต่ทางพระพุทธศาสนานั้นสามารถนำพาผู้ฟัง ผู้ปฏิบัติให้ถึงจุดหมายปลายทางคือความดับเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวงได้โดยยกข้อปฏิบัติให้ถึงความดับสังสารวัฏฏ์ตามหลักพระพุทธศาสนาบาปธรรมการดังนี้

“มรรคมงคล ๘ นี้ ได้ชื่อว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า ทางสายกลาง เพราะเป็นข้อปฏิบัติอันพอดีที่จะนำไปสู่จุดหมายแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระ ดับทุกข์ ปลอดภัย ไม่ติดข้องในที่สุดทั้งสอง คือ กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมณานุโยค ดับกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหาอย่างสิ้นเชิง”^{๑๐๐}

ภพ อันเป็นที่อยู่ของจิตหรือภาวะความตั้งใจตกลงใจของจิต ที่เกิดขึ้นมาเนื่องจากอุปาทานดังกล่าว จึงเป็น กามภพ แต่เป็นไปในชนิด โทสะ ไม่ต้องการในรูป ไม่ต้องการในเสียง ไม่ต้องการในรส ไม่ต้องการในกลิ่น ไม่ต้องการในสัมผัส ในบุคคลที่เกลียดชังนั้น หรือจะพิจารณาว่าเป็นวิภวตัณหาก็ได้ และอาจมีโมหะ (ความหลง) ร่วมด้วย ที่อาจมีความต้องการอื่นๆ ให้เขาผู้นั้นได้รับทุกข์พิบัติใดๆก็ตาม เพื่อสนองความพึงพอใจของตัวเองของตนเป็นใหญ่ จึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ

ชาติ เขาผู้นั้นจึงเริ่มเร่าร้อน เป็นทุกข์ กระวนกระวาย เผลอด้วยวิภวตัณหาความไม่อยาก กล่าวคือสัญญาจำหมายรู้ต่างๆ (สัญญาพาหนะขันธในชาติ) ล้วนเป็นไปตามความพึงพอใจของตัวเองโดยไม่รู้ตัว หรืออาจแฝงด้วยความอยากอันใดก็ตาม เช่น อยากให้เขาผู้นั้นได้รับทุกข์ภัยพิบัติใดๆ เป็นต้น ด้วยความไม่เป็นไปตามความปรารถนาหรือความพึงพอใจเหล่านั้น อันคือ ทุกข์ ได้เริ่มเกิดขึ้นแล้วในจิตของเขาผู้นั้น จึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยยังให้มี ชรา

กระบวนการวิทยาศาสตร์แบบชาวโลก หรือแบบปุถุชนย่อมพยายามหาความจริงในเรื่องนี้เช่นกัน จึงได้คิดค้นหาวิธีการเพื่อป้องกันมิให้แก่เร็ว ชลอคความชรา คือให้เป็นหนุ่มเป็นสาวนานที่สุด อยู่เป็นสุขแบบชาวโลก ข้อควรพิจารณาทางวิทยาศาสตร์ก็คือ ผู้ทำเองยังไม่สามารถค้นพบความจริงบางอย่างในตวันกวิทยาศาสตร์ ว่าแก่ชราเกิดจากอะไร ดับชราได้อย่างไร ผู้วิจัยสามารถสรุปแนวคิดวิทยาศาสตร์ในโลกดังนี้

^{๙๙} นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ต่างคิดในคอกคนว่าด้วยวัฒนธรรมและวิคิด*, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทพิมพ์เนตพริ้นติ้ง, ๒๕๔๖), หน้า ๗๗.

^{๑๐๐} ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๒๕๙/๓๔๘; ม.ม.๑๒/๑๔๙/๑๒๓; ม.อ.๑๔/๗๐๔/๔๕๓; อภิ.วิ.๓๕/๕๖๙/๓๐๗.

๑. ตั้งปัญหาให้ชัด ๒. ตั้งคำถามชั่วคราวเพื่อทดสอบ ๓. รวบรวมข้อมูล ๔. วิเคราะห์ข้อมูล ๕. ถ้าคำตอบชั่วคราวถูกต้องก็ใช้ได้ ๖. นำไปประยุกต์แก้ปัญหา

กระบวนการพุทธศาสตร์มีวิธีการค้นพบความซาเหตุนั้นให้เกิดระบบปฏิจจสมุปปาตด้วยใจ แต่ต้องลงมือปฏิบัติตามหลักพุทธศาสนา ผู้วิจัยสามารถสรุปวิเคราะห์ได้ดังนี้

๑. ทุกข์ล้วนๆ-ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ ๒. หาคำตอบจากลัทธิ ๓. ลองปฏิบัติโยคะ ๔. รวบรวมผลการปฏิบัติ ๕. ผิดก็เปลี่ยน ถูกก็ดำเนินถึงจุดหมาย ๖. เผยแผ่แก่ชาวโลก^{๑๐๑}

ชรา เกิดความคิดต่างๆ นาๆ ขึ้นมา คือการคิดปรุงแต่ง ที่ล้วนถูกครอบงำแล้วด้วยอุปาทาน จะหยุดก็หยุดไม่ได้เสียแล้วเพราะกำลังของอุปาทาน อันแรงกล้า จึงวนเวียนคิดนึกปรุงแต่งเนื่องสัมพันธ์อยู่แต่ในเรื่องของบุคคลที่เกลียดชังนั่นเอง ตลอดจนถึงอื่นหรือความคิดอื่นๆ ที่หลุดเข้ามาในขณะภพนี้ ย่อมได้กำลังของโทสะไปบ้าง ไม่มากนักน้อย เป็นธรรมดา จึงแสดงความคิดปรุงแต่งชนิดเป็นอุปาทานชั้น ๕ ที่เนื่องสัมพันธ์กับบุคคลที่เกลียดชังสามารถบูรณาการได้ดังนี้

ไม่อยากจะพบ ไม่อยากเจอเลยหนอ (คิดปรุงแต่ง อันเป็นอุปาทานชั้น ๕ ลำดับที่ ๒)

เขาช่างไม่รู้สึกรู้ว่าเลวเลยหนอ (คิดปรุงแต่ง อันเป็นอุปาทานชั้น ๕ ลำดับที่ ๓)

ทำยังไงให้เขาโกรธไม่มีความสุขหนอ (คิดปรุงแต่ง อันเป็นอุปาทานชั้น ๕ ลำดับที่ ๔)

ทำอย่างไรให้คนอื่นเกลียดเขาด้วยหนอ (คิดปรุงแต่ง อันเป็นอุปาทานชั้น ๕ ลำดับที่ ๕)

(มองเห็นอะไรสักอย่าง) ช่างขวางหู ขวางตา จริงหนอ (คิดปรุงแต่งแทรกเข้ามาจึงรับอิทธิพลของภพโทสะ จึงเป็น อุปาทานชั้น ๕ ไปด้วย)

อยากให้เขาตายๆ ไปจริงหนอ (คิดปรุงแต่ง อันเป็นอุปาทานชั้น ๕ ลำดับที่ ๖)

เราคืออย่างนี้ยังแกล้งยังโกงบเราเลยหนอ (คิดปรุงแต่งอันเป็นอุปาทานชั้น ๕ ลำดับที่ ๗)

ดีแล้ว ที่ถูกเขาโกงบเราแกล้งเอาบ้าง (คิดปรุงแต่ง อันเป็น อุปาทานชั้น ๕ ลำดับที่ ๘ แต่คราวนี้ยังให้เกิดเวทูปาทานชั้นเป็นสุขเวทนา)

แกล้งยังงี้ดี ด่าซะให้เข็ดดีไหมหนอ ทำอย่างนั้นดีไหมหนอ ฯลฯ และอาจเกิดเป็นสังขารชั้นชนิดกระทำทางกาย ลงมือลงไม้กันได้

เป็นไปเยี่ยงนี้ อย่างต่อเนื่องไปเรื่อยๆ โดยไม่มีสติรู้เท่าทัน หรือรู้เท่าทันแต่ไม่สามารถหยุดได้เสียแล้วเพราะกำลังของอุปาทาน อันแรงกล้า เหล่านี้เป็นไปโดยอาการธรรมชาติของปุถุชนผู้ยังไม่มีวิชา

สิ่งต่างๆ เหล่านี้ คือชั้น ๕ ที่ล้วนถูกครอบงำแล้วด้วยอิทธิพลของอุปาทาน อันคืออุปาทานชั้น ๕ ซึ่งย่อมล้วนแฝงอยู่ด้วยความอยากให้เป็นไปความพึงพอใจของตัวตนเองที่จะได้รับเป็นสำคัญโดยไม่รู้ตัว จึงวนเวียนคิดปรุงแต่งอยู่เยี่ยงนี้เกือบตลอดเวลา เป็นไปอย่างต่อเนื่อง ซึ่งยิ่งคิดปรุงแต่งมากเท่าใดก็ยิ่งทำให้เราร้อน กระวนกระวายขึ้นเป็นทวีคูณ ด้วยความไม่อยากให้เกิด ไม่อยากให้เป็น อยากให้เป็นไปตามที่ตัวตนพึงพอใจเท่านั้น มากขึ้นไปเป็นลำดับตามการคิดปรุงแต่งดังกล่าวข้างต้นนั่นเอง ข้อนี้พุทธทาสภิกขุได้เสนออนุสาสนีปาฏิหาริย์วิธีตัดสังสารวัฏไว้ว่า

^{๑๐๑} พุทธทาสภิกขุ, มรรค ผล นิพพาน, หน้า ๗๖.

“ผู้ปฏิบัติต้องภาวนา พิจารณากาย เวทนา จิต ธรรม พัฒนาจิตแล้วจะมีสมณคณน้อยอย่างแท้จริง เห็นความมีกิเลส เห็นความตักกิเลส เห็นการสิ้นไปแห่งกิเลสด้วยปัญญาเอง ชราสิ้นไป ทุกข์หมดไป”^{๑๐๒}

โลกคือชั้น ๕ เมื่อมีการเกิดแล้วย่อมมีการดับไปเป็นธรรมดา จึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยยังให้เกิดมรรณะร่วมด้วย เมื่อเกิดการคิดนึกปรุงแต่งไปต่างๆ นานา ในที่สุดก็ต้องดับไปตามพระไตรลักษณ์ อันเกิดขึ้นเพราะมีการเบียดเบียนหรือบดบังหรือดับด้วยเหตุอันใดก็ตาม เช่น การทำงาน ทำกิจวัตรต่างๆ ความเหนื่อยอ่อน กล่าวคือ มีเหตุปัจจัยอื่นมากระทบเบียดเบียนไปนั่นเอง

ตามที่คุณวิจิตรวิเคราะห้ชั้น ๕ มีความชราปรากฏและจุดมุ่งหมายระหว่างโลกวิทยาศาสตร์กับหลักทางพระพุทธศาสนานั้นมีความแตกต่างกันหลายอย่าง อย่างเช่นจุดมุ่งหมายในการเผยแผ่ของพระพุทธเจ้ามุ่งให้ผู้ฟังรู้จักธรรมชาติที่มีอยู่อย่างนั้น ปัจจัยการตา ตถตา ธัมมฐิตตา สิ่งต่างๆ ดำรงอยู่อย่างนั้น ส่วนนักวิทยาศาสตร์มุ่งให้ผู้ฟังเข้าถึงอารมณ์แต่ไม่ได้มุ่งเจริญสติและปัญญาเพื่อให้ผู้ฟังคลายความยึดมั่นว่าเราทำแต่อย่างใดเช่นสอนว่า

๑. ช่วยให้ผู้ศึกษา เข้าใจความคิดรวบยอดได้ง่าย รวดเร็วขึ้น
 ๒. ช่วยให้ผู้ศึกษามองเห็นสิ่งที่กำลังเรียนรู้ได้อย่างเป็นรูปธรรม และเป็น กระบวนการ
 ๓. ช่วยให้ผู้ศึกษาเรียนรู้ด้วยตนเอง ส่งเสริมให้เกิดความคิดสร้างสรรค์
 ๔. สร้างสภาพแวดล้อมและประสบการณ์การเรียนรู้ที่แปลกใหม่ น่าสนใจ และ ทำให้
- อยากรู้ อยากเห็น

๕. ส่งเสริมการมีกิจกรรมร่วมกันระหว่างผู้ศึกษา
๖. เกื้อหนุนผู้ศึกษาที่มีความสนใจและความสามารถในการศึกษาที่ต่างกันให้เรียนรู้ได้เท่าเทียมกัน

๗. ช่วยให้ผู้ศึกษาบูรณาการสาระการเรียนรู้ต่างๆ ให้เชื่อมโยงกัน
๘. ช่วยให้ผู้ศึกษาได้เรียนรู้วิธีการใช้สื่อและแหล่งข้อมูลต่างๆ เพื่อการค้นคว้า เพิ่มเติม
๙. ช่วยให้ผู้ศึกษาได้รับการเรียนรู้หลายมิติ จากสื่อที่หลากหลาย
๑๐. เชื่อมโยงโลกที่อยู่ใกล้ตัวผู้ศึกษาให้เข้าสู่การเรียนรู้ของผู้ศึกษา

หลักทางพระพุทธศาสนาเมื่อผู้ปฏิบัติเดินตามหลักอนุสาสนีปาฏิหาริย์คือมรรคมรรค ๘ ประการแล้วย่อมเข้าสู่พระนิพพานได้ เห็นโลกคือความเป็นไปของปัจจุสมุปบาทธรรมอย่างถูกต้อง เพราะจุดมุ่งหมายสุดท้ายของพระพุทธศาสนาก็คือดับเหตุแห่งทุกข์ เมื่อเหตุดับ ชั้น ๕ ก็ดับไม่มีเชื้อ เพราะพระพุทธเจ้าทรงมีความฉลาดในการเผยแผ่ข้อนี้ผู้วิจยยกหลักธรรมมาวิเคราะห์ได้ว่า

“กรรมวิปากญาณ ปรีชาหยั่งรู้ผลของกรรม คือ สามารถกำหนดแยกการให้ผลอย่าง สลับซับซ้อน ระหว่างกรรมดีกับกรรมชั่ว ที่สัมพันธ์กับปัจจัยแวดล้อมต่างๆ มองเห็นรายละเอียดและความสัมพันธ์ภายในกระบวนการก่อผลของกรรมอย่างชัดเจนและสัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ ปรีชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่คติทั้งปวง คือ สุขคติ ทุกคติ หรือพ้นจากคติ หรือปรีชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่อรรถประโยชน์ทั้งปวง กล่าวคือ ทิณฐมมิกัตถะ สัมปรายิกัตถะ หรือ ปรมัตถะ คือรู้ว่ามี

^{๑๐๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๔ .

ปรารถนาจะเข้าถึงคติหรือประโยชน์ใด จะต้องทำอะไรบ้าง มีรายละเอียดวิธีปฏิบัติอย่างไร จะตัดเหตุแห่งทุกข์จะพิจารณาอย่างไร”^{๑๐๓}

ดับไปแบบชาวโลกนั้น การดับไปนี้ไม่ใช่ดับอย่างสูญสิ้นบริบูรณ์ ดับหรือมรณะนี้จึงเป็นความหมายทางภาษาธรรมที่หมายถึงการหยุดทำงานไประยะหนึ่ง ตามที่กล่าวไว้แล้วในปัจจุสมุปบาท เป็นการดับเฉพาะกิจนั้นๆ ช่วงระยะระยะหนึ่ง จึงเป็นการดับไปแค่ชั่วระยะ หนึ่งเพราะยังมีสัญญาความจำได้ซึ่งย่อมแฝงจำได้ในกิเลสต่างๆ รวมด้วยอาสวะกิเลสที่พร้อมจะกลับมาเกิดหรือทำงานใหม่ได้

ข้อแตกต่างเกี่ยวกับการดับอาสวะระหว่างวิทยาศาสตร์แบบปุณฺณกับความดับอาสวะแบบพระพุทธศาสนาคือทั้งวิทยาศาสตร์และพุทธศาสนายอมรับสสารวัตถุคือสังขตธรรมสิ่งที่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ กรรม จิต อกุศล อาหาร ซึ่งรู้จักได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ว่ามีจริง ส่วนโลกที่พ้นจากสสารวัตถุ คือ อสังขตธรรม สิ่งที่พ้นจากค้นหาเครื่องร้อยรัดภพน้อย ภพใหญ่ ซึ่งได้แก่นิพพาน วิทยาศาสตร์ยังไม่ยอมรับเพราะเชื่อว่าประสาทสัมผัสเป็นเครื่องมือสุดท้ายที่จะต้องตัดสินความจริง พุทธศาสนาเชื่อว่า สัจธรรมชั้นสูงคือมรรค ผล นิพพาน ไม่อาจจะรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัส รู้ได้ด้วยปัญญานทรีย์ผู้วิจิตรขอยกหลักสูตรพระอภิธรรมชั้นจุฬะเอกเรื่องพหิทธารัมมณา อัมมา ของพระสัทธัมมโชติกะมาบูรณาการได้ว่า

“ในขณะองค์มรรค ๘ กระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์นั้น ชื่อพหิทธารัมมณา อัมมา ก็ละอารมณ์ที่เป็นปรมาตมที่เรียกว่า จิต เจตสิก รูป แล้วกระทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ สภาพของนิพพานนั้นเป็นอารมณ์ภายนอก จิตที่จะรู้นิพพานได้จึงเป็นจิตที่ประกอบด้วยปัญญา ที่เรียกว่ามคค จิต ว่าโดยธาตุเป็นมโนวิญญาณธาตุ นิพพานเป็นอัมมธาตุเท่านั้น ฉะนั้นเรื่องละอาสวะเป็นเรื่องที่ชาวโลกธรรมดาไม่สามารถรู้ได้”^{๑๐๔}

อาสวะกิเลสเหล่านี้ จึงไปเป็นเหตุปัจจัยร่วมกับอวิชชาอีกครั้งหนึ่ง จึงยังให้เกิดสังขารขึ้นใหม่อีกในภายหลังได้ แล้วจึงดำเนินไปตามวงจรปัจจุสมุปบาท เป็นเยี่ยงนี้อยู่ตลอดเวลาแสดงกระบวนการปัจจุสมุปบาท ที่เกิดขึ้นจากอายตนะภายนอกเข้ากระทบโดยตรง

ในขณะที่กำลังเป็นอุปาทานทุกข์ คิดวนเวียน เร้าร้อนเผาผลาญอยู่ในเรื่องของบุคคลที่เราเกลียดชังอยู่นั้น ดังข้างต้น หรืออาจดับลงไปแล้วก็ตาม สหายตนะส่วนอื่นๆ ก็ยังทำหน้าที่รับรู้การกระทบสัมผัส (ผัสสะ) ของเขาได้อยู่เป็นธรรมดาของชีวิตตามสภาวะธรรมของชีวิต ดังเช่น ขณะนั้นมีโทรศัพท์เข้ามาด่าว่า หรือได้ยินเสียงคนที่เขานิพนทนาว่าร้าย,ด่าว่าต่างๆ นานา วงจรปัจจุสมุปบาทที่กำลังดำเนินเป็นทุกขในเรื่องคนที่เราเกลียดชังอยู่นั้น ก็ถูกเบี่ยงเบนหรือเกิดการแยกพราก ขาดการสืบต่อเนื่อง (สันตติ) จึงมรณะดับไปและเก็บจำเป็นอาสวะกิเลส และเสียงที่ได้ยินนิพนทนาว่าร้ายเรานั้น จึงเป็นปัจจัยไปหนุนเนื่องให้วงจรปัจจุสมุปบาทดำเนินต่อไปอีก เสียงนั้นกระทบเข้าหูโดยตรงๆ มิได้เกิดแต่เราสังขาร หรือผุดขึ้นมาเองดังเช่นที่ผ่านๆ มา เมื่อเกิดการผัสสะที่องค์ธรรมสหายตนะโดยตรงคือที่หู สหายตนะส่วนนั้นคือหูจึงทำหน้าที่ของตนตามธรรม จึงย่อมเกิดโสตะวิญญาณขึ้นรับรู้การ

^{๑๐๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖๖/๑๔๐; อง.ทสก.๒๔/๒๑/๓๕; อภิ.วิ.๓๕/๘๓๙/๔๕๔.

^{๑๐๔} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, อัมมสังคณีสรูปถนินสยยะ, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๒๗), หน้า ๘๘.

กระทบของเสียงนั้นอันเป็นไปตามธรรม (ชาติ) ของชีวิต นามรูปจึงครอบงำพร้อมทำงานในหน้าที่ในเรื่องใหม่ที่จะมา เช่นเดิมอีกเช่นกัน ดังนั้นจึงดำเนินไปตามวงจรปฏิเสธสมุပ္บาทเช่นเดียวกันดังนี้

เพราะอัสวะกิเลสและอวิชชาเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กันและกัน แยกเช่นเดียวกันกับข้างต้น แม้มิได้เป็นเหตุปัจจัยโดยตรงดังสังขารความคิดข้างต้น แต่เมื่อถูกกระตุ้นเร้าจากการผัสสะโดยตรง จึงเกิดสังขารขั้นต้นเช่นความคิด ที่ไปกระตุ้นหรือเร่งเร้าอัสวะกิเลสให้เกิดขึ้นโดยตรงๆ จึงส่งผลเป็นลูกโซ่ไปตามวงจรเช่นกัน จึงเป็นเหตุปัจจัยให้สังขาร

วิเคราะห์เพิ่มเติมได้ว่า วิทยาศาสตร์มีความในหลักเหตุผลว่า ปฏิบัตินิยมมีความเห็นว่า แทนที่เราจะสนใจพูดความจริงเกี่ยวกับชีวิตกัน เราควรที่จะ แสวงหาความเข้าใจเกี่ยวกับชีวิตที่เห็นว่าเป็นประโยชน์จะดีกว่า ว่า ความจริงเป็นสิ่งที่สามารถสร้างขึ้นได้ แต่ก็ไม่ใช่สิ่งที่ควรแสวงหา ฉะนั้น ความหมายของชีวิต จึงเป็นความเชื่อในเป้าหมายของชีวิต ซึ่งก็ไม่ได้ขัดแย้งกับประสบการณ์ ชีวิตมีเป้าหมายสำคัญที่ทำให้มนุษย์ตีค่า และความหมายให้ชีวิต ดังนั้น ชีวิตจึงเป็นสิ่งที่สามารถค้นพบได้ด้วยประสบการณ์นี้ เท่านั้น ส่วนทางพระพุทธศาสนานั้นมีเป้าหมายคือความหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง ประสบการณ์ทำให้เกิดความชำนาญในการพิจารณาธรรมชาติ ใช้สติ ความเพียร สัมชัญญะ พิจารณาการทำงานของระบบปฏิเสธสมุပ္บาท สามารถวิเคราะห์โดยยกคำกล่าวของพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต)อธิบายไว้ว่า

“การจะตัดระบบปฏิเสธสมุပ္บาทนั้น ต้องสร้างปัญญาให้อยู่เหนืออารมณ์ คือมีปัญหาหยั่งรู้เหตุผล รู้ดี รู้ชั่ว คุณโทษ มองสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริงทำการต่างๆ ด้วยความคิดและมีวิจารณ์ญาณ”^{๑๐๕}

ความคิดแบบพุทธกับความคิดแบบวิทยาศาสตร์คล้ายกันคือ วิทยาศาสตร์พยายามสืบสาวหาเหตุผลของปรากฏการณ์และของทุกซ์ ส่วนพุทธมีการเริ่มต้นหาความจริงจากประสบการณ์อายตนะ และสภาวะธรรม คือ เกิด แก่ เจ็บ ตายอันเป็นเครื่องหมายของรูปนามสังขารทั้งหลาย ข้อนี้สามารถยกหลักทางพระพุทธศาสนาวิเคราะห์ได้ว่า

“ไตรลักษณ์ ลักษณะ ๓ ประการ แห่งสังขารธรรมทั้งหลาย ๑. อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง ๒. ทุกขตา ความเป็นทุกข์ ๓. อนัตตตา ความเป็นของไม่ใช่ตน”^{๑๐๖}

สังขาร อันเกิดขึ้นเนื่องจากสังขารขั้นต้นคิดข้างต้นไปกระตุ้นเร้า โสตะวิญญาณจึงย่อมเกิดขึ้นตามธรรมเป็นธรรมดา นามรูปจึงครอบงำประกอบบริบูรณ์ในการทำงานในกิจที่จรรมา ผัสสะหรือกระทบนั้น จึงตื่นตัวพร้อมทำงานเช่นเดียวกันกับกระบวนการจิตตามที่กล่าวมาแต่เบื้องต้นเช่นกัน สฬายตนะทั้งหลายจึงตื่นตัวทำงานตามหน้าที่แห่งตนร่วมไปด้วย จึงเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดผัสสะ

ผัสสะ การประจวบกันของปัจจัยทั้ง ๓ คือ หู + เสียง + วิญญาณ ครอบงำธรรมของการเกิดผัสสะนั่นเอง จึงเป็นเหตุปัจจัยให้เกิด เวทนา

เวทนาขึ้นเป็นธรรมดาเช่นกัน และเพราะนามรูปเมื่อตื่นตัวแล้วดังที่กล่าวข้างต้น จึงย่อมทำหน้าที่จดจำในสัญญาต่างๆหรืออัสวะกิเลสได้เป็นธรรมดาเช่นกัน เวทนาที่เกิดขึ้นนั้นจึงเป็น

^{๑๐๕} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑/๑; พ.ธ.๒๕/๓๐/๕๑.

^{๑๐๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **ธรรมานุญชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๔๗), หน้า ๒๓.

ทุกขเวทนาที่มีอามิส อันเนื่องมาจากอาสวะกิเลส ชนิดอุปายาสคือชุ่นช้องคับแค้นใจ จึงไม่เป็นที่ถูกใจ เป็นธรรมดา จึงเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดตัณหา

ตัณหาชนิดวิภวตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทานและอุปาทาน เป็นปัจจัยให้เกิดภพมี กามภพ ประกอบด้วย โทสะ และภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติและชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรา

แล้วชราอันหมายถึงความแปรปรวนก็เกิดขึ้น เกิดความคิดนึกปรุงแต่งต่างๆ นานา ขึ้นมา อันคือการคิดปรุงแต่งที่ล้วนถูกรอบงำแล้วด้วยอุปาทาน จะหยุดก็หยุดไม่ได้เสียแล้วเพราะ อุปาทานอันแรงกล้า จึงวนเวียนคิดนึกปรุงอยู่แต่ในเรื่องที่เขานินทาว่าเรานั้นเอง ดังเช่น

มาด่าฉันทำไม (คิดปรุงแต่ง อันเป็น อุปาทานชั้น ๕ ลำดับที่ ๒)

ยังกับตัวเองตีนกนี้ (คิดปรุงแต่ง อันเป็น อุปาทานชั้น ๕ ลำดับที่ ๓)

ค่าชะดีใหม่ (คิดปรุงแต่ง อันเป็น อุปาทานชั้น ๕ ลำดับที่ ๔)

เราไม่ได้ไปนินทาว่าให้คุณ แล้วมาด่าว่าเราทำไม (คิดปรุงแต่ง อันเป็น อุปาทานชั้น ๕ ลำดับที่ ๕)

ตอบโต้ด่าทอกลับไป และ ลงมือลงไม้ทะเลาะวิวาทกัน (คิดปรุงแต่ง อันเป็น อุปาทาน ชั้น ๕ ลำดับที่ ๖)

เกิดเจตนา (สัณเจตนา) เป็นอุปาทานสังขารชั้นทางวาจา และทางกายออกมา อย่างไรก็ดี อย่างหรือทั้งสองอย่างร่วมขณะเดียวกันก็ได้

กระบวนจิตจึงดำเนินการคิดปรุงแต่งเยี่ยงนี้อยู่เรื่อยๆ เป็นไปโดยไม่รู้ตัว หรือรู้ตัวแต่ก็ห้าม ใจไว้ไม่อยู่เพราะกำลังของอุปาทาน และยังไม่วิเวกฯ จนในที่สุดก็ดับไป(มรณะ)พร้อมทั้งเก็บจำเป็นอาสวะกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในจิตอีกต่อไป การดับไปด้วยเหตุอันใดก็ดี เป็นเพียงชั่วขณะหนึ่งเท่านั้น แล้ว ก็เกิดวงจรของทุกข์ขึ้นใหม่ได้อีกเป็นธรรมดา

ดังเช่น หลังจากผ่านไปแล้ว ๑-๒ ชม.เกิดชรา-มรณะและอาสวะกิเลสในเรื่องที่มีคนมา นินทาว่าไปแล้ว หมายถึง วงจรปฏิจกสมุปบาทดับหรือหยุดการเกิดๆดับๆที่หมุนเวียนเป็นวงจรลง ไปชั่วขณะจิตหนึ่ง อยู่ในสภาวะปลอดจากอุปาทานทุกขอยู่ขณะนั้นก็จริงอยู่ แต่ตาก็บังเอิญไปสอด สายกระทบกับรูปถ่ายของ คนรักที่ตั้งไว้ วงจรของทุกข์ในเรื่องของคนรักที่เพิ่งจะดับไปก่อนหน้านี้ ไม่นานก็อาจเริ่มขึ้นใหม่อีกได้ เป็นไปดังตัวอย่างที่๓ในเรื่องทุกระทบ เสียงนั่นเอง หรืออาจเกิดแต่สังขาร ใหม่ผุดขึ้นมาได้เองดุดังดังพรายอากาศอันผุดขึ้นมาจากโคลนตมที่หมักหมมได้ที่แล้วได้ท้อฮอง หรือ อาจเจตนาปรุงแต่งขึ้นมาเองด้วยความไม่รู้(อวิชชา)ในโทษก็ได้ในเรื่องต่างๆ นานา จึงเป็นแรงหนุนเนื่อง ให้เกิดการขับเคลื่อนวงจรของทุกข์เป็นไปอย่างเกิดๆดับๆเยี่ยงนี้อยู่ตลอดเวลา

ดังเช่น อาจเกิดอาสวะกิเลส^{๑๐๗} เช่นปริเทวะในสุข คือมีความรู้สึกหรือความจำถึงรสชาติ อาหารอันเอร็ดอร่อยผุดลอยขึ้นมา จึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยร่วมกับอวิชชาอีกครั้ง จึงเกิดสังขารปรุงแต่ง ถึงอาหารที่อร่อยถูกใจใดๆขึ้นมา จึงต้องออกไปแสวงหาสนองความอยากตัณหานั้นๆ ถ้าไม่ออกไป แสวงหาก็เร้าร้อนกระวนกระวายใจ อันล้วนเป็นการดำเนินไปตามวงจรปฏิจกสมุปบาทโดยไม่ รู้ตัว และแม้เป็นสุขเพราะได้ตามปรารถนา แต่เก็บสะสมเป็นอาสวะกิเลสเพิ่มเติมอยู่เรื่อยๆมา

^{๑๐๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๒๖/๕๒๘.

หรือ เกิดอาสวะกิเลส เช่นปริเทวะในสุข อันเกิดแต่เพศสัมผัสผุดลอยขึ้นมา อันอาจมีเหตุปัจจัยจากกายอันสมบูรณ์ร่วมด้วยก็ได้ จึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยร่วมกับอวิชา จึงเกิดสังขารปรุงแต่งถึงเพศสัมผัสอันเร้าร้อนแบบใดๆ หรืออาจปรุงแต่งถึงใครๆ ขึ้นมา จึงต้องแสวงหาสนองความอยากตัณหานั้นๆ ถ้าไม่แสวงหาก็เร้าร้อนเผาผลาญกระวนกระวายใจปรุงแต่งไปต่างๆ นานาอันดำเนินไปในองค์ธรรมชรา นั่นเอง อันล้วนเป็นการดำเนินไปตามวงจรปฏิจาสัมุปบาทโดยไม่รู้ตัว ถ้าแม้เป็นสุขเพราะได้ตามปรารถนาที่สังขารขึ้นก็จริงอยู่ แต่ก็ย่อมเก็บสังสมเป็นอาสวะกิเลสเพิ่มเติมให้ล้าแข้งเข้าไปและยังให้เกิดขึ้นอีกในภายหน้าอย่างวนเวียนอยู่ตลอดเวลา เรียกว่าเป็นเหตุไม่ให้อภัย จึงวนเวียนว้ายตายเกิดอยู่ในกองทุกข์เยี่ยงนี้

ชีวิตของปุถุชนจึงดำเนินวนเวียนเป็นวงจรเยี่ยงนี้อยู่เกือบตลอดเวลา จนเข้าพักผ่อนนอนหลับ อาสวะกิเลสก็ยังตามไปผูกไปรังควานขึ้นโดยไร้เจตนาในขณะหลับ เป็นความที่เป็นสภาวะธรรมชาติของชีวิตอย่างหนึ่งในการผุดขึ้นขึ้นมาได้เอง หรือการเกิดขึ้นมาจากการแอบแฝงกระตุ้นเร้าโดยไม่รู้ตัว หรือแม้แต่กายเป็นเหตุ เมื่อผุดขึ้นขึ้นมาคือสังขารอย่างหนึ่งเฉกเช่นความคิดนั่นเอง จิตที่คิดไปว่าหลับไหลเวลานอนหลับ ก็ทำงานตามหน้าที่ตน กล่าวคือย่อมดำเนินไปตามวงจรปฏิจาสัมุปบาทได้ แม้ในขณะที่หลับอยู่ แต่มนุษย์ปุถุชนที่จะเข้าใจกฎธรรมชาตินั้นเป็นเรื่องยาก โดยมากจะติดอยู่ในภพ มีความเชื่อมั่นในการกระทำ การคิดของตนเอง แต่ขาดปัญญา ก็จะตกอยู่ในวังวนไม่มีที่สิ้นสุดแม้จะหลักการในเรื่องเหตุผลตามวิทยาศาสตร์ก็ตาม แต่นั่นก็ไม่ใช่สัพพัญญู

ในเรื่องนี้ผู้วิจัยขอวิเคราะห์โดยยกคำกล่าวของพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายไว้ว่า ความเชื่อ ตามหลักวิทยาศาสตร์ การจะเชื่อสิ่งใดต้องพิสูจน์ให้เห็นจริงเสียก่อนเอาปัญญาและเหตุผลเป็นตัวตัดสินความจริง หลักพุทธศาสนาก็คือความจริงจะต้องพิสูจน์ได้ด้วยการปฏิบัติ ดุจหลักกาลามสูตร และที่ไหนมีศรัทธาที่นั่นจะต้องมีปัญหา มุ่งให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่สอนเป็นสำคัญ^{๑๐๘}

เมื่อกล่าวตามหลักอริสัจ ๔ ความหยากเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ที่ไหนมีอยาก มีรักที่นั่นมีทุกข์ เมื่อเหตุดับ ผลก็เกิดไม่ได้ ผู้วิจัยขอวิเคราะห์ตามคำที่พระเทพวิสุทธิกวี (เกษม สณฺญโต) กล่าวเป็นกลอนเรื่องระบบปฏิจาสัมุปบาททางพระพุทธศาสนาว่า

ความรักเป็นเหตุให้ตาบอด	
ชีวิตอาจม้วยมวด	มุดม้วย
เยาว์วัยก็อาจจอด	ดับดับ ลงแฮ
ฤทธิ์รักจักพาชวย	มีดมีดปิดลง ^{๑๐๙}

อาสวะกิเลสอวิชา→ จึงเป็นเหตุให้เกิด→สังขารกิเลสคือความฝืนอันเป็นเหตุหรือธรรมารมณ์ที่แฝงกิเลส→มโนวิญญูณ→นาม-รูป→สฬายตนะ→ผัสสะ→เวทนา→ตัณหา→อุปาทาน→ภพ→ชาติ→ชรา แล้ววนเวียนปรุงแต่งเร้าร้อนนอนเหงื่อโทรมกาย หรือฝืนหวานอันเร้าร้อนอยู่ในแม้ความฝืน→มรณะ→อาสวะกิเลส... →...ฯ.

^{๑๐๘} พระพรหมคุณากรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธวิธีในการสอน, หน้า ๔๒.

^{๑๐๙} พระเทพวิสุทธิกวี (เกษม สณฺญโต), ธรรมะคละคำกลอน, (กรุงเทพมหานคร : หสน.เจียยั้ว, ๒๕๔๗), หน้า ๒๓ .

ชีวิตของปุณณทัฬหะไป จึงดำเนินและเป็นไปเยี่ยงดังนี้อยู่เรื่อยๆ แทบตลอดเวลา ด้วยวิชาจึงไม่เคยคิดจะหยุดหรือดับวงจรแห่งทุกข์เหล่านี้ลงเลย วันหนึ่งๆ จึงเกิดได้หลายสิบหลายร้อยครั้ง และบางครั้งก็ไปดำเนินอยู่ในขรา อันเร้าร้อนเผาผลาญกระวนกระวายอย่างยาวนานด้วยเวทูปาทานชั้นที่ เกิดดับ ด้วยการปรุงแต่งวนเวียนชั่วโม่งแล้วชั่วโม่งเล่า เกิดดับๆ อยู่เยี่ยงนั้น กล่าวคือเกิดวงจรปฏิจจสมุปบาทที่หมุนเวียนหมุนเนื่องแบบเกิดๆ ดับๆ เป็นวงจรหมุนเวียน ที่หมุนเนื่องดังเกลียวคลื่นในท้องทะเลอยู่แทบตลอดเวลา เนื่องเพราะเป็นทั้งธรรมชาติของชีวิตและก็เป็นสิ่งๆ เดียวกันกับธรรมชาติ ฝ่ายก่อให้เกิดทุกข์กล่าวคือดำเนินไปตามวงจรปฏิจจสมุปบาทเช่นกัน โดยไม่รู้ไม่เข้าใจกันนานเนื่องมาแต่โบราณกาล จนบังเกิดมีองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ได้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ได้ตรัสรู้เห็นธรรมชาติของทุกข์ของสรรพสัตว์ทั้งหลาย ท่าน จึงได้ตรัสไว้เมื่อคราวตรัสรู้ใหม่ๆ และพิจารณาว่าจะเผยแผ่ธรรมของท่านหรือไม่ ธรรมของท่านนั้นเป็นเรื่องสวนกระแส กล่าวคือทวนกระแสของทางโลกหรือธรรมชาติของปุณณทัฬหะที่พากันแสวงหาทุกข์โดยไม่รู้ตัวเป็นธรรมดา กล่าวคือไหลเลื่อนไปตามกิเลสตัณหาอุปาทานเป็นธรรมดา อุปมาดั่งน้ำย้อมไหลจากที่สูงลงสู่ที่ต่ำเป็นธรรมดา พระองค์จึงทรงใช้ธรรมของพระองค์ เพื่อสร้างธรรมชาติของชีวิตขึ้นใหม่ กล่าวย่อๆ ก็คือ โดยอาศัย สติ สมาธิ และปัญญา เพื่อสร้างสมสังขารใหม่อันมิได้เกิดแต่อวิชชาความไม่รู้ แต่ล้วนเกิดจากวิชา ของพระองค์ท่าน แล้วได้ตัดสินพระทัยนำมาเปิดเผยแก่เวไนยสัตว์ทั้ง หลายในที่สุดด้วยพระมหากรุณาธิคุณ ที่ทรงเล็งเห็นว่ายังมีบุคคลที่มีปัญญา ดุจเป็นบัวพ้นน้ำพ้นจากการเป็นอาหารของเต่า หอยปูปลานั้นยังพอมีอยู่ จึงยอมทนตรากตรำพระวรกายตลอดระยะเวลา ๔๕ ปี ภายหลังตรัสรู้จบ จนเข้าสู่พระปรินิพพาน ในการเผยแผ่พระศาสนา ก็ล้วนเพื่อยังประโยชน์สุขแก่สรรพสัตว์ให้จางคลายจากอุปาทานทุกข์ ตามฐานะแห่งตน จนถึงดับสนิทไปจากอุปาทานทุกข์ ทั้งปวงนั่นเอง

๔.๓.๒ วิเคราะห์การเผยแผ่หลักขรवासธรรมในชีวิตประจำวัน

ขรवास ธรรม เป็นหลักคำสอนที่พระพุทธองค์แสดงไว้เพื่อให้สาวกผู้อยู่ครองเรือนได้นำไป เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตให้ประสบความสำเร็จตามที่ตั้งเป้าหมายไว้ ธรรมดาสาวกผู้อยู่ครองเรือนย่อมจะมีการเกี่ยวข้องกันกับสมาชิกในครอบครัวอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เช่น สามเณรเกี่ยวข้องกับภรรยา บุตรธิดา เกี่ยวข้องกับบิดามารดา พ่อตา แม่ยาย เกี่ยวข้องกับลูกเขย นายจ้างเกี่ยวข้องกับลูกจ้าง เป็นต้น บุคคลผู้มีความเกี่ยวข้องกันจำเป็นต้องมีธรรมะเป็นเครื่องมือในการปฏิบัติตนต่อกัน จึงจะทำให้อยู่ด้วยกันอย่างมีความสุข ดังนั้น พระพุทธองค์จึงวางหลักธรรมสำหรับสาวกผู้อยู่ครองเรือนไว้เรียกว่า ขรवासธรรม^{๑๑๐} ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยต้องการให้ทราบว่า ชาวโลกปฏิบัติตามหลักขรवासธรรมที่พระพุทธองค์ได้วางไว้สามารถนำไปใช้ในการพัฒนาสังคมได้ผลจริงโดยไม่ต้องสงสัย

๔.๓.๒.๑ วิเคราะห์สัจจะในชีวิตประจำวัน

บิดามารดา นายจ้างกับลูกจ้าง มีความซื่อสัตย์ต่อกัน สามเณรไม่ปิดบังภรรยา ไม่นอกใจภรรยา ภรรยาไม่นอกใจสามเณร มีความซื่อสัตย์ต่อกัน พุทธความจริงต่อกัน ไม่โกหกหลอกลวงกัน บิดามารดา มีความซื่อสัตย์ต่อบุตรธิดา เช่น รับปากว่า จะให้สิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่งต้องทำตามสัญญาที่

^{๑๑๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๘๔๕/๓๑๖; พ.ส.๒๕/๓๑๑/๓๖๑.

ให้ไว้ จะทำให้บุตริตา เกิดความเชื่อมั่นในบิดามารดา บุตริตา มีความซื่อสัตย์ต่อบิดามารดา เช่น ไม่โกหกเพื่อให้บิดามารดาให้สิ่งของเกินความจำเป็น รับปากว่าจะทำสิ่งนั้นสิ่งนี้ให้ ต้องทำตามที่ได้รับปากไว้ กรณีของนายจ้างกับลูกจ้างก็ให้ปฏิบัติตามนัยที่กล่าวมานี้เหมือนกัน ส่วนโลกสมัยใหม่นักวิทยาศาสตร์ได้พัฒนาสถาบันทางสังคมหลัก ๗ สถาบัน ได้แก่

๑. ด้านครอบครัว ฝ่ายราชอาณาจักรทั่วไปพยายามค้นหาความจริงเกี่ยวกับเรื่องครอบครัว มนุษย์นั้นเป็นสัตว์สังคมต้องอยู่ร่วมกันจึงจะพัฒนาวิถีชีวิตให้เจริญไปในทางด้านปลอดภัยได้ ถ้าคิดถึงสังคมครอบครัวสมัยใหม่ก็จะอยู่แบบไร้ความผูกพัน เพราะความยากจนต้องหางานทำ และสถานที่ทำงานก็อยู่ไกลครอบครัว จึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้มนุษย์สมัยใหม่ขาดสัจจะ เพราะความวิถีชีวิตได้อำนาจแห่งอยากรวย ไม่เหมือนสังคมสมัยโบราณที่มีครอบครัวเพราะความปรารถนาความปลอดภัย ในข้อนี้ผู้วิจัยขอบูรณาการระหว่างการใช้สัจจะความจริงกับความจริงที่มีอยู่ในโลกสมัยใหม่ว่าควรจะดำเนินชีวิตอย่างไรจึงจะเกิดความจริงในสังคมครอบครัวหลักก่อนศาสน์ปาฏิหาริย์มาวิเคราะห์ได้ว่า

“ความจริงของธรรมชาติ หรือกฎธรรมชาติซึ่งเราต้องเรียนรู้และใช้ประโยชน์โดยถูกต้อง มนุษย์เป็นผู้เรียนรู้เข้าใจความจริงนี้และใช้ประโยชน์จากความรู้นั้น เราจึงต้องศึกษาธรรมชาติของมนุษย์ด้วย บางครั้งการยอมรับความจริงก็ทำให้พบความสุขในโลก”^{๑๑๑}

๒. ด้านการศึกษา ทางวิทยาศาสตร์เน้นเรื่องการศึกษาความเป็นของโลกชนิดสสารวัตถุ (สังขตธรรม) โดยมองว่า ทุกสิ่งเกิดเพราะเหตุและผลชนิดนี้เกิดจากเหตุจึงพยายามเรียนเรื่องธรรมที่ถูกปรังแต่งแต่ไม่สามารถที่ค้นหาธรรมที่ชื่อว่า อสสารวัตถุ คืออสังขตธรรม ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า นิพพาน เป็นธรรมที่มีอยู่จริง เพื่อให้เกิดความรู้ใหม่ๆ จึงบูรณาการได้ว่า

“สิ่งที่เราควรนำไปศึกษาเพื่อให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ ก็คือตัวเรา ได้แก่ กาย เวทนา จิต ธรรม เพราะสิ่งนี้เป็นสิ่งสำคัญในทางพระพุทธศาสนา เพราะการศึกษาย่างอื่น อาจทำให้เสียเวลา พระพุทธศาสนาสอนให้ดูตน รู้จักตนแล้ว ก็ไม่ถือตัวตน นี่คือการศึกษาศาสนาพุทธ ต้องมีความจริงกับตนก่อน”^{๑๑๒}

๓. ด้านศาสนา เพื่อความยุติธรรมต่อทุกศาสนา มนุษย์ในสังคมสมัยใหม่ควรเรียนรู้ความจริง ไม่ว่าตัวเราเอง หรือคนอื่นภายนอกตัวเรา แต่ละฝ่ายมีอะไรที่เป็นความจริง ด้านกายมีสภาพอย่างไร มีลักษณะเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา หรือไม่ ต้องพิสูจน์ให้เห็นด้วยใจตน เรามีอย่างนี้คนอื่นก็จะมีเหมือนเราจึงวิเคราะห์เพื่อให้เกิดความยุติธรรมต่อศาสนาสมัยใหม่ได้ว่า

“จุดมุ่งหมายสูงสุดของศาสนา คือความรู้แจ้งที่ทำให้วิชาหมดไป ซึ่งทำให้พ้นจากความติดข้องยึดมั่นอยู่ในทฤษฎีใดๆ ศาสนาที่แท้จริง ได้แก่ศาสนาที่นำพาผู้ปฏิบัติไปสู่ความรู้ที่ตนเองและศาสนาเช่นนี้เท่านั้นที่สามารถทำบุคคลให้เป็นผู้ไม่มีศาสนาได้”^{๑๑๓}

๔. ด้านเศรษฐกิจ วิถีชีวิตที่ดำเนินไปตามหลักความจริงย่อมจะพบทางออกเสมอ เพราะมีจุดหมายในการลงทุน เพราะผู้มีความจริงเช่นเห็นว่า สังหารทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น

^{๑๑๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), *ทุกข์สำหรับเห็น สุขสำหรับเป็น*, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทธรรมสารจำกัด , ๒๕๔๕), หน้า ๗๕.

^{๑๑๒} อ้างแล้ว.

^{๑๑๓} พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตโต), *ค่านิยมแบบพุทธ*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เทียนวรรณ , ๒๕๒๗), หน้า ๑๓๖.

อนัตตาย่อมมีความสันโดษในวัตถุที่ตนมีอยู่ การลงทุนเพียงเพื่อยังอัตภาพให้เป็นเพื่อให้ได้สร้างแต่กรรมดี สร้างบารมีของตนเท่านั้น ฉะนั้น แม้ทางวิทยาศาสตร์จะจะมีการลงทุนอย่างไร ได้กำไรมากเท่าไร มีคิดดีเท่าไรก็ตาม ถ้าหากที่สุดแห่งการลงทุนจบด้วยตัณหาที่ไม่ใช่การลงทุนที่ถูกต้องข้อนี้ วิเคราะห์ตามวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาได้ว่า

“บุคคลใด พึ่งประกอบพิธีบูชา โดยสมำเสมอ ด้วยทรัพย์จำนวนพัน ทุกๆ เดือน ถ้วนเวลาตั้งร้อยปี พิธีบูชานั้นก็หาประเสริฐไม่ ส่วนผู้ใดพึงบูชาบุคคลผู้ฝึกอบรมตนแล้วสักคนเดียว แม้ชั่วเวลาหนึ่ง การบูชานั้นแลประเสริฐกว่า พิธีบูชาตั้งร้อยปีจะมีความหมายอะไร”^{๑๑๔}

๕. ด้านการปกครอง โลกสมัยใหม่มีหลักปกครองอยู่หลายวิธี คือ การใช้อำนาจอธิปไตยตามกฎหมายในการบริหารและจัดการประเทศ การปกครองมีหลายรูปแบบ เช่น การปกครองแบบประชาธิปไตย และการปกครองแบบเผด็จการ นอกจากนี้การปกครองยังมีได้หลายระดับ เช่น การปกครองส่วนกลาง การปกครองส่วนภูมิภาค และการปกครองส่วนท้องถิ่น แต่การปกครองในรูปแบบไหนก็ตาม ถ้าขาดความจริง ก็ไม่สามารถนำพาปวงมหาชนไปสู่ความสงบสุขได้ เช่น ไม่ซื่อสัตย์ต่อประชาชน ไม่ให้สิทธิเสรีภาพต่อการปฏิบัติด้านศาสนา ศาสนาใดก็ตามที่สอนให้มนุษย์หลุดพ้นจากทุกข์ได้ก็พยายามหาหนทางปิดช่องทางไม่ให้ขยายไปสู่กว้าง จำกัดสิทธิเสรีภาพโดยร่างกฎระเบียบให้หมดลง แต่ในทางพระพุทธศาสนาแล้วไว้ว่า ผู้จะเป็นหัวหน้านั้นควรประพฤติอยู่ในศีลธรรมข้อนี้จึงวิเคราะห์โดยใช้หลักอนุสาสนีปาฏิหาริย์ได้ว่า

“ผู้จะเป็นนำนั้นต้องเป็นผู้มีความประพฤติตามหลักทศพิธราชธรรม หลักการปฏิบัติหน้าที่หรือธรรมเนียมการปกครองเรียกว่าจักรวรรดิวัตร และหลักการทำนุบำรุงประชากรราษฎร์อันจะทำให้บ้านเมืองอุดมสมบูรณ์ ราษฎร์อยู่เป็นสุข และนักปกครองสามารถครองใจคนไว้ด้วยราชสังคหวัตถุ”^{๑๑๕}

๖. ด้านนันทนาการ หมายถึง การทำให้ชีวิตสดชื่น โดยการเสริมสร้างพลังงานขึ้นใหม่หลังจากที่ร่างกายใช้พลังงานแล้วเกิดเป็นความเหนื่อยเมื่อยล้าทางร่างกาย จิตใจและทางสมอง เมื่อบุคคลเข้าร่วมกิจกรรมนันทนาการจะช่วยขจัด หรือผ่อนคลายความเหนื่อยเมื่อยล้าทางด้านร่างกายและจิตใจ ในความหมายนี้ นันทนาการจึงเป็นการตอบสนองความต้องการทางกายและจิตใจของบุคคลได้อย่างแท้จริง ส่วนทางพระพุทธศาสนาเน้นเรื่องการเล่นกีฬาด้วยฉันทา ทำใจให้ร่าเริงด้วยปิติ ทำใจให้สงบด้วยการปล่อยอารมณ์ทิ้งที่เป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคตข้อนี้วิเคราะห์ได้ว่า

“การบันเทิงใดๆ ก็ตามที่น่าพาผู้กระทำให้บรรลุนิพพานได้ ก็ไม่มีโทษ เช่นปลื้มใจกับบุญที่ตัวเองจะทำ กำลังทำ และได้ทำเสร็จแล้ว ยอมรับกับสิ่งที่ตัวเองได้ทำความดีมีผลจริง เรียกว่า ถึงพร้อมด้วยเจตนา การออกกำลังกายด้วยการเดินจงกรมด้วยสติ ฝึกสมาธิขณฺฐะ คือรู้ตัวทั่วพร้อม”^{๑๑๖}

๗. ด้านสื่อสารมวลชน โลกสมัยใหม่มีการพัฒนาทางด้านวิทยาศาสตร์ไปมาก สำหรับสังคมไทยในปัจจุบัน สถาบันสื่อมวลชนเริ่มมีบทบาทและตอบสนองความต้องการในด้านข่าวสารข้อเท็จจริงแก่ประชาชนมากยิ่งขึ้น รวมทั้งสามารถที่จะมีอำนาจต่อรองกับสถาบันอื่นๆ ได้ ตัวอย่าง

^{๑๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒.

^{๑๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๒.

^{๑๑๖} อ้างแล้ว.

ของสถาบันสื่อมวลชน ได้แก่ สมาคมนักหนังสือพิมพ์แห่งประเทศไทยสมาคมผู้สื่อข่าวแห่งประเทศไทย องค์การสื่อสารมวลชนแห่งประเทศไทย เป็นต้น ถึงจะสื่อสารได้สะดวกเพียงใด ถ้าขาดการฝึกฝนอบรมในการใช้ก็จะทำให้เกิดความโง่ คือยิ่งเดินยิ่งห่างไกลจากความจริง ดังวิเคราะห์ได้ว่า

กายนี้ถึงแม้เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์เป็นอนัตตา แต่ถ้ารู้จักใช้โดยนำมากำหนดพิจารณาเป็นก็จะทำให้ผู้พิจารณาพบความสงบสุข เพราะได้เห็นความจริงคือพระนิพพานตรงกันข้าม ความสะดวกสบายอาจนำพาอุปสรรคต่างๆ มาให้ ด้วยเหตุนี้ ความจริงที่มีอยู่โดยธรรมชาติ ถ้าเรารู้จักใช้ก็จะเกิดประโยชน์ รู้จักสื่อสารใช้สื่อสารให้เกิดประโยชน์ได้เช่นกัน ตรงกันข้ามถ้าใช้ไม่เป็น อาจถูกสิ่งนั้นครอบงำใจจนกระทั่งกลายเป็นคนจมอยู่กับความทุกข์สุดท้ายก็กลายเป็นคนไม่จริงหาความจริงไม่พบ ไม่มีความซื่อสัตย์ต่อใครๆ ^{๑๑๗}

๔.๓.๒.๒ วิเคราะห์การเผยแผ่พระธรรมในชีวิตประจำวัน

การรู้จักข่มใจข่มใจตนเอง มีความกระตือรือร้นในการเคี้ยวเข็นฝึกตนเอง บังคับควบคุมอารมณ์ ข่มใจระงับความรู้สึกต่อเหตุบกพร่องของกันและกันอย่างไม่มีข้อแม้เงื่อนไข เพื่อให้ตนเองมีทั้งความรู้ ความสามารถ และ ความดีเพิ่มพูนมากขึ้นทุกวันๆ รู้จักฝึกฝนปรับปรุงตน แก้ไขข้อบกพร่อง ปรับนิสัยและอริยาไยให้กลมกลืนประสานเข้าหากันได้ ไม่เป็นคนดื้อด้านเอาแต่ใจและอารมณ์ของตน คนที่ขาดธรรมข้อนี้ ย่อมปล่อยให้ข้อแตกต่างปลีกย่อยทางอุปนิสัยและการอบรม กลายเป็นเหตุแตกแยกสามัคคีใหญ่โต และถ้าไม่สามารถปรับตนเข้าหากันได้ ก็เป็นอันต้องทำลายชีวิตคู่ครองแยกทางขาดจากกัน

ผู้เป็นหัวหน้าครอบครัวหรือองค์กรต้องหมั่นฝึกฝนอบรมตนอยู่ ตลอดเวลา เพื่อที่จะได้เรียนรู้หลักการบริหารใหม่ๆ มาบริหารคนในครอบครัวและองค์กรให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น การฝึกฝนอบรมตนเองจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีในตัวเอง และจะสร้างความน่าเชื่อถือให้กับตนเอง เมื่อได้รับความเชื่อถือแล้วการสั่งงานหรือการดำเนินกิจการใดๆ ก็จะเป็นไปโดยสะดวก ไม่มีอุปสรรคขัดขวาง การฝึกตนเองมีอยู่หลายวิธี เช่น การเรียนรู้ตามตำรา การสอบถามจากคนผู้มีประสบการณ์โดยตรง การลงมือทดลองปฏิบัติด้วยตนเอง เป็นต้น วิธีเหล่านี้จะช่วยให้เกิดการพัฒนาตนเองเป็นอย่างดี

หลังจากเรียนรู้วิธีการข่มใจจนชำนาญแล้วลงมือปฏิบัติจากระดับต่ำสุด จนถึงระดับสูงสุด คือฝึกข่มใจต่อผู้คนในครอบครัว ขยายจนถึงการจัดระเบียบทางสังคม ทำให้คนในสังคมอยู่ร่วมกันอย่างมีระเบียบภายใต้แบบแผนกฎเกณฑ์เดียวกัน สิ่งที่ใช้ในการจัดระเบียบในสังคม ได้แก่ ๑. ค่านิยม ประกอบด้วยรูปแบบความคิดติดอยู่ในใจ คนส่วนใหญ่และเป็นแนวทางปฏิบัติประกอบด้วย ค่านิยมบุคคลสังคม ๒. บรรทัดฐานคือ รูปแบบพฤติกรรมที่สังคมวางไว้ เพื่อกำหนดแนวทางให้บุคคลปฏิบัติ ๓ ประเภท ได้แก่ ๒.๑ วิถีประชา (Folkways) : วิถีชาวบ้านได้แก่ขนบธรรมเนียมประเพณีที่เป็นหลักเกณฑ์ในการดำเนินชีวิต ๒.๒ จารีต (Mores) : กฎศีลธรรมสำคัญกว่าวิถีประชา ใครฝ่าฝืนมี

^{๑๑๗} อ้างแล้ว.

ความชั่ว และ ได้รับโทษ ๒.๓ กฎหมาย (laws) : บทบัญญัติ ถ้าละเมิดมีบทลงโทษ ส่วนในทางพระพุทธศาสนาสอนให้เข้าใจความเป็นอยู่ของสังคมและระบบต่างๆ ของสังคม ถึงกระนั้นสิ่งที่เป็นตัวควบคุมกาย วาจา นั่นก็คือเจริยุดินั่นเองข้อนี้สามารถวิเคราะห์ได้ว่า

ผู้ปรารถนาความเจริญในธรรมต้องหมั่นเจริยุดิระลึกดู กาย เวทนา จิต ธรรม ในขณะที่ดำเนินชีวิตประจำวัน เมื่อสติเจริยุดขึ้นจะทำให้จิตนั้นควรแก่การงานข่มได้ง่ายไม่ร้อน จิตไม่หลงยึดติดในหน้าที่ เพราะความจริงปรากฏ กายก็ไม่ใช่เรา เวทนาก็ไม่ใช่เรา จิตก็ไม่ใช่ของเรา อะไรๆ ก็ไม่ใช่ของเรา จึงคลายความยึดติดในหน้าที่ทำเพียงเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่คนในสังคมเท่านั้น สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง^{๑๑๘}

ชาวโลกสมัยใหม่เลี้ยงลูกไม่เป็น เด็กขาดความอดทน ไม่มีภูมิคุ้มกันเป็นไข้โรคทางจิตใจ ไม่เข้มแข็ง เพราะชาวโลกสมัยใหม่เลี้ยงลูกแบบถนอมจนเกินไป ไม่สอนให้ลูกช่วยตัวเอง ต่างกับพระอริยสาวกพระโสดาบัน ท่านจะกระตือรือร้นช่วยตนเองชวนชวาย แสวงหา ค้นหาตัวเอง และท่านจะสอนให้สำนึกรับผิดชอบต่อสังคมข้อนี้ขอใช้อุทสาสนีปาฏิหาริย์มาวิเคราะห์ได้ว่า

ชาวโลกปรารถนาจะพบความสำเร็จทั้งทางโลกและทางธรรมควรมือสัมโมหสัปปัญญะ^{๑๑๙} รู้ชัดว่าไม่หลง หรือตระหนักในตัวเนื้อหาสภาวะ ไม่หลงไหลพันเพื่อน คือเมื่อไปไหน ทำอะไร ก็รู้ตัวตระหนักชัดในการเคลื่อนไหว หรือในการกระทำนั้น และในสิ่งที่กระทำนั้น ไม่หลง ไม่สับสนงอจะงะพันเพื่อน เข้าใจล่วงหน้าตลอดไปถึงตัวสภาวะในการกระทำที่เป็นไปอยู่นั้น ว่าเป็นเพียงการประชุมกันขององค์ประกอบและปัจจัยต่างๆ ประสานหนุนเนื่องกันขึ้นมาให้ปรากฏ เป็นอย่างนั้น หรือสำเร็จกิจนั้นๆ รู้ทันสมมติ ไม่หลงสภาวะเช่นยึดเห็นเป็นตัวตน โดยสาระคือ ความรู้ตระหนัก ในเรื่องราว เนื้อหาสาระ และสภาวะของสิ่งที่ตนเกี่ยวข้องหรือกระทำอยู่นั้น ตามที่เป็นจริงโดยสมมติสัจจะ หรือตลอดถึงโดยปรมัตถสัจจะ มิใช่พรวดพราดทำไป หรือสักว่าทำ มิใช่ทำอย่างมกมายไม่รู้เรื่อง และไม่ถูกหลอกให้ลุ่มหลงหรือเข้าใจผิดไปเสียด้วยความพรวามัว หรือด้วยลักษณะอาการภายนอกที่ยั่วยุ หรือเฝ้าชวนเป็นต้น

๔.๓.๒.๓ วิเคราะห์การเผยแผ่ขันติในชีวิตประจำวัน

ผู้เป็นหัวหน้าครอบครัวหรือองค์กรต้องมีความหนักแน่นมั่นคง ไม่หวั่นไหวเมื่อมีปัญหาเกิดขึ้นในครอบครัวหรือองค์กร ธรรมดากการอยู่ด้วยกันหลายคนย่อมจะมีการกระทบกระทั่งกันบ้าง ทั้งทางกิริยาท่าทางและทางวาจา ต้องอดทนต่อกิริยานั้นๆ ให้ได้ไม่แสดงอาการอันไม่พึงประสงค์ออกมา ที่จะทำให้เกิดความขาดความเชื่อมั่นในผู้บริหาร หรือผู้นำ ปัญหาบางอย่างไม่สามารถแก้ไขได้ด้วยเหตุผลหรือวิธีการ เช่น ปัญหาความขัดแย้งในครอบครัวหรือองค์กร ต้องอาศัยกาลเวลาเป็นตัวแก้ปัญหา ลักษณะอย่างนี้ผู้บริหารต้องอาศัย ขันติ ความอดทนต่ออารมณ์อันเกิดจากสังคมนับตั้งแต่ระดับครอบครัวจนถึงระดับโลก

หน้าที่ฆราวาสจะพึงใช้ความอดทนต่อสังคม ได้แก่ ๑. อดทนต่อรักษาความต่อเนื่องด้านชีวภาพของสมาชิกในสังคม ๒. อดทนการขัดเกลา อบรม สั่งสอนสมาชิก (Socialization) ๓. อดทน

^{๑๑๘} ศาสตราจารย์พิเศษอดิศักดิ์ ทองบุญ, บทเรียนชีวิตจากพุทธสาวก-พุทธสาวิกา, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๔๒.

^{๑๑๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) , พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๗๑, ที.อ. (บาลี)๑/๒๒๘; วิงศ.อ.๔๕๑.

ต่อการติดต่อสื่อสาร ๔. อดทนต่อการลงทุนด้านเศรษฐกิจ ๕. อดทนจัดระเบียบ + รักษาความสงบ ๖. อดทนผดุงขวัญและให้กำลังใจสมาชิก ส่วนทางพระพุทธศาสนากล่าวว่า ผู้จะจพบความเจริญต้องไม่คบคนพาล คบหาแต่บัณฑิต บุชาบุคคลที่ควรบูชาข้อนี้ขอใช้อุสสาสนีปาฏิหาริย์มาวิเคราะห์ได้ว่า

ต้องมีสติอดทนต่อธรรมชาติที่ไม่เอื้ออำนวย หนทั้ง แดด ลม ฝน สิ่งแวดล้อมที่ไม่เอื้ออำนวย เป็นต้น

ต้องมีสติอดทนต่อทุกข์เวทนา คือการทนต่อสภาพสังขารของตน เช่น การเจ็บป่วย ก็ไม่ไว้วางยคร่ำครวญจนเกินเหตุ เป็นต้น

ต้องมีสติอดทนต่อการกระทบกระทั่ง คือการอดทนกับคนอื่น รวมถึง อดทนกับตนเองในเรื่องที่ไม่ได้ตั้งใจตนเอง การกระทบกระทั่งจิตใจตนเองด้วย^{๑๒๐}

๔.๓.๒.๔ วิเคราะห์การเผยแผ่จากะในชีวิตประจำวัน

ชาวโลกต้องเสียสละแบ่งปันผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นในครอบครัวหรือในองค์กร ให้แก่สมาชิกอย่างเป็นธรรม ไม่ลำเอียง คือไม่เห็นแก่หน้า เช่น ไม่คำนึงถึงว่า สมาชิกคนนั้นจะเป็นใคร ทุกคนควรที่จะได้ส่วนแบ่งตามสิทธิและหน้าที่ของตน สมาชิกในครอบครัวหรือในองค์กรทุกคนก็ต้องรู้จักเสียสละแบ่งปันสิ่งของของตน ให้แก่สมาชิกคนอื่นบ้างตามสมควรแก่ฐานะของตน และเสียสละแบ่งปันความมีน้ำใจต่อกัน ให้อภัยแก่กันและกันในบางเรื่องที่เห็นว่าสมาชิกบางคนทำผิดหรือไม่เหมาะสม

ปัจจัยที่ทำให้สังคมแตกต่างกัน

๑. ด้านภูมิศาสตร์ หมายถึง วิชาที่ศึกษาพื้นผิวโลกที่เกี่ยวกับภูมิประเทศ ภูมิอากาศ ทรัพยากรธรรมชาติ ผลผลิต และคน รวมทั้งการกระจายของสิ่งต่างๆ เหล่านี้ หรือคือวิชาที่ศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างโลกกับมนุษย์ สิ่งแวดล้อมกับมนุษย์เหล่านี้ หมายถึงการศึกษาที่ยังนับเนื่องกับชาวโลก ถ้าไม่ขาดสติในการศึกษาแล้วก็จะทำให้เกิดความยึดมั่นว่า เรามี ของมี สิ่งนั้นเป็นของอาจทำให้สังคมระดับครอบครัว จนถึงสังคมระดับโลกเกิดการทะเลาะกัน อันเกิดจากไม่เสียสละกิเลสในใจทางพระพุทธศาสนากล่าวเรื่องนี้ว่า ทำอะไรให้มีสติ แม้แต่การเสียบางอย่างให้แก่ใครๆ ต้องมีสติในการเสียสละ เลือกแล้วจึงให้บัณฑิตสรรเสริญ เพราะถ้าเสียสละให้กับคนทุศีลเขาก็จะก่อเวรสร้างกรรมชั่วต่อสังคมต่อไป ผู้วิจัยใช้อุสสาสนีปาฏิหาริย์มาวิเคราะห์โดยอ้างพระเทพดิลกว่า

“ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่ประมาท มีสติ มีศีลเป็นอันดีมีความคิดที่มั่นคงเถิด และจงรักษาจิตของตน ผู้ใดจักเป็นผู้ไม่ประมาทในธรรมวินัยนี้ ผู้นั้นจักละการเวียนว่ายตายเกิดได้ ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ เธอทั้งหลาย จงยังความไม่ประมาทให้สมบูรณ์เถิด”^{๑๒๑}

๒. ด้านชีวภาพ เกี่ยวกับสิ่งที่มีชีวิตและสิ่งที่สืบเนื่องมาจากสิ่งมีชีวิต ถือว่าเป็นเรื่องสำคัญสำหรับชาวโลก เพราะผู้ครองเรือนจำต้องมีชีวิตที่ดี แบบชาวโลกคือมีเงิน มีทอง มีบ้าน มีรถ เหล่านี้เรียกว่าเครื่องปรุงชีวิต ชาวโลกจะให้ความสำคัญสิ่งนี้มาก แม้จะเป็นทรัพย์สินภายนอกตัวก็ตาม แต่ก็เสียไม่ได้เพราะมีความรักอาลัยในสิ่งเหล่านี้ จึงเป็นทุกข์เพราะมีสมบัติมากไม่สามารถอยู่อย่างอิสระในโลก

^{๑๒๐} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๗๓-๓๐๐/๓๒๕-๓๕๑.

^{๑๒๑} พระเทพดิลก (ระแบบฐิตญาโณ), **สำคัญที่ความเห็นชอบ**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทแปดสิบเจ็ด, ๒๕๕๐), หน้า ๖๒.

นี้ พระพุทธเจ้าจึงสอนให้ชาวโลกรู้จักเสียสละทรัพย์ภายนอกบ้าง เพื่อความสุขแก่สังคมข้อนี้ขอบูรณาการได้ว่า “ความเสียสละ มี ๓ ประเภทคือ ๑. สละสิ่งของ ๒. สละความสะดวกสบาย ๓. สละอารมณ์ที่บูดเน่า ไม่เอามาเก็บฝังใจและเป็นพื้นฐานไปสู่การทำสมาธิ”^{๑๒๒}

๓. สังคมและวัฒนธรรม วัฒนธรรมเป็นวิถีชีวิตของมนุษย์ในอาณาบริเวณหนึ่งเป็นพฤติกรรมไม่ใช่พันธุกรรมจะต้องมีการเรียนรู้ สืบทอดกันต่อไปโดยอาศัยมนุษย์ ใช้สัญลักษณ์เป็นสื่อ และลักษณะร่วมของวัฒนธรรมมี ๔ ประการได้แก่ ๑. จะต้องเรียนรู้ ๒. มรดกทางสังคม ๓. เปลี่ยนแปลงได้ ๔. มีจุดจบ / ตาย เช่น อาณาจักรต่างๆ หลักวิทยาศาสตร์ด้านสังคมมนุษย์ดังกล่าวมีชีวิตอยู่ไร้ความสุข เนื่องจากกฎระเบียบด้านสังคมแต่ละสังคมก็มีความคิดแตกต่างกันไป เรียกว่า มีกรรมต่างกันระหว่างทางโลกกับทางธรรม ในพระพุทธศาสนาสอนให้เข้าความจริงที่มีอยู่ขึ้นอยู่กับสถานการณ์ว่า เราจะสมมติตนอยู่ในสังคมแบบไหน แต่ถ้ารู้จักสมมติรู้เห็นสมมติผ่านสมมติเข้าถึงความจริง ก็จะสามารถทำงานใหญ่เสียสละความสุขส่วนตนและประโยชน์สุขส่วนรวมของบุคคลอื่นได้ ข้อนี้วิเคราะห์ได้ว่า

“มนุษย์ในปัจจุบันเป็นคนสุขยาก เมื่อสุขยากก็จะสูญเสียอิสรภาพ เพราะต้องเอาความสุขไปขึ้นต่อวัตถุ ส่วนในกระบวนการพัฒนาที่ถูกต้องจะต้องสอนให้มนุษย์มีการพัฒนาเกี่ยวกับความสุขจากโลกียสุขจนถึงโลกุตตรสุข ฉะนั้นฆราวาสผู้ดำรงตนอยู่ในหลักอนุสาสนีปาฏิหาริย์สมควรจะมีชีวิตอยู่เป็นสุขสำราญในท่ามกลางสังคมที่วุ่นวาย”^{๑๒๓}

สรุปความว่า การบริหารงานเป็นเรื่องสำคัญเป็นทั้งศาสตร์และศิลป์อยู่ในตัว หมายความว่า ผู้บริหารต้องมีศาสตร์คือความรู้เกี่ยวกับการบริหารงาน เช่น หลักฆราวาสธรรมนี้ถือว่าเป็นศาสตร์แห่งการบริหารงาน ส่วนศิลปะในการบริหารนั้น ขึ้นอยู่กับความสามารถของแต่ละคน บางคนใช้หลักสัจจะ เหมือนกัน แต่วิธีการอาจจะเหมือนกัน แต่ศาสตร์และศิลป์ทั้งสองอย่างนี้ต้องดำเนินไปด้วยกัน จึงจะทำให้การบริหารงานประสบความสำเร็จ อุปมาเหมือนกับมีข้าวและกับข้าวแล้ว ถ้าไม่รู้จักรวีนำมาปรุงเป็นอาหารก็ไม่เกิดประโยชน์แก่เจ้าของ และไม่ทำให้แก้ปัญหาคือความหิวของตนให้หายไปได้ การมีความรู้ก็เหมือนกับมีข้าวและกับข้าว การนำมาประยุกต์ใช้ในการบริหารงาน เปรียบเหมือนการนำข้าวและกับข้าวมาปรุงเป็นอาหารแล้วรับประทานทำให้อิ่มและหายจากความหิวได้ หลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับบริหารงานมีหลายหมวด แต่หลักฆราวาสธรรมนี้เป็นหลักธรรมหนึ่งที่อยู่ครองเรือนสามารถนำมาเป็น แนวทางในการบริหารงานในครอบครัวและองค์กรที่จะทำให้อำนาจประโยชน์อย่างยิ่ง ใหญ่ตามหลักฐานตัวอย่างที่ได้ศึกษามานี้

๔.๓.๓. วิเคราะห์การเผยแผ่ทิศ ๖ ในชีวิตประจำวัน

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะวิเคราะห์เกี่ยวกับวิถีชีวิตของฆราวาสตามบทที่กล่าวมาข้างต้นเพื่อเพิ่มองค์ความรู้ใหม่ เพื่อให้มีเนื้อควาสัมพันธ์กัน จึงได้ใช้อनुสาสนีปาฏิหาริย์คือทิศ ๖ ซึ่งเป็นหลักธรรมที่ชาวพุทธผู้ดำรงชีวิตอย่างฆราวาสต้องนำมาใช้ในชีวิตประจำวัน มาทำการบูรณาเข้ากับหลักวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ จากนั้นก็จะได้ผลวิจัยที่ผสมผสานศาสตร์สมัยใหม่กับหลักทิศ ๖ มาประยุกต์ใช้ในโลก

^{๑๒๒} อ่างแล้ว.

^{๑๒๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), โอที ภายใต้วัฒนธรรมแห่งปัญญา, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิกจำกัด, ๒๕๓๙), หน้า ๔๐.

ปัจจุบันว่า ผลการวิเคราะห์จะมีเนื้อหาไปในทิศไหน จึงจะเหมาะสมกับวิถีชีวิตชาวพุทธปัจจุบันที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ต่อไปนี้

๔.๓.๓.๑. วิเคราะห์การเผยแผ่ทิศ ๖ เพื่อปลูกฝังอุปนิสัยที่ดี

นิสัยของคนเรานั้นได้มาจากทิศ ๖ ซึ่งเมื่อสรุปแล้วจะเหลือแค่ บ้าน วัด โรงเรียน นี้เอง ไม่ใช่ตกลงมาจากสวรรค์ ไม่ใช่หลังไหลมาเองเหมือนอย่างกับน้ำฝนบนท้องฟ้าคือตอนเล็กๆ เราก็ได้คุณพ่อคุณแม่ ครูบาอาจารย์ ลุงป้า น้าอา หลวงปู่ หลวงพ่อ ช่วยกันอบรมให้จนกระทั่งกลายมาเป็นนิสัยใจคอของเรา

ส่วนว่าท่านจะอบรมได้ดีขนาดไหน ก็ขึ้นอยู่กับแต่ละบุคคล เพราะไม่มีใครจะอบรมบ่มนิสัยใจคอ หรือคุณงามความดี ให้กับผู้อื่นได้มากกว่าที่ตัวเองมีอยู่ เพราะฉะนั้น ท่านมีสติปัญญาเท่าไร ท่านก็อบรมให้เราได้เท่านั้น

ยกตัวอย่าง เวลาลูกกินข้าวแล้วไม่ล้างจาน คุณแม่ก็บอกว่าไม่เป็นไร เดี่ยวจะให้คนรับใช้เอาไปล้าง นั่นเริ่มเพาะนิสัยไม่มีความรับผิดชอบต่อตัวเองให้ลูกแล้วเด็กคนนี้พอโตขึ้นมาก็เลยรับผิดชอบอะไรไม่เป็น แล้วอย่างนี้จะหวังให้มารับผิดชอบวงศ์ตระกูล หวังจะให้รับผิดชอบต่อทรัพย์สมบัติ เขาจะไปรับผิดชอบได้อย่างไร ในเมื่อแค่จานข้าวที่ตัวเองกินก็ยังไม่ล้างเลย

วิทยาศาสตร์พยายามค้นหาความจริงว่ามนุษย์นั้นจะต้องทำหน้าที่อะไรบ้าง สุดท้ายวิทยาศาสตร์ตั้งสมมติฐานว่า มนุษย์เป็นสัตว์สังคมจะต้องทำหน้าที่ของสังคมมนุษย์ได้แก่ ๑. ผลิตสมาชิกใหม่และทำนุบำรุงสมาชิกเก่า ๒. ผลิตสินค้าและบริการเพื่อสนองความต้องการ ๓. อบรมสมาชิกให้เรียนรู้ระเบียบกฎเกณฑ์ของสังคม แต่ทางพระพุทธศาสนานั้นได้อธิบายเรื่องนี้ไว้เรียกว่า ทิศ ๖ ทิศเบื้องหน้า เรียกว่า ปุริตถิมทิศ มารดา บิดามีหน้าที่ต่อบุตร ธิดาและบุตร ธิดาก็มีหน้าที่ต่อมารดา บิดา ทิศเบื้องขวา เรียกว่า ทักขิณทิศ คืออาจารย์ และอาจารย์มีหน้าที่ต่อศิษย์และศิษย์มีหน้าที่ต่ออาจารย์^{๑๒๔}

๔.๓.๓.๒. วิเคราะห์การเผยแผ่ทิศ ๖ เพื่อปลูกฝังความเก่ง

ทิศ ๖ เป็นแหล่งกำเนิดและเป็นแหล่งปลูกฝังความเก่งความดี หรือความรู้ ความสามารถ และคุณธรรมประจำใจ แต่ว่าอย่างเอาเรื่องของนิสัยใจคอ กับความเก่งความดีมาปนกันเพราะไม่ว่าใครจะเป็นคนหยาบ เป็นคนละเอียด เป็นคนทำอะไรประณีต เป็นคนทำอะไรทั้งๆ ขว้างๆ ก็ตามนั้น เป็นนิสัยไม่ดีเกี่ยวกับความรู้ ความสามารถ ยังไม่เกี่ยวถึงเรื่องว่าดีหรือเลวความรู้ความสามารถตลอดจนความเก่งความดีของมนุษย์ ก็ได้มาจากทิศ ๖ อีกเหมือนกัน อย่าคิดว่าเก่งได้ด้วยตัวเอง ถ้าใครคิดอย่างนั้นแสดงว่าเป็นคนเนรคุณ ทั้งต่อพ่อแม่และครูบาอาจารย์ทีเดียวเพราะว่าคุณพ่อคุณแม่จะอบรมเลี้ยงดูมาก็แทบแย่ กว่าครูบาอาจารย์จะเคี่ยวเข็ญสั่งสอนมาก็แทบแย่ แต่พอโตขึ้นมาเป็นคนที่มีทั้งความรู้ความสามารถ กลับบอกว่าคนนั้นเก่งได้ด้วยตัวเองเมื่อทิศ ๖ ป็นแหล่งกำเนิดและเป็นแหล่งปลูกฝังความเก่งความดีให้กับเราอย่างนี้ เพราะฉะนั้น เวลาประสบความสำเร็จในเรื่องอะไรก็

^{๑๒๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) , พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม พิมพ์ครั้งที่ ๘,

ตาม นึกถึงพระคุณทิศ ๖ ของเราด้วยเช่นเวลากีฬาชนะ ก็ให้หันหน้าไปทางทิศที่คุณพ่อคุณแม่ของเธออยู่ แล้วกราบท่านสักทีกหนึ่ง โรงเรียนของเราอยู่ทิศไหน หันหน้าไปทางทิศนั้น กราบครูบาอาจารย์สักทีกหนึ่งแล้วหลวงปู่ หลวงพ่อ ที่เราเคารพนับถือท่านอยู่ทิศไหน กราบไปทางทิศนั้นสักทีกหนึ่ง แล้วจะมีแต่ความสุขความเจริญไม่ใช่ไปกระโดดโลดเต้นดีใจอย่างนั้น

ลักษณะที่สำคัญของสังคมได้แก่ ๑. มีอาณาเขต บริเวณที่อยู่อาศัยที่แน่นอน ๒. ประกอบด้วยกลุ่มคนที่อยู่ร่วมกันอย่างถาวรทุกเพศทุกวัย ๓. มีความสัมพันธ์ทางสังคม และพึ่งพาอาศัยกัน ๔. เป็นกลุ่มคนที่มีอิสระในการประกอบอาชีพและเลี้ยงตัวเองได้ ๕. กลุ่มดำเนินไปเรื่อยๆ ดำรงอยู่และสืบทอดโดยอนุชนรุ่นหลัง ๖. มีวัฒนธรรมหรือวิถีชีวิตเด่นชัดเป็นของตนเอง ด้วยเหตุนี้ทางพระพุทธศาสนาจึงวางหลักอนุสาสนีปาฏิหาริย์สำหรับสังคมว่า “ทิศเบื้องหลัง เรียกว่า ปัจฉิมทิศ ได้แก่ภรรยาที่มีหน้าที่ต่อสามีและสามีมีหน้าที่ต่อภรรยา ทิศเบื้องซ้าย เรียกว่า อุตตรทิศ ได้มีตรมีหน้าที่ต่อสหายและสหายมีหน้าที่ต่อมิตร”^{๑๒๕} จึงบูรณาการถึงหลักการปฏิบัติว่า พระพุทธเจ้าเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายย่อมจะรู้ว่า

“ชาวโลกปัจจุบันจะสงบพบความสุขถาวรได้ก็ด้วยความสามัคคีมีเมตตาต่อกันไม่ว่าเชื้อชาติ ศาสนาไหน ย่อมมีความปรารถนาสุขและเกลียดทุกข์ด้วยกันทั้งสิ้น จะเรียกว่า ศาสนาพุทธเป็นศาสนาที่มีจิตกว้างไม่เหยียดวรรณะกัน ไม่ว่าต่างกันไปในธรรมนั้น พรหมจริยะนี้จะตั้งอยู่ได้นานเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ชนมาก”^{๑๒๖}

๔.๓.๓.๓. วิเคราะห์การเผยแผ่ทิศ ๖ เพื่อปลูกฝังความสุขความเจริญ

ทิศ ๖ เป็นแหล่งกำเนิดและเป็นแหล่งปลูกฝังความสุขความเจริญของคนในสังคม ทั้งชาตินี้และชาติหน้าไม่ใช่เพียงเฉพาะของใครคนใดคนหนึ่งเท่านั้นเพราะจากนิสัยใจคอจากความเก่งความดีที่มีอยู่นั้นเองทำให้คนๆ นั้น คิด พูด ทำ ในทางที่ดีในสิ่งที่ถูกจึงกลายเป็นความสุขความเจริญทั้งชาตินี้และชาติหน้าแต่ถ้าเขาเอาไป คิด พูด ทำ ในทางไม่ดี ในสิ่งที่ผิด ก็จะกลายเป็นความทุกข์ความเสื่อมทั้งชาตินี้และชาติหน้าอีกเหมือนกัน

สาเหตุที่มนุษย์อยู่ร่วมกันเป็นสังคม ได้แก่ ๑. เพื่อสนองความต้องการพื้นฐาน ได้แก่ - ความต้องการทางกายภาพ เช่น ต้องการสิ่งอำนวยความสะดวกสบายในการดำรงชีวิต - ความต้องการทางชีวภาพ เช่น อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค - ความต้องการทางจิตใจ เช่น ความรัก ความอบอุ่น - ความต้องการทางสังคม เช่น ต้องการเป็นที่ยอมรับของคนในสังคม อันทำให้เกิดอำนาจ เกียรติยศชื่อเสียง ๒. เพื่อทำให้มีความเป็นมนุษย์สมบูรณ์ ๓. เพื่อสร้างความเจริญให้กับตนเองและสังคม ส่วนทางพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงหน้าที่ที่ต้องปฏิบัติต่อกันเช่นเดียวกับทางวิทยาศาสตร์แต่ลักษณะการวางกฎระเบียบทางสังคมสามารถรู้ได้ว่า พระพุทธศาสนายอมรับหลักการปฏิบัติต่อกันของฆราวาสผู้ไม่บวชและไม่ห้ามคนเหล่านั้น เนื่องจากฆราวาสปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมย่อมจะบรรลุผลได้เช่นเดียวกับภิกษุ ในที่นี้ผู้วิจัยจึงใช้อนุสาสนีปาฏิหาริย์ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาวิเคราะห์ได้ว่า

^{๑๒๕} อ้างแล้ว.

^{๑๒๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), คนไทย ไขกบเผ่า?, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทคิว พรินท์แมเนจเม้นท์จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๙๖.

“ทิศเบื้องต่ำ เรียกว่า เหมภูมิทิศ ได้แก่บ่าวมีหน้าที่ต่อนายและนายมีหน้าต่อบ่าว ทิศเบื้องบน เรียกว่า อูปริมทิศ ได้แก่สมณพราหมณ์มีหน้าที่ต่อคฤหัสถ์และคฤหัสถ์มีหน้าที่ต่อสมณพราหมณ์ ผลบูรณาการสามารถเข้าใจได้ว่า พระพุทธเจ้าเจ้าให้คฤหัสถ์ผู้ครองเรือนควรสร้างความกตัญญูรู้คุณซึ่งกันและกัน แม้ผู้ไม่เคยสร้างคุณกับเรา ถึงกระนั้นเราก็ควรที่จะพัฒนาตนด้วยการทำก่อน ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า บุญพการี แปลว่า ผู้ทำอุการะก่อน ทั้งสองพวกมีอยู่ในสังคมไหน ย่อมจะทำให้สังคมนั้นพบความเจริญในพระธรรมวินัยและมีโอกาสบรรลุมรรคผลด้วย”^{๑๒๗}

สรุปหลักการบำรุงบิฑามารดา โดยกล่าวถึงการบำรุงบิฑามารดาทั้งการบำรุงทางร่างกาย และการบำรุงทางใจ รวมทั้งการบำรุงที่เป็นโลกียะและโลกุตระ แนวคิดอีก ๒ ประการคือบิฑามารดาเป็นผู้ทำอุการะก่อนจึงเรียกว่า บุญพการี ส่วนบุตรธิดาเป็นผู้รู้อุการะที่พ่อแม่ทำแล้วและตอบแทนจึงเรียกว่า กตัญญูกตเวที นอกจากนี้ยังมีแนวคิดที่ควรปลูกฝังให้มีในใจของบุตรธิดาอีกมี คารวะ ๖ และ ทิศ ๖ เป็นต้นสำหรับ หลักธรรมที่สัมพันธ์กับการบำรุงบิฑามารดา มีทั้งส่วนที่ส่งเสริมและปลูกฝังศีลธรรม ได้แก่ หลักกตัญญูกตเวที หลักคารวะ ๖ หลักทิศ ๖ หลักอริยสัจ ๔ หลักฆราวาสธรรม ๔ และหลักโพชฌงค์ ๗ และส่วนที่เป็นปฏิกิริยาต่อการบำรุงบิฑามารดา ได้แก่ หลักอบายมุข ๖ หลักอุกตมุล ๓ และหลักมกษะ ส่วน แนวทางพัฒนาให้บุตรธิดาบำรุงบิฑามารดาในชีวิตประจำวัน ประกอบด้วยแนวทาง ๔ ประการ ได้แก่ การสร้างให้ตระหนัก หมายถึงการสร้างให้บุตรธิดาเกิดความรู้ความเข้าใจอย่างประจักษ์แจ้ง สร้างให้มีจิตสำนึกในอุปการคุณของบุญพการี การกระตุ้นเตือนให้สำนึก หมายถึงการคอยเจียจุฬึง คอยเอาใจใส่และจดจำสิ่งที่พ่อแม่สอน การปลูกใจให้กระตือรือร้น หมายถึงการเร้าใจให้เกิดความกล้าหาญที่จะทำความดีต่อพ่อแม่ และการนำไปปฏิบัติตามได้ ซึ่งหมายถึงการเป็นตัวอย่างและแบบอย่างที่เป็นรูปธรรม จนสามารถนำไปปฏิบัติตามได้ และกลายเป็นวิถีชีวิตของบุตรธิดาตลอดไป

๔.๓.๔ วิเคราะห์การเผยแผ่โพชฌงค์เพื่อเสริมสุขภาพ

โพชฌงค์นี้ เป็นหลักธรรมสำคัญหมวดหนึ่ง ผู้ฟังหลายท่านรู้จักในชื่อที่เป็นบทสวดมนต์เรียกว่าโพชฌงค์ปริตรและนับถือกันมาว่า เป็นพุทธมนต์สำหรับสวดสาธยายเพื่อให้คนป่วยได้สดับตรับฟังแล้วจะได้หายโรคที่เชื่อกันอย่างนี้ ก็เพราะมีเรื่องมาในพระไตรปิฎกเลวว่า พระมหากัสสปะซึ่งเป็นพระเถระผู้ใหญ่ท่านหนึ่งเคยอาพาธและพระพุทธเจ้าเสด็จไปเยี่ยมแล้วทรงแสดงเรื่องโพชฌงค์นี้ ตอนท้ายพระมหากัสสปเถระก็หายจากโรคนั้นอีกคราวหนึ่งพระมหาโมคคัลลานะซึ่งเป็นอัครสาวกฝ่ายชาย ก็อาพาธและพระพุทธเจ้าเสด็จไปเยี่ยมได้ทรงแสดงโพชฌงค์นี้อีก แล้วพระมหาโมคคัลลานะก็หายโรค อีกคราวหนึ่ง พระพุทธองค์เองทรงอาพาธ ก็ตรัสให้พระมหาจุนทะซึ่งเป็นพระเถระผู้ใหญ่รูปหนึ่งแสดงโพชฌงค์ถวายแล้วพระพุทธเจ้าก็หายประชวร

หลักโพชฌงค์เป็นหลักปฏิบัติทั่วไป^{๑๒๘} ไม่เฉพาะสำหรับผู้ป่วยเท่านั้น ถ้าวิเคราะห์ดูความหมายของศัพท์ ก็จะเห็นว่า ศัพท์เดิมนั้นท่านมีความมุ่งหมายอย่างไร

^{๑๒๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) , พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม พิมพ์ครั้งที่ ๘, หน้า ๒๒๔-๒๓๐..

^{๑๒๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๗/๒๖๔; ๔๖๔/๓๑๐; อภิ.วิ.๓๕/๕๔๒/๓๐๖.

โพฆมฺมาจากคำว่า โพฆม กับ องค หรือ โพธิ กับ องค จึงแปลว่า องค์แห่งผู้ตรัสรู้ หรือ องค์แห่งการตรัสรู้ก็ได้ พุทธตามศัพท์ก็คือองค์แห่งโพธิ หรือองค์แห่งโพธิญาณนั่นเองหมายถึงองค์ประกอบ หรือหลักธรรมที่เป็นเครื่องประกอบของการตรัสรู้ หรือองค์ประกอบแห่งโพธิญาณแสดงว่าหลักธรรมนี้สำคัญมาก เพราะเป็นธรรมที่จะช่วยให้เกิดการตรัสรู้การตรัสรู้นั้นเป็นเรื่องของปัญญา ปัญญาคือความรู้ ความเข้าใจขั้นที่จะทำให้ตรัสรู้ที่มีความหมายลึกซึ้งลงไป กล่าวคือ การตรัสรู้นั้นหมายถึงว่า

ประการที่ ๑ รู้แจ้งความจริงของสิ่งทั้งหลาย เห็นสวางโลงทั่วไปหมด ไม่มีจุดหมองจุดมัว เพราะความรู้ที่นั้นชำระใจให้หมดกิเลส ให้บริสุทธิ์ด้วย เพราะฉะนั้น ปัญญาตรัสรู้ นี้จึงหมายถึง ความบริสุทธิ์ หรือความรู้ที่เป็นเหตุให้เกิดความบริสุทธิ์

ประการที่ ๒ ปัญญาที่ทำให้ตรัสรู้นี้ ทำให้เกิดความตื่น คือเดิมนั้นมีความหลับอยู่ คือมัวเพล็น มัวประมาทอยู่ ไม่ลืมตาลืมใจดูความเป็นจริง และมีความหลงใหล เช่น มีความหมกมุ่นมัวเมายึดติดในสิ่งต่างๆ เมื่อปัญญารู้แจ้งความจริงตรัสรู้แล้วก็กลายเป็นผู้ตื่นขึ้น พ้นจากความหลับ จากความประมาทมัวเมา พ้นจากความยึดติดต่างๆ พุทธอีกอย่างก็คือตื่นขึ้นทั้งจากความหลับใหลและความหลงใหลและ

ประการที่ ๓ จากการที่บริสุทธิ์ และตื่นขึ้นมานี้ ก็ทำให้จิตใจของผู้ตื่นมีความเบิกบาน ผ่องใส ปลอดโปร่งโล่งเบา เป็นอิสระ

อันนี้คือสภาพจิตที่ดีงาม ถ้าเรียกในสมัยปัจจุบันก็ว่าเป็นสภาพจิตที่ดีมากถ้าท่านผู้ใดก็ตามได้มีสภาพจิตอย่างนี้แล้ว แม้จะไม่ถึงขั้นหมดกิเลสโดยสิ้นเชิง ก็นับว่าเป็นผู้มีสุขมาก ถ้าเป็นผู้ป่วยไข้ก็เรียกว่ามีสภาพจิตที่เหมือนกับไม่ไ้ป่วย อย่างที่เรียกว่า กายป่วยแต่ใจไม่ป่วยหรือป่วยแต่ใจไม่ป่วย ดังที่พระพุทธเจ้าเคยตรัสสอนท่านผู้สูงอายุ ท่านผู้เจ็บป่วยกระเสาะกระแสะกระสับกระส่ายในวัยชราว่า ให้ทำใจว่า ถึงแม้มากายของเราจะป่วยแต่ใจของเราจะไม่ป่วยด้วย ถ้าทำได้ อย่างนี้ก็จะเป้นจิตใจที่มีความสุขและก็จะช่วยผ่อนคลายทางหายจากโรคนั้น หรืออย่างน้อยก็บรรเทาทุกขเวทนาที่เกิดจากโรคนั้นลงได้ อันนี้คือการอธิบายความหมายของคำ ว่าโพฆมฺมคฺที่ แปลว่าองค์แห่งการตรัสรู้ องค์แห่งการตรัสรู้และสุขภาพที่สมบูรณ์

วิเคราะห์เพิ่มเติมได้ว่า ความสุขที่เกิดจากการพิจารณาปรมัตถธรรมเหล่านี้ เป็นเรื่องของผู้มีปัญญาเข้ามาช่วยและการได้กัลยาณมิตรในปัจจุบันเข้ามาเสริมอธิบายให้เข้าใจความเป็นไปของชีวิตนี้ เพราะตามธรรมดาชีวิตว่าโดยปรมัตถ์ก็มีลักษณะเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ทางวิทยาสามารถหาความสุขจากชีวิตนี้ได้เช่นกัน

ในสหรัฐอเมริกา คนอเมริกันสิบล้านคนนั่งสมาธิอย่างสม่ำเสมอ เป็นสองเท่าของสิบปีก่อนสถานที่หลายแห่งในสหรัฐ เช่นที่ นิวยอร์กเปลี่ยนเป็นที่นั่งสมาธิหลายแห่งจนคนเรียกแถบนั้นว่าเป็นแถบของชาวพุทธนักเรียนนั่งสมาธิก่อนเข้าห้องเรียนทุกเช้า นักกฎหมาย นักธุรกิจ คนทำงาน สาขาอาชีพต่างๆ นั่งสมาธิตามที่หน่วยงานของตนจัดให้ดาราภาพยนตร์ นักการเมือง นักเขียนนักโทษในคุกก็มีห้องนั่งสมาธิผู้พ้นโทษมาแล้วจะกลับเข้าคุกน้อยกว่ากลุ่มที่ไม่ได้นั่งคนไม่เชื่อเรื่องสมาธิกลายเป็นคนกลุ่มน้อยในสหรัฐ คนเหล่านั้นนั่งสมาธิเพราะทำให้ร่างกายและจิตใจผ่อนคลายสุขภาพดีขึ้น ชีวิตดีขึ้น ทำให้สร้างความสามัคคีปรองดองให้เกิดขึ้นได้ข้อนี้บูรณาการโดยยกคำอธิบายสนธิ ศรีสำแดงไว้ว่า

“การดำเนินชีวิตปัจจุบันจะสูง ต่ำ ดี ชั่ว จะสุขทุกข์ จะรวยหรือยากจน ขึ้นอยู่กับกรรม การกระทำของตัวเอง การกระทำของแต่ละคนมีผลต่อสังคมชาติบ้านเมือง ในขณะที่คนอื่นทำ ความชั่ว เราจักทำความดี ทั้งนี้เพื่อให้ตัวเราเองมีความสุข”^{๑๒๙}

ต่อจากนี้ก็ควรจะมาสืบจกันว่า หลักธรรมที่เปนองคประกอบของการตรัสรู้นั้นมีอะไร บาง และมีความหมายอย่างไร

โพชฌงค์ ๗ ประการด้วยกัน เรียกกันว่า โพชฌงค์ ๗ เหมือนอย่างที่ยกไว้ในบทสวด มนตวา โพชฌงค์ สติสังขาโต.

โพชฌงค์ เริ่มด้วย องค์ที่ ๑ คือ สติ องค์ที่ ๒ คือ ธัมมวิจยะ องค์ที่ ๓ คือ วิริยะ องค์ที่ ๔ คือ ปติ องค์ที่ ๕ คือ ปสัทธิ องค์ที่ ๖ คือ สมาธิ องค์ที่ ๗ คือ อุเบกขา

รวมเปนองคธรรมที่เรียกว่า โพชฌงค์ ๗ ประการด้วยกัน ที่นี้ลองมาดูความหมายเปนราย ข้อเสียก่อน ในหลักธรรมที่เรียกว่า“โพชฌงค์” หรือองค์แห่งการตรัสรู้นั้น การตรัสรูเปนจุดหมายที่ ต้องการ องคธรรมแห่งการตรัสรู้ ก็เปรียบเสมือนเครื่องมือที่จะช่วยให้บรรลุจุดหมายที่ต้องการ ก่อนที่ จะใช้เครื่องมือก็ต้องทำความรู้จักกับเครื่องมือ หรืออุปกรณ์ก่อนว่า อุปกรณ์แต่ละอย่างนั้นมีอะไรบ้าง จะใช้สำหรับทำอะไร

องค์ประกอบที่ ๑ “สติ” สติเปนครมที่ เรารู้จักกันดี แปลว่าความระลึกได้ ระลึกได้อย่าง ไร ทานบอกวา สตินั้นมีลักษณะที่เป็นเครื่องตั้งจิตไว้กับสิ่งนั้นๆ ซึ่งภาษาธรรมเรียกว่า“อารมณ” ตั้ง จิตหรือกุมจิตไว้กับอารมณ

คนมีการปรับตัวกับสิ่งใหม่อยู่เสมอ เมื่อได้สิ่งที่ดีขึ้นแล้วระยะหนึ่งก็จะรู้สึกเคยชิน ดังนั้น การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจจึงไม่ทำให้คนรู้สึกมีความสุขยาวนาน รายได้ในปีต่อไปจะต้องเพิ่มขึ้น มากกว่าที่เคยได้รับคนจึงจะรู้สึกมีความสุข แต่การกระทำสมาธิเจือด้วยตัณหา ความทุกข์ใจจึงเกิดขึ้น เมื่อใจมีทุกข์ กายจึงทุกข์ด้วย ด้วยเหตุนี้ พระพุทธศาสนาสอนเป็นข้อแรกก็คือ ความทุกข์ อันเป็น ปัญหาที่มนุษย์พึงรับรู้^{๑๓๐}

สิ่งที่เรากำลังทำนั้น นึกถึงอยู่เรื่อยๆ ให้สิ่งนั้นอยู่ในการรับรู้ หรืออยู่กับจิตของเรา ไม่ให้ คลาดไม่ให้พลัดกันไป อย่าให้สิ่งนั้นหลุดหายหรืออย่าให้จิตของเราฟุ้งซ่านลองล่อยไปทีอื่นแต่ที่นี้ ถ้าสิ่งนั้นอยู่ทางไกลออกไปไม่ปรากฏอยู่ เช่นเปนเรื่องอดีตผานไปแล้ว ยกตัวอย่างเช่น ธรรมคือคำ สอนที่ไดฟังมาก่อนหรือสิ่งที่ได้เลาเรียนไว้ เมื่อหลายวันหรือหลายเดือนมาแล้ว สิ่งนั้นอยู่ทาง สติก็ ทำ หน้าที่ตั้งเอาามาเมื่อกี้ตั้งไว้ ไม่ให้ไปไหนให้อยู่กับสิ่งนั้น ที่นี้ถ้าสิ่งนั้นอยู่ทางก้ตั้งเอาามา หรือตั้งจิตไปไว้ กับสิ่งนั้น ให้ไปอยู่ด้วยกัน นี่คือนสิ่งที่เรียกว่า สติ และสติทางพระพุทธศาสนามีอยู่หลายระดับตั้งแต่ โลเกียธรรมถึงโลกุตตรธรรม^{๑๓๑}

สติตั้งเอาาจิตมากำกับไว้กับสิ่งที่ต้องการ หรือสิ่งที่เราควรจะทำของทำให้สิ่งนั้นอยู่ในการ รับรู้ของจิตไม่หลุดล่อย ไม่หลนหาย ไม่พลัดกันไปเสีย นี่คือนหน้าที่ของสติ ประโยชนของสติก็อยู่ตรงนี้ อันนี้คือเครื่องมือหรืออุปกรณ์ที่เรียกว่า องค์ประกอบข้อที่ ๑ ไคแก สติ

^{๑๒๙} สนิท ศรีสำแดง, **พุทธปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร : นิลนารการพิมพ์, ๒๕๓๕), หน้า ๑๒๕.

^{๑๓๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธวิธีในการสอน**, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๗), หน้า ๕.

^{๑๓๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๕๕/๓๔๘; ม.ม.๑๒/๑๔๘/๑๒๓; ม.อ.๑๔/๗๐๔/๔๕๓; อภ.วิ.๓๕/๕๖๘/๓๐๗.

องค์ประกอบที่ ๒ “ธัมมวิจยะ” หรือ “ธรรมวิจยะ” แปลว่าการวิจยะธรรม วิจยนั้นแปลว่าการเพนหรือเลือกเพน คือการใช้ปัญญาไตรตรอง พิจารณา สอดส่อง ค้นคว้า ธรรม ก็คือความจริง ความถูกต้อง สิ่งที่ดีงาม สิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล หรือคำสอนที่ให้ความรู้ เกี่ยวกับความจริง ความถูกต้องดีงาม และสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกุลนั้นสิ่งนั้นอาจจะอยู่ต่อหน้าก็ได้ เช่นเรามองเห็นอะไรอยู่ข้างหน้าหรือขณะนี้ เรากำลังเผชิญกับอารมณ์ที่เข้ามาเกี่ยวข้อง เราก็เพน คือมองคนหาให้เห็นธรรม เพนเอาธรรมออกมาให้ได้ หรือมองให้เป็นธรรม ถ้ามองไม่ดี ใจของเราที่วุ่นวาย ปั่นป่วน กระวนกระวายเดือดร้อน แต่ถ้ามองให้ดี ถึงแม้สิ่งนั้นคนทั่วไปเขาว่าไม่ดีไม่ชอบใจ เมื่อจำเป็นที่เราจะต้องเกี่ยวข้องกับสิ่งนั้นเฉพาะหน้าแล้ว เราก็มองให้มันเป็นธรรมไป หรือมองให้เห็นธรรมขึ้นมา ทำแบบนี้ก็เป็นธรรมวิจยะอย่างหนึ่ง เรียกว่ามองอะไรก็ได้ ถ้ามองให้ดีแล้วมันเป็นธรรมหรือทำให้เห็นธรรมได้หมดเหมือนอย่างอาจารย์ที่ สอนธรรมบางท่าน ท่านเน้นในเรื่องนี้ ว่า มองอะไรให้เห็นเป็นธรรม มองไปไม่ อึด ดิน อะไรก็เป็นธรรมหมด ถ้ามองไม่ดี อะไรๆ ก็เป็นอธรรมไปหมด ทำให้ใจของเราเสียหาย เช่นเห็นคนไม่นาดู ถ้ามองไม่ดีก็เกิดโทสะ แต่ถ้ามองให้ดีอาจจะเกิดกรุณา เกิดความสงสาร อย่างนี้เป็นตน หรืออย่างพระเถรี ท่านหนึ่งในสมัยพุทธกาล ถึงวาระมีหน้าที่ไปจัดอุโบสถก็ไปจุดเทียนขึ้นแสงเทียนสว่าง มองที่เปลวเทียนนั้น เห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป พอมองอย่างนี้ก็เห็นธรรม ทำให้เกิดปัญญาขึ้นมา

เมื่อวิเคราะห์จะพบ ว่า ชาวโลกสมัยใหม่ยังหาความสุขที่แท้จริงยังไม่พบเพราะว่า คนใส่ใจหรือยึดมั่นกับสถานะทางสังคมอย่างยิ่ง คนมีธรรมชาติที่ต้องการจะดีกว่าคนอื่น นี่คือสาเหตุสำคัญที่ทำให้สังคมไม่ได้มีความสุขเพิ่มขึ้นถึงแม้จะมีความก้าวหน้าในการพัฒนาไปมาก เมื่อมีคนรู้สึกดีขึ้น จะมีคนอื่นที่รู้สึกแย่ลงโดยเปรียบเทียบ การที่คนทำงานเพิ่มขึ้นมีรายได้เพิ่มขึ้นก็ทำให้คนอื่นมี ความทุกข์มากขึ้น นโยบายสำคัญที่จะช่วยลดปัญหานี้มี ๒ เรื่อง คือ ๑) ภาษีจะช่วยบรรเทาการแข่งขันอย่างไม่หยุดหย่อน (rat race) ได้ และอาจเป็นสิ่งที่ดีที่คนจะลดการทำงานลงบ้างถ้าสังคมโดยรวมจะมีความสุขมาก ขึ้น ๒) การศึกษา จำเป็นต้องสอนเยาวชนให้มีความนิยมที่ถูกต้องในเรื่องของสถานะทางสังคมและปลูกฝังให้มีความเอื้ออาทรต่อผู้อื่น ถ้าไม่รีบเปลี่ยนทัศนคติของรุ่นใหม่ ต่อในอนาคต มนุษย์จะหาความสุขไม่พบ หรือพบความสุขแต่เป็นความสุขเจือด้วยตัณหา บวกกับวิถีชีวิตของคนรุ่นใหม่ที่เขาเอาใจใส่เฉพาะความสุขในกามคุณ ไม่คำนึงถึงพิษร้ายจากการบริโภคอาจทำให้เกิดผลกระทบต่อสังคมโดยรวม เช่นก่อให้เกิดวิบัติด้านศีลธรรมในหมู่ชน ชาติ ศาสนา สถาบัน จึงบรรณาการได้ว่า

จิตที่ฝึกดีแล้วนำสุขมาให้ แต่จิตที่บุคคลตั้งไว้ผิด คือไว้ในบาปอกุศลมีกายทุจริต วิจิตรจิต มโนทุจริต ย่อนำความทุกข์และความพินาศมาให้ แม้คนที่มิเวรต่อกัน ก็ยังนำความทุกข์ และความพินาศมาให้ไม่น้อยกว่าจิตที่ตั้งไว้ผิด”^{๑๓๒}

ฉะนั้น สิ่งทั้งหลายนี้ อยู่ที่เรามอง จึงต้องรู้จักมอง มองให้ดีมองให้เป็น มองให้เห็นธรรม หรือมองให้เป็นธรรมที่นี้ ประการต่อไป ธรรมวิจยนั้นพิจารณาไตรตรองสิ่งที่สติตั้งมาอย่างที่เราวิจย บรรณาการเมื่อกัว่า เราอาจจะใช้สติตั้งสิ่งที่อยู่ หางไกล เช่น สิ่งที่เราได้เล่าเรียนมาแล้ว ได้ฟังมากอนแล้ว อาจเป็นธรรมคำสอนต่างๆ เข้ามาสู่จิต แล้วก็ใช้ปัญญาพิจารณาเพนหาความหมาย เพนหาสาระ เลือกเพนเอามาใช้ให้เหมาะหรือให้ตรงกับที่ต้องการจะใช้ให้ได้ผลเช่น เวลาเราอยู่ นิ่งๆ วางๆ เราก็

^{๑๓๒} ประณีต ก้องสมุทร, เป็นมนุษย์นี้แสนยาก, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท วี.อินเตอร์ พรินท์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๑๖.

ระลึกนึกถึงทบทวนธรรมที่ได้เลาเรียนมาแล้ว เอามาเลือกเฟ้น นำมาใช้ให้ถูกกับโอกาส ใช้ให้เหมาะกับกิจเฉพาะหน้าหรือแก้ปัญหาเฉพาะหน้าของเราให้ถูกต้องได้ ใหพอดี การเลือกเฟ้นออกมาให้ถูกต้องนี้ก็เรียกว่า ธรรมวิจยเหมือนกัน แม้กระทั่งว่า เฟ้นให้รู้ความหมายของหลักธรรมนั้นคืออะไร ในกรณีนั้นๆ มุ่งเอาแง่ไหน อย่างนี้ก็เรียกว่า“ธรรมวิจย”

ในเรื่องนำธรรมวิจยที่ได้บูรณากับวิทยาศาสตร์มาแล้วข้างต้นมา แม้ทางวิทยาศาสตร์ก็ยอมรับว่า การเจริญสมาธิมีผลต่อสุขภาพกายอย่างแน่ ผลการทดลองทางวิทยาศาสตร์จากการสแกนคลื่นสมองพบว่าสมองจะมีระบบปิดกั้นเรื่องราวต่างๆ ไม่ให้เข้ามาและไม่ส่งเรื่องเข้าไปย่อยในส่วนลึกของเนื้อสมองอย่างเคยแต่ทำให้ระบบ"ลิมบิก"ซึ่งเป็นส่วนควบคุมด้านอารมณ์และความจำดีขึ้นทำให้ อัตราการเต้นของหัวใจ ลดหายใจและการเผาผลาญในร่างกายเป็นปกติ เพื่อให้งานวิจัยสมบูรณ์ขึ้น จึงควรบูรณาได้ว่า

คุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จแห่งผลที่มุ่งหมาย ๔ ประการได้แก่ ๑. ฉันทะ ความพอใจ คือ ความต้องการที่จะทำ ใฝ่ใจรักจะทำสิ่งนั้นอยู่เสมอ และปรารถนาจะทำให้ได้ผลดียิ่งๆ ขึ้นไป ๒. วิริยะ ความเพียร คือ ขยันหมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็ง อดทน เอาธุระไม่ทอดทิ้ง ๓. จิตตะ ความคิด คือ ตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำและสิ่งนั้นด้วยความคิด เอาจิตฝึกใฝ่ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่าน เลื่อนลอย ๔. วิมังสา ความไตร่ตรอง หรือ ทดลอง คือ หมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญตรวจตราหา เหตุผลและตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนในสิ่งที่ทำนั้น มีการวางแผน วัตถุประสงค์วิธีแก้ไขปรับปรุง เป็นต้น^{๑๓๓}

องค์ประกอบที่ ๓ “วิริยะ” วิริยะ แปลว่า ความเพียรความเพียรนี้ แปลตามศัพท์ ว่า ความเป็นผู้กล้าหาญ หรือความกล้ากล้า วิริยะหรือวิริยะก็มาจาก วีระ ได้แก่ความเป็นวีระ ของเราพูดกันในคำว่า วีรชน วีรบุรุษ วีรสตรี เป็นต้นนั่นเอง วิริยะหรือความกล้ากล้านี้ หมายถึงพลัง ความเข้มแข็งของจิตใจ ที่จะเดินที่จะก้าวหน้าต่อไป ถึงจะเผชิญอุปสรรค ความยุ่งยาก ความลำบาก ถึงจะเพ่งงานหนัก หรือมีภัยก็ไมครั้นคร้ามไม่หวั่นหวาด ไม่กลัว ใจสู้ ไม่ย่อท้อ ไม่ทอดทิ้งและไม่ ท้อแท้ มีกำลังประคับประคองใจของตัวเองไว้มให้อยู่ อันนี้เรียกว่า วิริยะก็เป็นหลักสำคัญเป็นตัว กำลังความเข้มแข็ง เป็นองค์ประกอบที่จะให้ทำได้สำเร็จ

องค์ประกอบที่ ๔ “ปติ” ปติ แปลว่าความอึดใจ หรือความต็มด้า ความซาบซึ้งปลาบปล้ม จิตใจของเราก็ต้องการอาหารหล่อเลี้ยง คล้ายกับร่างกายเหมือนกัน ปตินี้ เป็นอาหารหล่อเลี้ยงสำคัญของจิตใจ บางท่านที่ ได้เจริญธรรมดีแล้ว แม้จะรับประทานอาหารทางกายไม่มาก แต่ถ้ามึดใจ สามารถทำใจของตนเองให้มีปติได้เสมอ ก็จะเป็น ผู้มองใสกระปรี้กระเปร่า ร่างกายก็พลอยเอบอ้ม ไปด้วยได้เหมือนกัน อย่างที่ท่านเรียกว่า ปติรักษา แปลว่า ผู้มีปติเป็นรักษา คือ มีปติเป็นอาหาร เพราะฉะนั้น วิธีการอย่างหนึ่งที่จะช่วยจิตใจของตัวเอง ก็คือพยายามสร้างปติขึ้นมา ปติเป็นอาหาร หล่อเลี้ยงจิตใจใหเอบอ้ม ความอึดใจช่วยไ้มาก

บางคนแม้จะรับประทานอาหารไ้มาก แต่ถ้ามึดใจไ้มมีความวิตกกังวล เรารอนใจ ร่างกายก็ อาจจะชูปชิตทรุดโทรมลงไ้ แต่คนที่สบายใจ มีอะไรชวยไ้จิตใจ อึดใจอยู่เสมอ ก็อาจทำให้ร่างกายไ้มี

^{๑๓๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) , พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๘๖, ที่.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๓๑/๒๓๓; อภิ.วิ.๓๕/ ๕๐๕/๒๙๒.

ผิวพรรณผ่องใสไปด้วย โดยที่อาหารภายใน มีแต่เพียงพอประมาณ เพราะฉะนั้น ปตินี้ จึงเป็นหลักสำคัญอย่างหนึ่ง เป็นธรรมที่ควรจะสร้างให้เกิดมีในใจของตนเสมอๆ^{๑๓๔}

องค์ประกอบที่ ๕ ”ปัสสัทธิ” ปัสสัทธิ แปลว่าความผอนคลาย หรือสงบเย็น ไม่กระสับกระส่าย ไม่เครียด ทานแบบเป็นกายผอนคลายกับใจผอนคลาย หรือสงบเย็นกายกับสงบเย็นใจ คือไม่กระสับกระส่ายไม่เขม็งเครียด สงบเย็นกายทานหมายเอาลึกซึ้งถึง การสงบผอนคลายของกองเจตสิก แต่เราจะถือเอาการสงบผอนคลายของร่างกายธรรมดาก็ได้ง่ายๆ คนเราถ้ามีความเครียด มีเรื่องไม่สบายใจแล้ว มันจะเครียดทั้งกายและใจ สภาพที่ตรงข้ามกับปัสสัทธิ ก็คือความเครียด เมื่อมีเรื่องกลุ่มกัณฑ์ใจ อะไรต่างๆ ทางใจแล้ว ก็พลอยเครียดทางกายด้วย ไม่มีความสุข และจะทำให้ ร่างกายทรุดโทรมลงด้วย หรือถ้ากายเครียด ใจก็พลอยเครียดไปด้วย เช่น พระพุทธเจ้าครั้งยังเป็นพระโพธิสัตว์ก่อนตรัสรู้ ทรงทดลองบำเพ็ญทุกรกิริยา กลั่นลมหายใจจนกายสะท้าน ก็เกิดความเครียด ความกระสับกระส่าย ทั้งทางกายและทางใจ เช่นเดียวกัน

วิเคราะห์เปรียบเทียบวิทยาศาสตร์การแพทย์กล่าวเรื่องนี้ว่า สมาธิช่วยให้ร่างกายสร้างภูมิคุ้มกันโรคได้มากขึ้นสามารถรักษาโรคร้ายแรงเรื้อรัง เช่นโรคหัวใจ เอ็ดส์ มะเร็ง ความดันโลหิตสูง โรคใจสั่นคนไข้ที่เจ็บปวดเรื้อรัง ๑๔,๐๐๐ คนไม่ต้องกินยาแก้ปวด ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดจากคนดัง ก็คือ โรแบโต้ บัจจิโอนักฟุตบอลชื่อดังระดับตำนาน ของอิตาลีที่เจ็บเข่าเรื้อรัง ในวัย ๓๖ ปีทุกคนคิดว่าเขาคงกลับมาเล่นฟุตบอลไม่ได้อีกแล้วแต่ บัจจิโอ ใช้เวลาในการรักษาตัวไม่นานและหายกลับมาลงสนามได้ก่อนกำหนดกว่าครึ่งปีทำให้หลายคนสงสัยว่าไปได้หมดที่ไหนมาแต่เจ้าตัวเปิดเผยแค่เพียงว่าผมใช้วิถีทางของชาวพุทธโดยการทำสมาธิในการรักษาโรค เพียงเท่านั้นนอกจากนี้พลังของสมาธิยังสามารถรักษาคนไข้ที่เป็นโรคผิวหนังอักเสบร้อนแดงให้มีผิวใสขึ้นเป็น ๔ เท่าของผู้ที่ไม่ได้นั่งสมาธิ

ความสุขที่เกิดจากคลายความยึดติดในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เรียกว่า สมาธิในวิปัสสนา แต่จุดของวิทยาศาสตร์อยู่ที่ความสุขแล้วทำให้อายุยืนขึ้น ทางพระพุทธศาสนายอมรับว่าสุขเช่นนี้เกิดขึ้นได้จริง แต่ยังจัดเป็นทุกข์ดังบูรณาการได้ว่า

“สภาพที่เป็นทุกข์เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมัตถ์ได้ แก่ โลภจิต ๘๑ ดวง เจตสิก ๕๑ เว้น ดลเจตสิก รูป ๒๘ เนื่องจากเป็นสภาพที่ต้องกำหนดรู้ผู้ป่วยทางพระพุทธศาสนาพุทธบริษัทนิยมนำสิ่งเหล่านี้มากำหนดพิจารณาจนคลายความรู้ว่า เราปวด เราเจ็บ เราคิด เกิดสมาธิขึ้น เมื่อสมาธิเกิดขึ้นความอึดใจก็เกิดขึ้นตามมา แต่พระพุทธเจ้าให้ใช้สติระลึกรู้ความเป็นไปของสุขและทุกข์เพื่อให้หลงมกมาย แต่ทางวิทยาศาสตร์ไม่คำนึงถึงว่าคนไข้จะหลงหรือมกมายแต่ประการใดมุ่งให้เกิดสุขอย่างเดียว”^{๑๓๕}

ทางพระพุทธศาสนาสอนคนผู้มีทุกข์ให้เจริญธรรมที่ตรงข้ามกับความเครียดนั่นก็คือ ปัสสัทธิ ความสงบเย็น ความผอนคลาย ร่างกายก็ผอนคลาย จิตใจก็ผอนคลาย ภาวะนี้ เรียกว่า ปัสสัทธิเป็นสิ่งที่ดีมาก เป็นตัวที่มักจะมาตามปติ คือ พออึดใจ ก็เกิดความผอนคลายสบาย

^{๑๓๔} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ , **ธัมมสังคณีสรูปตถนิสสยะ**, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๒๗), หน้า ๙๘.

^{๑๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๗.

องค์ประกอบที่ ๖ “สมาธิ” สมาธิ แปลว่า ความตั้งใจมั่นหรือแน่วแนอยู่กับสิ่งนั้นๆ ถ้าพิจารณาสิ่งใด ก็ให้จิตใจแน่วแน่วอยู่กับสิ่งนั้น ถ้าทำกิจทำงานอะไร ก็ให้ใจของเราแน่วอยู่กับสิ่งนั้น อย่างที่เรียกว่า ใจอยู่กับกิจ จิตอยู่กับงาน อันนี้ เรียกว่า สมาธิใจอยู่กับสิ่งที่หนึ่ง ไม่เคลื่อนที่ที่มีสมาธิก็จับนิ่งสนิทอยู่ แต่ถ้ามักทำอะไรที่เป็นความเคลื่อนไหว เป็นการเคลื่อนที่ไปสมาธิก็คงอยู่ คือจิตอยู่ด้วยกับสิ่งที่กำหนด เป็นไปแบบเรียบสนิท อันนี้ก็เรียกว่า สมาธิ จิตใจที่แน่วแน่วเป็นจิตใจที่มีกำลังมาก เฉพาะอย่างยิ่งคือเป็นจิตใจซึ่งเหมาะที่จะใช้งานให้ได้ผลดีในข้อ ๑ ที่ว่าด้วยสติ ได้บอกว่า สติเป็นตัวที่จับ ตั้ง ตรึง หรือกำกับไว้ ทำให้จิตอยู่กับสิ่งที่กำหนด ไม่หลุดลอยหาย หรือคลาดจากกันไป ในข้อ ๖ นี้ก็ว่า สมาธิ คือการที่จิตอยู่กับสิ่งที่กำหนดนั้นแน่วแน่วตั้งมั่น แนบสนิท ผู้ฟังบางคนก็จะสงสัยว่า สติกับสมาธินี้ฟังดูคล้ายกันมาก จะเห็นความแตกต่างกันได้อย่างไรขอชี้แจงว่า คำบูรณาการข้างต้นนั้นแหละ ถ้าอ่านให้ดีก็จะมองเห็นความแตกต่างระหว่างสติกับสมาธิการทำให้จิตอยู่กับสิ่งที่กำหนดเป็นสติ การที่จิตอยู่กับสิ่งที่กำหนดได้เป็นสมาธิ การตั้ง การตรึง การจับ การกำกับไว้ เป็นการทำให้จิตอยู่กับสิ่งที่กำหนด การตั้ง การตรึง การจับ การกำกับนั้นจึงเป็นสติส่วนการที่จิตตั้งมั่น แน่วแน่นแนบสนิท เป็นอาการที่จิตอยู่กับสิ่งที่กำหนด การตั้งมั่น แน่วแน่นแนบสนิทนั้นจึงเป็นสมาธิ

สิ่งทั้งหลายที่เข้ามาสู่การรับรู้ของเรา หรือสิ่งที่ใจเรารับรู้นั้น ผ่านเข้ามาทางตาบ้าง ทางหูบ้าง ทางจมูกบ้าง ทางลิ้นบ้าง ทางกายบ้าง ปรากฏขึ้นมาในใจบ้าง ศัพท์ทางพระเรียกว่า อารมณ เมื่อ อารมณเข้ามาแล้ว มันก็ผานหายไป ทีนี้ ถ้ามันไม่เกี่ยวอะไรกับเรา มันจะผานหายไป ก็ช่างมันเราก็ไม่ต้องไปยุ่งด้วย แต่ถ้าเราจะต้องใช้หรือจะต้องเกี่ยวของขึ้นมาแล้วมันหายไปหลุดลอยไปไม่ยอมอยู่กับเรา เราก็จะไม่ได้ประโยชน์ที่ต้องการ ตอนนั้นแหละผลเสียก็จะเกิดแก่เรา เราจึงต้องมีความสามารถที่จะดึงเอามันไว้ ไม่ให้หลุดลอยหาย หรือผานหายไป การดึงเอาสิ่งนั้นไว้ เอาจิตกำกับมันไว้ หรือตรึงมันไว้กับจิต นี่แหละคือบทบาทของสติ ได้แก่การคอยนึกเอาไว้ ไม่ให้อารมณนั้นหลุดลอยหายไป

อีกอย่างหนึ่ง อารมณนั้นเข้ามาแล้วและผานลงไปแล้วไม่ปรากฏต่อหน้าเรา แต่ไปอยู่ในความทรงจำ ตอนนี้ เราเกิดจะต้องใช้ จะต้องเกี่ยวข้องกับมัน เราจะทำอย่างไร เราก็ต้องมีความสามารถที่จะดึงเอามันขึ้นมาไว้ต่อหน้าเราขณะนี้ การดึงเอาอารมณที่ผานลงไปแล้วขึ้นมาให้จิตพบกับมันได้ นี่ก็เป็นบทบาทของสติ ได้แก่การระลึกขึ้นมา ทำให้สิ่งที่ผานลงแล้วไหลขึ้นมาปรากฏอยู่ต่อหน้า อย่างไรก็ดี การตั้ง การตรึง การจับ หรือการกำกับไว้ ย่อมเป็นคุณ ก็นับกับการหลุด การพลัด การพลาด การคลาด หรือการหายไป การนึกและระลึก ก็เป็นคุณ กับการปล่อยและการลืม ดังนั้น เพื่อไม่ให้ปล่อยหรือลืม ไม่ให้อารมณหลุดลอยหายไปจากจิต หรือไม่ให้จิตพลัดพลาดกันกับอารมณ ก็ต้องคอยกำกับ จับ ตั้ง เหนี่ยว รึงไว้เรื่อยๆ ถ้าจะหมั่นใจหรือแนใจยิ่งกว่านั้น ก็ต้องให้จิตตั้งมั่น หรือแน่วแน่วอยู่กับอารมณนั้น หรือให้อารมณนั้นอยู่ กับจิตแนบสนิทหรือนิ่งสนิทไปเลย ถ้าถึงขั้นนี้ได้ ก็เรียกว่าเป็นสมาธิ เราจะใช้ จะทำ จะดู จะพิจารณาสิ่งใด สิ่งนั้นก็จะต้องอยู่ในกำกับหรือปรากฏอยู่ต่อหน้า

ในโลกสมัยใหม่ มนุษย์จำนวนมากมีความทุกข์ หลายอาชีพพบความทุกข์ ไม่สามารถคลายทุกข์ออกจากใจไปได้ ด้วยเหตุนี้สมาธิทางวิทยาศาสตร์กับสมาธิทางพระพุทธศาสนาจึงมีความลึกและตื่นแตกต่างกัน แม้นักเขียนที่เคยกินยาแก้เครียดมาเกือบจะตลอดชีวิตเมื่อนั่งสมาธิ ก็ไม่จำเป็นต้องพึ่งยาอีกต่อไปผู้กำกับการแสดง และดาราภาพยนตร์ฮอลลีวู้ดก็นั่งสมาธิทำให้ลดความ

กอดันจากอาชีพและความเป็นคนดังมีชื่อเสียงและทำให้มีความสุขมากขึ้น พัฒนาบุคลิกภาพให้สง่างามและดูมีอำนาจมากขึ้นมองเห็นตัวเองได้มากขึ้น และรู้ว่าควรแก้ไขข้อบกพร่องของตัวเองได้อย่างไร เพียงแต่นั่งเงียบและทำให้จิตใจสงบเท่านั้น ผู้วิจัยบูรณาการเรื่องสมาธิให้สมบูรณ์ขึ้นโดยเสนอว่า “สมาธิที่ถูกต้องนั้นต้องเป็นสมาธิประกอบด้วยสัมมาทิฐิ”^{๑๓๖}

สมาธิไม่ใช่เรื่องของศาสนา เป็นเรื่องของคนทั้งโลกเมื่อกล่าวถึงสมาธิ ต้องเข้าใจในเบื้องต้นว่าสมาธิ มิใช่เรื่องของฤๅษีพรหมหรือมิใช่เป็นเรื่องที่ประพฤติกปฏิบัติได้เฉพาะผู้ที่เป็นนักบวชเท่านั้นแต่ สมาธิเป็นเรื่องของการฝึกฝนอบรมจิตใจและเป็นการพัฒนาจิตใจให้มีความมั่นคง ตั้งมั่น และทำให้มีคุณภาพทางจิตใจที่ดีขึ้นซึ่งในทางพระพุทธศาสนานั้นสมาธิ สามารถประพฤติกปฏิบัติได้ทั้งเพื่อประโยชน์ต่อความมีชีวิตที่อยู่เป็นสุขในเพศภาวะของผู้ที่ยังครองเรือนและยังเป็นการปฏิบัติเพื่อนำไปสู่ความหลุดพ้นสำหรับผู้ที่เป็นนักบวชอีกด้วย^{๑๓๗}

ผู้วิจัยเปรียบเทียบความเป็นไปสมาธิทางพระพุทธศาสนาโดยใช้สติผูกมัด เช่นมีทั้งการดึงของเชือกและการอยู่นิ่งของแผนผ้ามายด้วยกัน คือตอนที่เชือกตึงไว้ ก็มีการอยู่ตัวของแผนผ้ามายด้วย แต่การอยู่ตัวนั้นมีอยู่ชั่วเดี๋ยวเดียวๆ ความเด่นไปอยู่ที่การดึงหรือรั้งของเชือก การดึงของเชือกนั้นคือสติ ส่วนการอยู่ตัวหรืออยู่นิ่งของแผนผ้ามายกับสมาธิ จะเห็นวาทอนนี้ สติเป็นตัวเด่นทำงานหนัก ทำงานมาก ส่วนสมาธิมีได้นิดๆ หนึ่ง ไม่เด่นออกมาคือสติตึงไว้ อยู่ตัวได้นิดก็ขยับไปอีกแล้ว ตึงไว้อยู่ตัวได้นิดก็ไปอีกแล้ว ตัวตึงเลยเด่น ส่วนการหยุดนิ่ง สั่นเหลือเกิน ชั่วขณะๆ เท่านั้น

อีกกรณีหนึ่ง เปนแผนเหล็ก เอามาตึงไว้ ก็ต้องเอาเชือกผูกตึงรั้งไว้เหมือนกัน แต่เมื่อถูกลมพัด แผนเหล็กนั้นไม่ค่อยจะหวั่นไหว ไม่ค่อยจะขยับ อยู่ ตัวนี้ดีกว่าแผนผ้ามาย ตอนนี้ การทำงานของสติ คือเชือกที่ตึง ไม่เด่น แต่ก็มีอยู่คล้ายๆ แอบๆ อยู่ ตัวที่เด่นคือความอยู่ตัวนิ่งของแผนเหล็ก สติใดแต่คล่อง วั แต่ทั้งสองอย่างก็อยู่ด้วยกัน ในกรณีของแผนผ้ามายที่ขยับๆ หรือส่ายๆ ไหวๆ นั้น ถ้ามีรูปภาพที่เขียนไวใหญ่ๆ หรือตัวหนังสือโตๆ ก็อ่านได้ พอใช้การ แต่ถาเปนลวดลายละเอียด หรือตัวหนังสือเล็กๆ ก็เห็นไม่ถนัด อ่านได้ไม่ชัดเจน หรือถาละเอียดนักก็มองไม่ออก หรืออ่านไม่ไ้เลย

สภาพปัญหาสมาธิทางวิทยาศาสตร์ก็ค้อมีต้นเหตุเป็นเหตุให้เกิด เพราะคนมีความยึดติดกับสถานภาพปัจจุบัน การเปลี่ยนแปลงต่างๆ ต้องคำนึงว่าคนมีความทุกข์กับสิ่งที่สูญเสียไปมากกว่าดีใจกับสิ่งที่ได้มาใหม่ นอกจากนั้นคนชอบสภาพแวดล้อมที่คุ้นเคย เช่น การเคลื่อนย้ายแรงงานและถิ่นฐานอาจทำให้ประสิทธิภาพของประเทศมากขึ้น แต่คนมีความสุขน้อยลง เพราะข้อเท็จจริงชี้ว่าความปลอดภัยในสังคมและสุขภาพจิตจะด้อยลงในสภาพสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงสูง

ผู้สอนเรื่องสมาธินี้ ได้ดีก็คือพุทธเจ้า ข้อบูรณาการได้ว่า เป็นไปได้หรือไม่ที่มนุษย์ทุกคนจะต้องพบความสุข แต่ความจริง ก็คือ เป็นไปไม่ได้ที่ทุกคนจะพบความสุขเสมอไป พระพุทธเจ้าเลยสอนว่า เอาสุขจากสมาธิมาเป็นอารมณ์วิปัสสนาเพื่อให้เกิดสุขในพระนิพพาน^{๑๓๘}

^{๑๓๖} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ , **หลักสูตรจุฬาริทธิกรรมิกะโท**, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ , ๒๕๒๗), หน้า ๑๒๗.

^{๑๓๗} ดูรายละเอียด เรื่องสภาพธรรมเป็นธรรมชาติไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ เป็นเพียงสภาวะอย่างหนึ่งใน คัมภีร์ธัมมสังคณีสรูปัตถนิสสยะเพิ่มเติมหน้า ๑๔.

^{๑๓๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ , **หลักสูตรจุฬาริทธิกรรมิกะโท**, หน้า ๑๒๓.

เพราะฉะนั้น ถ้าเป็นเรื่องที่ดูพอเห็นผานๆ เป็นเรื่องหยาบๆ เห็นง่าย เพียงคอยมีสติกำกับไว้ ถึงแม้จิตจะอยู่ตัวเป็นสมาธิเพียงชั่วขณะสั้นๆ ก็พอให้สำเร็จกิจ ใช้งานได้ แต่ถ้ามองสิ่งที่ต้องพิจารณาตรวจสอบละเอียด ก็ต้องให้จิตเป็นสมาธิอยู่ตัวแนวนานๆ จึงจะมองเห็นได้ถนัดชัดเจนยิ่งละเอียดลึกซึ้งซับซ้อนมาก ก็ยิ่งต้องการจิตที่เป็นสมาธิแนวนานทีเดียว ถ้าเปรียบเทียบก็เหมือนกับจะใช้กล้องจุลทรรศน์ส่องดูจุลินทรีย์ที่แสนเล็ก หรืออะไรที่เล็กเหลือเกิน สิ่งที่ถูกดูถูกตรวจสอบพิจารณา ซึ่งถูกเครื่องจับกำกับไว้ จะต้องนิ่งแนวนานกับตาและเลนส์ที่ส่องดูอย่างสนิททีเดียวตอนนี้ แลหาที่สมาธิ เป็นตัวจำเป็นต้องมีไ้มากเวลาที่เราจะเอาจิตไปใช้งานสำคัญๆ จะในแง่พลังจิตก็ดี ในแง่ของการพิจารณาเรื่องละเอียดซับซ้อนมากด้วยปัญญาที่ คมกล่าก็ดี ท่านจะเน้นบทบาทของสมาธิอย่างมาก เรียกว่าสมาธิเป็นบาทหรือเป็นฐานของงานใช้กำลังจิตหรืองานใช้ปัญญานั้นๆ ตอนที่สมาธิยังอ่อนอยู่ชั่วขณะเดียวหนึ่งๆ จะไปๆ ก็ต้องใช้สติคอยตั้งอยู่ เรื่อยๆ สติก็จึงทำงานมาก เป็นตัวเด่นอย่างที่กำลังกล่าวแล้ว ตอนนั้นจึงอยู่ในภาวะที่คอยตั้งไว้ กับจะหลุดไป เหมือนคอยตั้งจุดหรือชักกะเยือกกันอยู่ พอแนวนอนอยู่ตัวสนิทแล้วก็หมดเรื่องที่จะต้องคอยอุด พ้นจากการที่จะต้องคอยตั้งกันที่ สติก็เพียงแต่คล้อยอยู่ ก็เอาจิตที่เป็นสมาธิไปใช้งานได้เต็มที่

แต่อย่างไรก็ตาม สมาธิถือเป็นเรื่องสากลกล่าวคือ มิใช่เฉพาะพุทธศาสนิกชนเท่านั้นที่จะสามารถปฏิบัติสมาธิได้ แม้ผู้ที่นับถือศาสนาอื่นก็สามารถปฏิบัติสมาธิได้เช่นเดียวกัน ทั้งนี้การฝึกสมาธิจะเน้นให้ความสำคัญของการลงมือปฏิบัติด้วยตนเองเพราะนอกจากจะทำให้ผู้ปฏิบัติเห็นผลด้วยตนเองแล้ว หากมีข้อสงสัยเชิงปฏิบัติก็สามารถที่จะสอบถามจากผู้รู้ผู้ชำนาญได้อย่างตรงเป้าหมาย หรือตรงต่อประสบการณ์ที่ตนเองได้ปฏิบัติมาถึงแม้จะมีการอธิบายรายละเอียดความรู้ของสมาธิในเชิงทฤษฎีแต่ก็มีอาจที่จะละเอียดสมาธิในเชิงปฏิบัติได้^{๓๓๙}

อย่างที่ผู้วิจัยได้วิเคราะห์แล้วว่า ระหว่างสติกับสมาธินั้น สติเป็นตัวนำหน้า หรือเป็นตัวเริ่ม ต้นก่อน แม้ว่าจุดหมายเราต้องการสมาธิโดยเฉพาะต้องการสมาธิที่ แนวนานเข้มข้นมาก แต่ก็จะต้องเริ่มงานด้วยสติ ดังนั้น ในการฝึกสมาธิ จึงต้องเริ่มต้นด้วยการเอาสติมาชักนำ หรือมาจับตั้งจุดเข้า คือเอาสติมากำหนดอารมณ์หรือสิ่งที่ใช้เป็นกรรมฐานนั้นๆ กอปรดังจะเห็นว่า ในการฝึกสมาธิหรือเจริญสมาธินั้น วิธีฝึกทั้งหลายจะมีชื่อลงท้ายด้วยสติกันทั่วไป เช่น อานาปานสติ พุทธานสติ มรณสติ เป็นต้น พูดง่ายๆ ว่า สติเป็นเครื่องมือของสมาธิภาวนา หรือสมาธิภาวนาใช้สติเป็นเครื่องมือตัวเอง ยังมีองค์ประกอบข้อสุดท้ายที่จะต้องบูรณาการพูดต่อไปอีก

องค์ประกอบที่ ๗ ซึ่งเป็นข้อสุดท้าย คือ “อุเบกขา” อุเบกขาแปลกันง่ายๆ ว่า ความวางเฉย วางเฉยอย่างไร ถ้าเราเห็นอะไร รับรู้อะไรแล้วเราวางเฉยเสีย บางทีมันแปลแต่เพียงความวางเฉยภายนอกหรือพยายามทำเป็นเฉย แต่ใจไม่เฉยจริงและไม่รู้อะไรรู้อะไรอะไร อย่างนี้ ไม่ถูกต้อง เฉย อย่างนี้ ไม่ใช่อุเบกขาคความวางเฉยในที่นี้ หมายถึง ความเรียบสงบของจิตที่เป็นกลางๆ ไม่เอนเอียงไปข้างโน้นข้างนี้ และเป็นความเฉยรู้ คือ รู้ทันจึงเฉย ไม่ใช่เฉยไม่รู้ หรือเฉยเพราะไม่รู้ เป็นการเฉยดูอย่างรู้ทันและพร้อมที่จะทำการเมื่อถึงจังหวะท่านเปรียบจิตที่เป็นอุเบกขานี้ว่า เป็นจิตที่ทุกอย่างเข้าที่ที่แล้ว เพราะทุกสิ่งทุกอย่างเข้าที่ถูกจังหวะกันดีแล้ว ใจของเราจึงวางเฉยดูมันไป เหมือนอย่างเมื่อ ท่านขับรถ ตอนแรกเราจะต้องควบคุมแรงเครื่องปรับอะไรทำอะไรทุกอย่างให้มันเข้าที่ พอทุกอย่างเข้าที่แล้ว

^{๓๓๙} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๑; อภิ.วิ.๓๕/๒๗๔/๑๘๕; วิสุทธิ.(บาลี) ๓/๑๐๗; สังคห. (บาลี) ๔๕.

เครื่องก็เดินดีแล้ว วังเรียบสนิทดีแล้ว ต่อแต่นี้ เราก็เพียงคอยมองดู คุมไว้ ระวังไว้ ใหม้นั้นเป็นไปตามที่เราต้องการเท่านั้น การที่ทุกสิ่งเขาที่เรียบรอยดีแล้ว เดินดีแล้ว เราได้แต่คุมเครื่องอยู่มองดูเฉยๆ นี่สภาวะนี้ เรียกว่าอุเบกขา เป็นสภาพจิตที่สบาย เพราะเราทำทุกอย่างดีแล้ว ทุกอย่างเดินเข้ารูปของมันแล้วเหมือนอย่างว่า ถ้าเป็นพอเปนมม เมื่อลูกเขารับผิดชอบตัวเองได้ เขามีการมีงานต่างๆ ทำแล้วเราช่วยเขามาแล้ว เขาดำเนินการของเขาได้ ทำงานของเขาได้ดีแล้ว คุณพ่อกุณแมก็เพียงแต่มองดูเท่านั้น ไม่เข้าไปยุ่งวุ่นวาย ไม่ก้าวกายแทรกแซงในชีวิตหรือในครอบครัวของเขา จิตใจที่วางเฉยอย่างนี้ได้เรียกว่า อุเบกขา อุเบกขาไม่ใช่ไม่รับรู้อะไร ไม่ใช่เฉยเมยไม่รู้เรื่อง หากแต่รับรู้อย่างผู้มีปัญญารู้ว่าอะไรเป็นอะไร เมื่อเขาที่ดีแล้ว ทุกอย่างเป็นไปด้วยดี รู้ว่าคนเขาควรรับผิดชอบตัวเองในเรื่องนี้ใจเราวางเป็นกลางสนิท สบาย อย่างนี้ เรียกว่า“อุเบกขา”

วิทยาศาสตร์มองว่า สมาธิ คือ อาการที่ใจตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวอย่างต่อเนื่อง หรืออาการที่ใจหยุดนิ่งแน่วแน่มั่นไม่ซัดส่ายไปมา เป็นอาการที่ใจสงบรวมเป็นหนึ่งแน่วแน่มั่น แต่ความบริสุทธิ์ผ่องใสสว่างไสวผุดขึ้นในใจจนกระทั่งสามารถเห็นความบริสุทธิ์นั้นด้วยใจตนเองอันจะก่อให้เกิดทั้งกำลังใจ กำลังขวัญกำลังปัญญาและความสุขแก่ผู้ปฏิบัติในเวลาเดียวกันการทำสมาธิเกี่ยวเนื่องอย่างไรกับการทำธุรกิจ สมาธิ คือ สิ่งเดียวที่ทำให้ผู้ปฏิบัติดำเนินธุรกิจต่อไปได้ บุรณาการให้เห็นภาพความแตกต่างคือสมาธิที่ถูกต้องนั้นต้องเกิดพร้อมกันเรียกว่า มรรคมงคล ๘^{๑๔๐}

องค์มรรค ๘ ทั้งหมดนี้ก็ได้ชื่อว่าตัวองครวม ๗ ประการ ที่เป็นองค์ประกอบขององครวม คือ โภธิ หรือการตรัสรู้ เวลาเอามาพูดแยกๆ กันอย่างนี้ บางทีก็เข้าใจไม่ถนัดนัก แต่ก็พอเห็นเค้าได้ว่า ธรรมทั้ง ๗ อย่างนี้ไม่ ต้องเอาครบทั้งหมดหรอก แม้เพียงอย่างเดียวถ้ามีสักข้อก็ช่วยให้จิตใจสบายแล้ว ถ้าเป็นผู้เจ็บไข้ มีเพียงอย่างเดียว หรือสองอย่าง จิตใจก็สบาย เช่น มีสติ จิตใจไม่หลงไหลฟุ้งเฟ้อ หรือมีปัสสัทธิ กายใจผ่องคลาย เรียบเย็น สบาย ไม่มีความเครียด ไม่กังวลอะไร แค่นี้ก็เป็นสภาพจิตที่ดีแล้ว ถ้ารู้จักมองด้วยธัมมวิจยะ ก็เข้าใจได้ ยิ่งถ้ามีวิริยะ มีกำลังใจด้วย ก็เห็นชัดเจนว่า เป็นสภาพจิตที่พึงต้องการแน่ๆ จิตใจของผู้เจ็บไข้นั้น จะไม่ต้องเป็นที่นาหวงกังวลแกทานผู้อื่น ยังมีปิติ มีสมาธิ มีอุเบกขาที่สร้างขึ้นมาก็ยังดี

องค์ประกอบให้เกิดสุขภาพเป็นองครวมแต่ที่ทานต้องการก็คือ ให้องครวมทั้ง ๗ นี้ มาทำงานรวมกันครบถ้วน จึงจะเรียกว่าเป็น“โพชฌงค์” ที่จะให้เกิดการตรัสรู้ ทำให้กลายเป็นผู้ตื่น ใ้กลายเป็นผู้บริสุทธิ์ ใ้กลายเป็นผู้ผ่องใสเบิกบาน โดยที่องครวมทั้ง ๗ นี้ มาทำงานรวมกันครบบริบูรณ์ เป็นองครวมอันหนึ่งอันเดียว

ทานแสดงลำดับวิธีการที่องครวมทั้ง ๗ ประการนี้ มาทำงานรวมกันไว้ว่าเริ่มต้นด้วยข้อ ๑ คือสติ สติอาจจะถึงสิ่งที่เราเกี่ยวข้องเฉพาะหน้าไว้ให้อยู่กับจิต หรือให้จิตอยู่กับสิ่งที่พิจารณาหรือที่กระทำนั้นอย่างหนึ่ง หรืออาจจะถึงสิ่งที่ทางไกลเข้ามา คือเรื่องที่ผ่านไปแล้ว เช่น ธรรมที่ได้เล่าเรียนมาแล้ว ก็มานึกทบทวนระลึกขึ้นในใจอย่างหนึ่ง สตินี้ เป็นตัวแรกที่จะเข้าไปสัมผัสกับสิ่งที่เราเข้าไปเกี่ยวข้อง พอสติถึงเอาไว่ ดังเข้ามา หรือระลึกขึ้นมาแล้วต่อไปขั้นที่ ๒ ก็ใช้ธรรมวิจยะ เลือกเฟ้นไตรตรองธรรมเหมือนกับที่ผู้วิจยะได้บุรณาการว่า เมื่อจิตของเราพปะกับอารมณ์นั้น หรือสิ่งนั้นแล้ว ก็มองให้เป็นธรรม มองให้เห็นธรรมมองอย่างทานพระเถรีที่ กล่าวถึงเมื่อก็ ที่มองดูเปลวเทียนก็มองเห็น

^{๑๔๐} พระราชวรมุนี (ประยุตต์ ปยุตโต), **ค่านิยมแบบพุทธ**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เทียนวรรณ , ๒๕๒๖), หน้า ๑๑๔-๑๑๕.

ธรรม เกิดความเข้าใจ หยั่งลงไปถึงความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ความดับไปของสิ่งทั้งหลาย หรือถ้ามองเห็นภาพมนุษยกำลังวุ่นวายกัน ก็อย่าให้จิตใจปั่นป่วนวุ่นวายสับสน มองให้เห็นแง่มุมที่จะเกิดความกรุณา ให้จิตใจมองไปในด้านความปรารถนาดีคิดจะช่วยเหลือ หรือเป็นเรื่องนาสงสาร ถ้าเป็นสิ่งที่ล่วงแล้ว ก็ตั้งจิตกับอารมณ์เข้ามาหากันแล้วก็มองเห็นธรรมในอารมณ์นั้น หรือระลึกถึงคำสอน นำเอาธรรมที่ได้เรียนมานั้น ขึ้นมาไตรตรองดู เพนให้เห็นความหมายเข้าใจชัดเจนดี หรือเลือกเฟ้นให้ได้ว่า ในโอกาสเช่นนี้ ขณะนี้ เราควรจะใช้ธรรมข้อไหนแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้า เพราะบางทีเราไม่สามารถทำใจได้ ไหวกับสิ่งที่ เราเห็นเฉพาะหน้า ถึงแม่ท่านจะบอกว่า ให้มองอารมณ์ที่เห็นเฉพาะหน้านี้เป็นธรรมหรือมองให้เห็นธรรม แต่เราทำไม่ได้ เราอาจจะระลึกนึกทบทวนไปถึงธรรมที่ผ่านมาแล้ว เพื่อเอามาใช้ว่า ในโอกาสนี้ จะเลือกเอาธรรมอะไรมาใช้จึงจะเหมาะ จึงจะเป็นประโยชน์ แก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าได้ อันนี้ก็พอข้อที่ ๒ เรียกว่าธรรมวิจยอย่างน้อยการที่ ได้ทบทวน นึกถึงธรรมที่ได้เลาเรียนมานั้น ก็ทำให้จิตมีงานทำ ก็สบายใจขึ้น ถ้าเลือกได้ธรรมที่ต้องการ หรือเพนได้เข้าใจความหมาย ก็จะทำให้กำลังใจขึ้นมา จิตก็จะมีแรงกวหนาต่อไป

อันที่จริงแล้วการทำสมาธินั้นเกี่ยวข้องกับทุกสิ่งทุกอย่างในการดำเนินชีวิตของเราเลย เพราะว่าการทำสมาธิจะช่วยในเรื่องของการตัดสินใจได้เป็นอย่างดีโดยเฉพาะการทำธุรกิจแล้วเราก็จะมีเรื่องให้คิดมากมายต้องตัดสินใจเรื่องต่างๆ อยู่ตลอดเวลาเพราะฉะนั้นหลักการของการทำธุรกิจคือต้อง เย็นเขา เย็นเราจะแค่ เย็นเขา แต่เราร้อน ก็ไม่ได้หรือ เย็นเรา แต่เขาร้อน ก็ไม่ดีการทำธุรกิจจึงต้อง อาศัยใช้หลักการ ตัดสินใจจากการทำสมาธิ ในการคิดแก้ปัญหาให้เย็นทั้งเค้า เย็นทั้งเราธุรกิจของเรา จึงจะเดินได้ต่อไปอย่างไม่ติดขัดอันที่จริงแล้วการทำสมาธินั้นเกี่ยวข้องกับทุกสิ่งทุกอย่างในการดำเนินชีวิตของเราเลยเพราะว่าการทำสมาธิจะช่วยในเรื่องของการตัดสินใจได้เป็นอย่างดีโดยเฉพาะการทำธุรกิจแล้วเราก็จะมีเรื่องให้คิดมากมายต้องตัดสินใจเรื่องต่างๆ อยู่ตลอดเวลาเพราะฉะนั้นหลักการของการทำธุรกิจคือต้อง เย็นเขา เย็นเราจะแค่ เย็นเค้า แต่เราร้อน ก็ไม่ได้หรือ เย็นเรา แต่เขาร้อน ก็ไม่ดีการทำธุรกิจจึงต้อง อาศัยใช้หลักการ ตัดสินใจจากการทำสมาธิ ในการคิดแก้ปัญหาให้เย็นทั้งเขาเย็นทั้งเราธุรกิจของเรา จึงจะเดินได้ต่อไปอย่างไม่ติดขัด ^{๑๔๑}

ท่านเปรียบเหมือนกับว่า คนหนึ่งเดินทางไกลฝ่ามากลางตะวันบ่ายแดดร้อนจำบนท้องทุ่งโล่งที่แห้งแล้ง มองหาหมู่บ้านและแหล่งน้ำสระห้วยลำธารก็ไม่เห็นเดินไปๆ ก็เหน็ดเหนื่อยชักจะล่าทำท่าจะเกิดความท้อแท้และท้อถอย อ่อนแรงลงไป ใจก็หวาดหวั่นกังวล เกิดความเครียดขึ้นมาแต่ตอนหนึ่งมองไปลิบๆ ข้างหน้าด้านหนึ่ง เห็นหมู่ไม้เขียวขจีอยู่ไกลๆ พอเห็นอย่างนั้นก็เอาข้อมูลที่มองเห็นในแง่ต่างๆ มาคิดพิจารณาตรวจสอบกับความรู้ที่ตนมีอยู่ ก็รู้แจ้งแก่ใจว่าที่นั่นมีน้ำ พลันก็เกิดวิริยะมีกำลัง เข้มแข็งขึ้นมา ก้าวหน้าต่อไป และพร้อมกับการก้าวไป เดินไป หรือวิ่งไปนั้น หัวใจก็เกิดความชุ่มชื้นเปี่ยมด้วยความหวัง ทั้งที่ยังไม่ถึงน้ำ ก็ชุ่มฉ่ำใจ เกิดความอิ่มใจด้วยปิติพอเกิดความอิ่มใจแล้ว ก็มีความผ่อนคลายสบายใจสงบลงได้ หายเครียด เพราะคนที่เครียดกระสับกระสายนั่น ก็เนื่องด้วยจิต เป็นอย่างที่เราได้พิจารณาการเมื่อกี้ ว่า หวาดหวั่นกังวล อ่างว้างหรือวนอยู่ ติดค้างและคงค้างอยู่ไม่มีที่ไป ก็แควงคว้างๆ จิตก็ยังเครียดยิ่งกระสับกระส่าย พอจิตมีทางไปแล้ว ก็มีกำลังใจเดินหน้าไป มีความอิ่มใจ ก็มีความผ่อนคลายสบายสงบไปด้วย หายเครียดหายกระวนกระวายใจ จิต

^{๑๔๑} อมรา มลิลลา, การปฏิบัติใจ, (กรุงเทพมหานคร : พุทธธรรมรามายิตี, ๒๕๔๒), หน้า ๙๒.

ก็พอนคลายสงบระงับ ภายหลังพอนคลายสงบระงับ อันนี้ เรียกว่าเกิดปัสสัทธิพอกเกิดป สัสัทธิแล้ว จิตซึ่ง เตือดรอนุ่นวายเพราะความเค่งคว่างกระสับกระส่าย เมื่อมีทางไปแล้วก็เดินเข้าสู่ทางนั้นความกระ สับกระส่ายกระวนกระวาย ความหวาดหวั่นกังวลและเครียดก็หายไป จิตก็นิ่งสงบ แน่วแนไปกับการ เดินทางและกิจที่จะทำในเวลานั้น ก็เกิดเป็นสมาธิขึ้นแล่นแนวไปในทางนั้นวิ่งไปทางเดียวอย่างแน่วแน และมีกำลังมากเกิดสุขเวทนาขึ้น

อันนี้ทางวิทยาศาสตร์ยังอธิบายไม่ได้เมื่อถึงความสุขแบบลึกๆ ก็เป็นเรื่องเฉพาะตน เป็น เรื่องพระพุทศาสนาเท่านั้นที่จะอธิบายความรู้สึกเช่นนี้ได้ แต่ความสุขอยู่ในระดับแบบชาวโลกนั้น ทางวิทยาศาสตร์อธิบายว่า

(๑) ความสุขเป็นประสบการณ์ที่เป็นรูปธรรมและสามารถวัดได้ ด้วยวิธีการต่างๆ เช่น การสอบถาม การวัดกระแสคลื่นไฟฟ้าในสมอง เป็นต้น นอกจากนั้นความสุขคือสิ่งที่ผกผันโดยตรงกับ ความทุกข์เมื่อความสุขมากขึ้น ความทุกข์ลดลง

(๒) การแสวงหาความสุขเป็นธรรมชาติของคน โดยคนจะหาวิธีสร้างความสุขโดย เปรียบเทียบต้นทุนและผลที่จะได้รับจากวิธีต่างๆ

(๓) สังคมที่ดีที่สุดคือสังคมที่มีความสุขมากที่สุด ดังนั้นนโยบายสาธารณะควรมีเป้าหมาย เพื่อสร้างความสุขและลดความทุกข์ให้มากที่สุด

(๔) สังคมจะมีความสุขเพิ่มขึ้นยกเว้นคนในสังคมมีเป้าหมายร่วมกันว่าต้องการให้สังคม มีความสุขเพิ่มขึ้น เนื่องจากความสุขของคนขึ้นกับพฤติกรรมของผู้อื่นๆ ถ้าทุกคนยอมรับเป้าหมาย ของความสุขในสังคม ข้อนี้สามารถบูรณาการให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ได้ว่า “มนุษย์ผู้ใดมีสติรู้ตัว ตลอดเวลา รู้ประมาณในโภชนาที่ได้นำรับประทาน ผู้นั้นจะมีเวทนาเบาบาง เขาจะแก่ช้าและมีอายุ ยืน”^{๑๔๒}

จุดเริ่มต้นที่สำคัญคือต้องมีสติ สตินั้นก็นำมาใช้ประโยชน์ดังที่กล่าวแล้วให้มันส่งต่อกันไป ตามลำดับ เป็นธรรมที่หนุนเนื่องกัน ๗ ประการ ถ้าทำได้เช่นนี้ ก็เป็นประโยชน์ช่วยให้บรรลุถึง จุดหมาย ไม่ว่าจะเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น หรือจะใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวันก็จะมีผลดีกับ สังคม

มนุษย์เป็นสัตว์สังคม การมีเพื่อน มีครอบครัว มีงานทำ มีสมาธิ สุขภาพจิตดีเป็นความสุข ที่นอกเหนือจากเรื่องเงิน ดังนั้น ปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคลไม่ใช่เป็นเพียงกระบวนการสู่เป้าหมายแต่ เป็นสิ่งที่สร้างความสุขให้แก่สังคมมนุษย์สมัยใหม่ ผู้วิจัยสามารถวิเคราะห์โดยการยกหลักอนุศาสน์ ปาฏิหาริย์ที่พระพุทธเจ้าตรัสเผยแผ่พระพุทธศาสนาเพื่อความหลุดพ้นไว้ว่า

“การเผยแผ่พระพุทธศาสนาเกี่ยวกับวิธีสื่อสารซึ่งสามารถทำให้ผู้ฟังเกิดความอัศจรรย์ใจ พบความสุขที่แท้จริงนั้นได้แก่ ๑. วิธีการที่ ๑ อนุปวาโท ไม่ว่าร้ายใคร ไม่โจมตีใคร ไม่โจมตีศาสนาอื่น แต่ใช้ปัญญาบอกว่า พระพุทธศาสนาดีอย่างไร ๒. วิธีการที่ ๒ อนุปมาโต ไม่ทำร้ายใคร ไม่ใช้กำลังเพื่อ ไปบังคับให้ใครเชื่อ ไม่ทำร้าย ยึดหลักอหิงสาธรรม คือ ไม่เบียดเบียน ใช้ปัญญาในการอ้างเหตุผล จนกระทั่งผู้ฟังอยากลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง ๓. วิธีการที่ ๓ ปาฏิโมกฺเข จ สํวโร มีความสำรวมในศีล และมารยาทให้ดี ๔. วิธีการที่ ๔ มตตณฺญาตา จ ภตตสฺมิ รู้จักประมาณในการรับประทาน รวมไปถึง

^{๑๔๒} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **บอกใจให้เป็นสุข**, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณ ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๙๖.

การใช้สอย ปัจจัยสี่ จะได้เป็นทางมาแห่งความเคารพเลื่อมใสของผู้ได้พบเห็น ๕. วิธีการที่ ๕ ปนตยจ สยนาสน์ นังนอนใน ที่สงบ นักปฏิบัติธรรมต้องรักษาความสงบ และรักในการอยู่ในที่สงบ ๖. วิธีการที่ ๖ อธิจิตเต จ อาโยโค ประกอบความเพียรในอธิจิต ต้องหมั่นฝึกสมาธิเพราะ สมาธิ คือ แก่นของการได้ บรรลุมรรคผลนิพพาน”^{๑๔๓}

สรุป การนำโพชฌงค์ ๗ มาประยุกต์ให้เกิดความสุขทางกายและใจแล้วถ้าใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวันถูกต้อง ก็เป็นการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นไปด้วยในตัวเอง เพราะการปฏิบัติที่ว่าเพื่อความหลุดพ้นนั้น ก็คือการทำจิตใจของตนเอง ให้ปลอดโปร่งผ่องใสด้วยสติปัญญานั้นเอง จะเป็นเครื่องช่วยในทางจิตใจของแต่ละท่านทุกๆ คน ทำให้เกิดความโล่งเบา เป็นอิสระ ผู้วิจัยได้ วิเคราะห์เรื่องโพชฌงค์มานี้ ก็ได้พูดไปตามหลัก ให้เห็นความหมายของแต่ละข้อและความสัมพันธ์กัน แต่สิ่งสำคัญอยู่ที่ว่าเราจะนำมาใช้อย่างไรในกรณีแต่ละกรณี อันนี้เป็นเพียงการพูดให้เห็นแนวกว้างๆ เท่านั้น จะให้ชัดเจนได้ก็ต่อเมื่อเรานำไปใช้ในเหตุการณ์แต่ละเหตุการณ์ ในเรื่องแต่ละเรื่องว่าจะใช้อย่างไรให้เห็นประจักษ์แก่ตนเอง เมื่อได้เห็นประโยชน์ประจักษ์ขึ้นมาครั้งหนึ่ง ผู้ปฏิบัติก็จะมี ความชัดเจนขึ้นและนำไปใช้ได้ผลดียิ่งๆ ขึ้นโอกาสนี้ ผู้วิจัยถือว่าเป็นการวิเคราะห์บอกแนวทางให้หลักการไว้เป็นความเข้าใจทั่วไปเกี่ยวกับเรื่องโพชฌงค์ และการบูรณาการหลักอนุศาสนปาทิหารีย์เหล่านี้เริ่มต้นด้วยสติเป็นต้นไป อันนำมาซึ่งสมาธิที่ถูกต้องตามมรรคมีองค์ ๘ ทำให้ผู้ปฏิบัติพบความสุขที่แท้จริง ดับตัณหาสิ้นเชิง อยู่ในกรอบวินัยและกฎระเบียบของสังคมโดยไม่เดือดร้อนใจ

๔.๓.๕ รูปแบบการเผยแผ่ตามหลักอนุศาสนปาทิหารีย์

ในบทนี้วิเคราะห์ถึงรูปแบบการเผยแผ่ของพระพุทธเจ้าต่างๆ ซึ่งมีเป้าหมายยังจิตของผู้ฟังให้เกิดศรัทธา กลับใจจากคนชั่วมาเป็นคนดีเป็นอุบาสกอุบาสิกาในพระพุทธศาสนา อย่างไรก็ตาม รูปแบบหรือวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนานั้นแม้จะมีหลายรูปแบบ แต่เมื่อรวบรวมตามที่ปรากฏโดยส่วนมากแล้ว นับจำนวนได้ ๗ วิธี ด้วยกันดังนี้

๑. อุปนิสันทกา แปลว่า “ถ้อยคำของผู้เข้าไปนั่งใกล้”^{๑๔๔} วิเคราะห์ว่าน่าจะนั่งคุยสนทนาอย่างกันเองโดยสอดแทรกหลักธรรมเข้าไปในการสนทนากันนั้น เป็นรูปแบบการเผยแผ่ที่ใช้สำหรับการสนทนาปราศรัยกับบุคคลผู้ไปมาหาสู่ หรือการต้อนรับแขกผู้มาเยือน เป็นการพูดคุยกันตามสมควรแก่เหตุการณ์ กาลเทศะและบุคคลผู้ฟัง เพื่อตอบคำซักถาม แนะนำชี้แจง ให้คำปรึกษา เป็นต้น ไม่เป็นแบบแผนพิธี ตรงกับที่ท่านโบราณณาจารย์กล่าวว่า นั่งจับเข่าคุยกัน บรรยายากศเป็นกันเอง โดยไม่มีการเตรียมตัวมาก่อน

๒. ธัมมิกถา หรือ ธรรมกถา แปลว่า “ถ้อยคำที่กล่าวถึงธรรม”^{๑๔๕} หมายถึงการบรรยายหรือ อธิบายธรรม เป็นรูปแบบการเผยแผ่ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงหลักพระธรรมวินัยอย่างเป็นกิจจะลักษณะ เป็นงานเป็นการ เป็นเรื่องเป็นราว ในปัจจุบัน ได้แก่ การแสดงธรรมการปาฐกถาธรรม การบรรยายธรรม เป็นต้น

^{๑๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๖.

^{๑๔๔} อัง.สตุตถก.(ไทย) ๒๓/๓๔/๓๓.

^{๑๔๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๙๒/๒๘๗; อัง. ทสก.๒๔/๖๙/๑๓๘.

๓. โอวาทกถา แปลว่า “ถ้อยคำที่กล่าวสอน”^{๑๔๖} วิเคราะห์ว่าน่าจะเป็นการเผยแผ่แนะนำ ตักเตือนให้ละเว้นชั่วประพฤติดี เป็นรูปแบบการเผยแผ่ที่พระพุทธองค์ทรงประทานเป็นพระพุทธพจน์ หรือพระโอวาทสั้นๆ เป็นพระดำรัสตรัสเตือน เช่น พระโอวาทปาติโมกข์ ๓ ที่ทรงแสดงถึงอุดมการณ์ หลักการ วิธีการของพระพุทธศาสนา หรือพระปัจฉิมวาจาอันเป็นโอวาทสุดท้ายเมื่อจวนจะเสด็จดับขันธปรินิพพานที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เอาละ บัดนี้เราขอเตือนพวกเธอว่า สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา พวกเธอจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด” เป็นต้น

๔. อนุสาสนิกถา แปลว่า “ถ้อยคำที่กล่าวสอนให้เห็นจริง”^{๑๔๗} วิเคราะห์ว่าน่าจะเป็นการเผยแผ่ในลักษณะซ้ำๆ ครั้งแล้วครั้งเล่า ย้ำเตือนอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้เกิดความจำได้ เกิดความชินหูเป็น รูปแบบการเผยแผ่อีกวิธีหนึ่งซึ่งพระพุทธองค์ทรงนำมาใช้ตรัสพร่ำสอนโดยเฉพาะแก่บรรดาพุทธบริษัทฝ่ายบรรพชิตหรือสหธรรมิก ๕ คือ ภิกษุ ภิกษุณี สิกขมานา สามเณร สามเณรีรวมทั้งนักบวชที่อยู่ใกล้ชิด ดังเช่น ที่ทรงรับสั่งกะท่านพระอานนท์ ความว่า “อานนท์ เราจักกระหนาบแล้วกระหนาบอีก ใครมีสภาระก็ตั้งอยู่ได้ ใครไม่มีสภาระก็ต้องออกไป” เป็นต้น เนื้อหาสารธรรมโดยส่วนมาก จะเป็นคำสอนประเภทความไม่ประมาท ความสามัคคี ความเพียรพยายาม สติสัมปชัญญะ ความอดทน ซึ่งพระพุทธองค์ทรงย้ำเตือนพุทธบริษัทอยู่เนืองๆ

๕. ธัมมสากัจฉากถาหรือเขียนว่า ธรรมสากัจฉากถา แปลว่า “ถ้อยคำที่สนทนากันในทางธรรม”^{๑๔๘} วิเคราะห์ว่าน่าจะเป็นการเผยแผ่สนทนาธรรม เป็นทำนองแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน บางครั้งมาในรูปแบบคำถาม เพื่อแสวงหาความถูกต้อง หรือปรับความเข้าใจซึ่งกันและกัน เป็นรูปแบบการเผยแผ่ที่พระพุทธองค์ทรงใช้บางโอกาสเพื่อทรงรับรองความคิดเห็นของผู้ฟังบ้าง เพิ่มเติมบ้าง ปรับปรุงบ้าง ปฏิเสธบ้าง ตามควรแก่กรณี ปัจจุบันนอกจากจะเรียกว่า การสนทนาธรรม แล้วอาจเรียกว่า การอภิปรายธรรม การเสวนาธรรม โดยผลัดกันพูดผลัดกันฟังอีกด้วย

๖. ปุจฉาวิสัชนากถา แปลว่า “ถ้อยคำที่ถาม-ตอบ” วิเคราะห์ว่าน่าจะเป็นรูปแบบการเผยแผ่ที่ขึ้นต้นด้วยการถาม-ตอบ โดยอาจถามนำเพื่อกระตุ้นผู้ฟังให้ตอบเป็นการทดสอบความรู้ความเข้าใจ ภายหลังจากที่ได้อธิบายธรรมนั้นๆ ให้ฟัง หรือระหว่างที่สนทนาธรรมกันเพื่อกระตุ้นเร้าให้ผู้สนทนาเกิดความตื่นตัวอยู่เสมอ เป็นรูปแบบการเผยแผ่ที่พระพุทธองค์ทรงใช้ประกอบกับการแสดงพระธรรมเทศนาอื่นๆ ภายหลังจากที่ตรัสอธิบายความหมายของธรรมนั้นๆ แล้ว เพื่อทดสอบความเข้าใจของผู้ฟัง เช่น เมื่อทรงแสดงอนัตตลักขณสูตร^{๑๔๙} โปรดพระปัญจวัคคีย์พระองค์ทรงเริ่มอธิบายว่ารูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณเป็นอนัตตาโดยลำดับแล้วตรัสย้อนถามว่า “พวกเธอเข้าใจข้อความตามที่กล่าวมาอย่างไร รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง” เมื่อพระปัญจวัคคีย์ทูลตอบว่า “ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า” ก็ตรัสถามต่อไปว่า “ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือสุขเล่า” พระปัญจวัคคีย์ทูลตอบว่า “เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า” จึงตรัสนำไปสรุปถึงความเป็นอนัตตาว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา ควรหรือหนอที่จะตามเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา” “ไม่ควรเห็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” ดังนี้ เป็นต้น

^{๑๔๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๔/๕๗; พุ.ธ.๒๕/๒๔/๓๙.

^{๑๔๗} ที.สี. (ไทย) ๙/๓๓๙/๒๗๓; อัง.ติ.ก.๒๐/๕๐๐/๒๑๗; พุ.ปฏิ.๓๑/๗๑๘/๖๑๖.

^{๑๔๘} พุ.พ. (ไทย) ๒๕/๕/๓; พุ.สุ.๒๕/๓๑๗/๓๗๖.

^{๑๔๙} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๙๕/๕๘; อภิ.วิ.๓๕/๑/๑.

๗. ธรรมเทศนาถา (หรือเขียนว่า ธรรมเทศนาถา) แปลว่า “ถ้อยคำที่แสดงธรรม”^{๑๕๐} วิเคราะห์ว่าน่าจะเป็นการเผยแพร่รูปแบบการแสดงพระธรรมเทศนานั้นเอง เป็นการแสดงธรรมสั่งสอน ชี้แจงเรื่องบาป บุญ คุณ โทษ ประโยชน์และมีใช้ประโยชน์ เพื่อให้ละชั่ว ประพฤติดี ทำจิตให้บริสุทธิ์ เป็นรูปแบบการเผยแพร่พระพุทธศาสนาที่ปรากฏอยู่ดาษดื่นในพระสูตรต้นปิฎกนอกจากนี้ ในปัจจุบัน ยังมีการจัดแบ่งประเภทของการเผยแพร่พระพุทธศาสนาอีกหลายอย่างเช่น คำว่า การเผยแพร่นั้น มักจะ เข้าใจกันเสียแต่ว่าเป็นการทำให้ได้ยินได้ฟังโดยเฉพาะ คือการเทศนาสั่งสอน นั้นนับว่ายังไม่สมบูรณ์ งานเผยแพร่นั้นนั้นรวบรวมเข้าในองค์ปริยัติล้วนๆ ยังไม่สามารถจับใจคนผู้จะรับได้เต็มเปี่ยม จักต้อง ขยายออกไปถึง การเผยแผ่ด้วยการปฏิบัติธรรมและปฏิเวธธรรมด้วย จึงจะครบถ้วน ในที่สุดจะได้หลัก แห่งการเผยแผ่ที่สมบูรณ์ดังนี้ (๑) เผยแผ่ด้วยการให้ได้ยินได้ฟังทุกวิถีทาง (หลักปริยัติธรรม) (๒) เผยแผ่ด้วยการทำทำสิ่งที่ดีและทำยากให้เขาดู (หลักปฏิบัติธรรม) (๓) เผยแผ่ด้วยการเป็นผู้มีความสุขให้ เขาดู (หลักปฏิเวธธรรม)

สรุปความว่า การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้ามีเป้าหมายสูงสุดคือความหลุดพ้น จากอสังขารกิเลส แต่การเผยแผ่มีรูปแบบที่แตกต่างกันตามจริต ตามฐานะ ตามบุญบารมีของผู้ฟัง ถึง ๗ ประการมีอนุสาสนิกถา ในบทนี้ ผู้วิจัยมองว่า บทบาทหน้าการเผยแผ่ของพระพุทธเจ้ามุ่งประโยชน์ แก่กุลแก่ผู้ และคำสอนของพระองค์ก็มุ่งให้ผู้ฟังรู้ยิ่งในธรรมที่ควรรู้ แต่ความฉลาดในการเผย สามารถประยุกต์หลักธรรมให้ผู้ฟังเกิดศรัทธา เกิดสติปัญญา บรรลุมรรคผลนิพพานได้นี้ต่างหากเป็น ความอัจฉริยในการเผยแผ่ สมกับที่พระองค์ได้นำมาว่า เป็นพระครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

^{๑๕๐} อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๕๘/๒๐๕.